

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून महाराष्ट्र साहित्य परिषदेद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

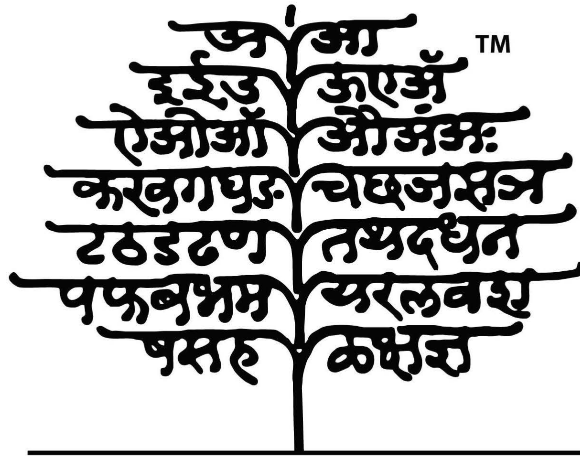
स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुररस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

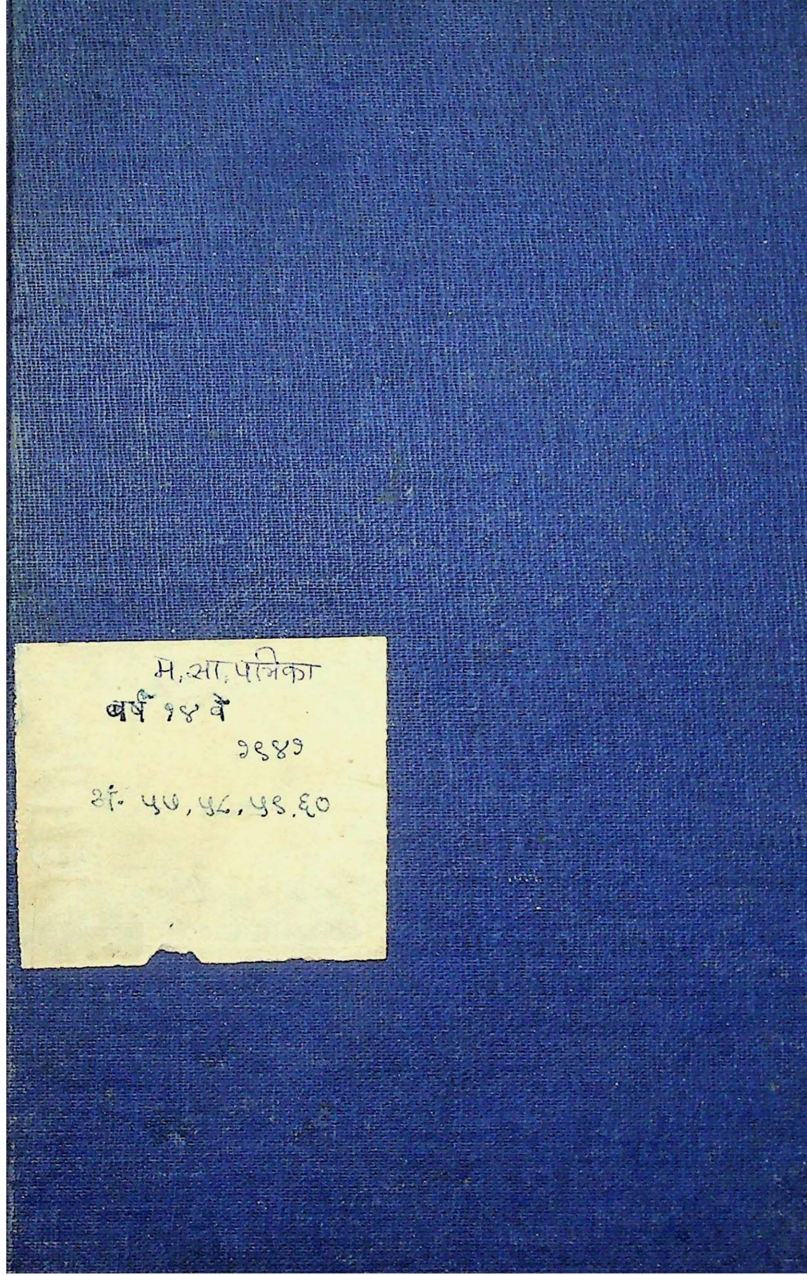

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे संगणकीकृत

म. सा. पत्रिका
वर्ष १४ वे
१९४१
अं. ५७, ५८, ५९. ६०

वर्ष १४-वे. १९८१

अं. ५७, ५८, ५९, ६०.

वर्ष १४ वे - अंक १ला जानेवारी १९८१
" " २रा एप्रिल १९८१
" " ३रा जुलै १९८१
" " ४था ऑक्टोबर १९८१

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

५९

संपादक—के. नारायण काळे
बी.ए., एल्‌एल्.बी.

आषाढ १८६३

वर्ष १४ वें] जुलै १९४१ [अंक २ रा

अनुक्रमणिका

वर्गणीविषयक माहिती

म. सा. पत्रिकेची वार्षिक वर्गणी — रु. ४॥ (ट.ख.सह).

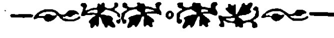
परिषदेचे सभासद व संलग्नसंस्था — वा. व. रु. ३ (म. सा. पत्रिका विना-मूल्य पाठविली जाते).

पत्रव्यवहाराचा पता— महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, टिळक रस्ता, पुणे २.

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

वर्ष १४ वें]　　　　**अनुक्रमणिका**　　　　[अंक ३ रा

विषय　　　　पृष्ठ

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

जीवनयोग *

सुमव्यशा अंबररंगमूबरी
अपूर्व चाले कुणि नाट्यदर्शन;
अदृश्यरूपें तिथही करी कुणी
प्रवीण अत्यद्भूत सूत्रचालन ! १
अमूप नानाविध तेथ भूमिका
स्वसूत्रयोगें नटवी नटेश्वर;
असंख्य ताराग्रह आपआपुलीं
नियुक्त कार्यें करिती परस्पर. २
नितान्त वर्ते तिथ अेकवाक्यता
अनन्त नाचे जरि भूमिकागण !–
स्फुरत्कणांची रचि रम्य पार्श्वभू
सहस्ररश्मी– परि दृष्टिआडुन ! ! ३
असंख्य अुल्का, तुटत्या, स्फुलिंगशा;
सपुच्छ तेजोनिधि धूमकेतुही !–
नटानटाला अनुरूप हो अशी
प्रकाशशोभा रचिती हिरण्मयी ! ! ४
खगोलकांचें सुविशाल अंबरीं
सुरू असे नाटक आदिपासुन !–
न चक्रनेमिक्रम बंद राहिला
कधींहि; चाले प्रतिवत्सरांतुन ! ५
खरें— ! न त्यांनी निजकार्ययोजना
स्वयें नियोजून कृतींत आणिली !
स्वलीलया गोल निसर्गशक्तिनें
अबुद्ध ते खेळविले महाबली. ६
परी स्वकार्योतरिं दाखवीत ते
अपूर्व अंतर्गत जी व्यवस्थिति–
तिच्यापुढें "अुत्तम जीवयोनिची"
दिपूनियां लज्जित हो विसंगति ! ! ७
अचेतनीं ही जर भव्यता वसे,–
न कां वसो ही तर चेतनामधीं ?
अभिन्नता दाविति भिन्नतेंत ते–
न कां समानांतरिं ती दिसो कधीं ? ८
तशीच जी हो रचनासुसंगति
कनिष्ठ योनींतरिं गौरवास्पद–
न ती "सजीवांतिल अुत्तमांतही"
दिसून यावी...! किति लांछनास्पद ! ! ९
अभंग त्यांची किति अेकवाक्यता
कितीहि ते क्षुद्र असोत गोलक !
अपूर्वशी भासत अेकरूपता
कितीहि ते सान दिसोत कीटक ! ! १०
लुटावयाला मधुला वनोवन
भ्रमे सगुंजारव मक्षिकागण;–
नि शोपुनीयां मधु बिंदुबिंदुही
श्रमूनियां संतत आणिती गृहीं ११
जधीं गहूं माजुन पीक लोंबतें,
तधीं किती हर्पति पांखुरें मनीं !–
रचूनियां लांबच लांब माळका
सुसज्ज होती निजभक्ष्यशोधनीं. १२
थवे रचूनी जळिं मासळी बसे
परिस्परांना जरि भक्षि ती सदा !–
रचूनि टोळी बळि टोळधाड ये
जरी करी क्षणिं नाश सर्वदा ! १३

* "जीवनयोग" या आगामी खंडकाव्याचा अन्ताचा भाग. वृत्त वंशस्थ.

विवेक यांच्यामधिं ना दिसे कधीं,
न बुद्धिसंयोजन कार्यकारणीं;
खरेंच—! त्यांचें जड सृष्टिसंगरीं
समूळ अस्तित्वहि नष्ट हो क्षणीं ! १४
विवेक नाहीं– नहि बुद्धिचापल;
निसर्ग त्या मंदमतीस चालवी– !
—तरी व्यवस्था, रचना, सुसंगति–
किती तयांच्या लघुतेस शोभवी ! १५
विकासकार्यी नरयोनि राहिली
समग्रयोनींमधिं अुत्तमा–!–फुका ! !
बने कनिष्ठाहुनिही कनिष्ठ ती
भयाण संहारयुगांत हिंसका ! ! ! १६
परस्परांना गिळतां दिसून ये
न मत्स्यसंघीं जितुकी भयाणता—
मनुष्यसंघीं तितुकी प्रतीत हो
स्वबंधुघातीं अतिघोर हिंस्रता ! ! १७
विनिर्मिताती जितुका महानल
खगोल अन्योन्यशरीरघर्षणीं–
तयाहुनी लक्षगुणें भयंकर
मनुष्य निर्मी निजलाभशोषणीं ! १८
असंख्य योनींतुनि हिंडहिंडतां
अपारपुण्यें धरि देह मानवी;
म्हणूनियां संतमहंत वानिती
किती नराची अनुरूप थोरवी ! १९
कुणी म्हणे होअुनि मच्छकच्छप
सजे नियन्ता हरि विश्वरक्षणीं–
तरीहि दावी निज भव्यता निकी
नरावतारें परिपूर्ण होअुनी ! २०
कुणी म्हणे हा प्रभुनेंच निर्मिला
निजस्वरूपावरुनीच अुज्ज्वल,
प्रतिक्षणीं जो स्मरवी स्मरोपम
जगत्प्रभूची स्फुरती प्रभावळ ! २१
असा नटे जो परमात्मसद्गुणें
महाविचारी मननीय मानव;
तयेंच ना जागविला जगामधें
महाविकारी दमनीय दानव ! ! २२
सबंध सृष्टीतिल संगरामधें
विवेकयोगें स्थिर होय मानवी;
तया विकासा दिधल्या सुबुद्धिचा
विनाशकार्यी विनियोग चालवी ! ! २३
सुबुद्धिशाली मनुजें स्वबुद्धिनें
विकासिली ही अभिरूप संस्कृति !–
विराट्स्वरूपी निजशास्त्र भौतिक
तयेंच नेलें परमोन्नतीप्रति ! २४
निसर्गशक्ती जरि चालवी सदा
तयावरी राज्य अनेकरीतिनीं,–
तरी नरें सृष्टिविलास लाविलें
मतिप्रभावें अुपयोगकारणीं ! २५
समुन्नती साधुन भौतिकी-अहा !-
चिदुन्नती साधिल काय जीवनीं,–
स्वतंत्र नी सुस्थिर बुद्धिजीवि हा
नरानरांतील समत्व लक्षुनी ? २६
विवेकमार्गें व्यवहार जाणुनी
परस्परांशीं सहकार साधितां–
अपूर्वशी संस्कृति या जगामधें
नरप्रयत्नें स्थिर होय निश्चिता ! २७
वसुंधरापृष्ठिं विशाल वाढला
कबीरवृक्षापरि वंशवृक्ष जो–
हळूहळू हो विपलांग दुर्भग-
युगायुगाच्या परिवर्तनांत तो ! २८
फिरून फांद्या लववील लांबशा ?–
पुन्हा मुळ्या हा अनिरुद्ध लोंबवी ?
अरे ! ! विकारी वणव्यांत पोळला–
फुटेल का त्यास वसंतपालवी ? ? २९
जिच्यामुळें साधित भौतिकोन्नति,
जियेमुळें जिंकित तो परिस्थिति :–
तया निसर्गीय महान शक्तिनें
स्व–'बुद्धिनें' शोधित– 'युद्धसाधनें' ! ३०
न जीवनींचे अनुबंध लक्षिले.
न पाहिलें विश्व समग्र दृष्टिनें;
निरुंद संकोच करून, आपुलें
विकासिलें जीवन अेकबाजुनें ! ! ३१.
दुजें परी अंग विकासहीन तें
जगांत संहारक होय भीषण;
सुरम्य संजीवनरत्न दावुनी
जहाल हालाहल डंखि नागिण ! ! ३२

जिच्या प्रभेनें दिपती विलोचन,
स्फुरे अशी मोहकशी तडिद्द्युति;–
न विस्मयांतून विमुक्त हो मन
असह्य तों भीषण घाव घालि ती ! ३३
सुधारसानें रसलें महाफल
मनुष्यमात्रास मिळेल भक्षणा,–
म्हणून संगोपित वृक्ष रक्षिला–
तयें धरावें विषवृक्षरूप ना ! ! ३४
महानुभावी सुविवेकि धीरधी
जगास दावी शुभ राष्ट्रकल्पना,–
जगांत मांडींत अकांत तीच हो
प्रमत्त मायाविनि साच पूतना ! ३५
स्वतंत्रता अन् समता नि बंधुता
जगीं अुभारी नव लोकसंस्कृति;–
नसे तियेचा अजि मागमूसही,–
न जानकी !– रावण मात्र मातती ! ! ३६
समग्र मानव्य धरून चिन्तनीं,
चराचरीं देखुन अेकरूपता,–
न जोंवरी आंतरराष्ट्र जीवनीं
सहिष्णुता, तोंवरि कैंवि शांतता ? ? ३७
अखंड विश्वांत अशांति नाचते,–
जणूं नटे हे प्रलयार्थ भैरवी !–
प्रकोपवी सर्व चराचरांतलें
विकीर्ण संहारक तत्त्व ताण्डवीं ! ! ३८
भयाण संहारलयीस साधुनी
विनाशरंगीं भवकालि रंगली;–
परंतु ती होअिल शांत शेवटीं
मुलांचिया प्रेमरसेंच माअुली ! ३९
अुफाळल्या विश्वसमुद्रमंथनीं
फिरे सुमेरू स्थिर कच्छपावर;
परंतु हालाहल फुंकि वासुकी–
पिअील तें कोण विरक्त शंकर ? ४०
समग्र अंगीं निज जीवनांतल्या
अुपायसंयोजन ना जरी करी,
न साधणें त्या नवनिर्मिती कधीं
समाजजीवीं नरजातिला तरी ! ४१
जगांत नांदेल समृद्धिशांतता
न शांतिचा केवळ मंत्र गाअुनी;–
न साधितां जीवनिंच्या समन्वया
कशी वसावी समतोलता जनीं ? ४२
जधीं 'अनासक्त' असंख्य शंकर
सुसिद्ध कंठीं विपदाह साहण्या–
तधीच हा जीवनयोग शक्य हो
करावया ध्येयसमान साधना ! ४३

ना. ग. जोशी

कवींद्र रवींद्रनाथ

(लेखक— अ. ज. करंदीकर)

कवींद्र रवींद्रनाथांना गेल्या मे महिन्यांत ८० वर्षे पूर्ण झालीं, याकरिता सर्व सुबुद्ध भारतीयांप्रमाणे आम्हां महाराष्ट्रीयांनाहि अत्यंत आनंद वाटत आहे. हिंदुस्थान हा चमत्कारांचा देश म्हणून प्रसिद्ध आहे. पण या चमत्कारपूर्ण देशांतसुद्धा अिंग्रजी शिक्षणाने अश्रद्ध बनलेल्या मनाचाहि ज्याच्यावर विश्वास बसूं शकेल, असा चमत्कार अेकच आहे. हा अेकमेव चमत्कार म्हणजे रवींद्रनाथांची सर्वतोमुखी प्रतिभा होय. या प्रतिभेच्या पूर्ण विकासाला भारतभाग्यविधात्याने आजपर्यंत भरपूर अवसर दिला, याकरिता सर्वच भारतीय त्याचे शतशः ऋणी आहेत.

रवींद्रनाथांनी भारतीय संस्कृतीच्या अितक्या विविध क्षेत्रांतून अितकी विराट कामगिरी करून दाखविली आहे की ही सर्व कामगिरी अेकाच व्यक्तीच्या हातून घडली असेल कीं नाही, याविषयी सकृद्दर्शनीं कोणालाहि संशयच वाटावा. आपल्या अेकव्यक्तित्वाविषयी संशय प्रदर्शित करून स्वतः रवींद्रनाथांनीच दोन वर्षांपूर्वी अेका पत्रांत लिहिलें होतें, 'आमार मते पंचिश वछर अंतर मानुषेर जन्मांतर घटे. सेअी अनुसारे तार नाम बदल करले तार परिचयटा जटिल हय ना कतबार शुनेछि सोनार तरीर परे रवि ठाकूर आर कविता लेखेन नि. ता जदि हय ताहले घटा करे टाअूनहले सेअी रवि ठाकुरेर अेकटा श्राद्ध यथासमये करा अुचित छिल. तार परे क्षणिकार युगे तार नूतन जन्मदिनेर पर्याय सुरू करे तार पारिवारिक नामटा घूचिये अेकटा सार्वजनीन नाम दिले अितिहास विशुद्ध थाकत'. (२५ वर्षांनी मनुष्याला नवजन्म प्राप्त होतो, असें माझें मत आहे. त्या जन्मांतराच्या बरोबरच त्याचें नामांतर केलें तर त्याच्याविषयी लोकांना परस्परविरोधी कल्पना कराव्या लागणार नाहीत. मीं कितीदा तरी अेकलें आहे की 'सोनार तरी'च्या नंतर रवि ठाकुरने कविताच लिहिली नाही. हें जर खरें असेल तर यापूर्वीच टॉअूनहॉलमध्ये अेक समारंभ करून त्या रवि ठाकुराचें योग्य वेळीं श्राद्ध अुरकायला पाहिजे होतें. त्यानंतर 'क्षणिका' काव्याच्या प्रकाशनापासून नवीन जन्मदिवस धरून या नव्या कवीला अेक नवें सार्वजनिक नांव द्यावयाला पाहिजे होतें. म्हणजे मग विशुद्ध वस्तुस्थिति लोकांना दिसली असती.) श्राद्ध करून नांव बदलण्याची कविवर्यांची कल्पना आपल्या धर्मशास्त्राशीं सुसंगतच आहे. मात्र हें श्राद्ध लोकांनी टॉअूनहॉलमध्ये करावयाचें नसून आपण स्वतःच संन्यास घेतांना करावयाचें असतें ही गोष्ट संन्यासाच्या शत्रुत्वामुळे त्यांच्या लक्ष्यांत आली नाही अितकेंच.

अेखाद्या व्यक्तीच्या मानसिक आणि सामाजिक जीवनांत अकस्मात् आमूल परिवर्तन घडून येणें, यालाच नवजन्म ही संज्ञा द्यावयाची असल्यास, असला नवजन्म रवींद्रनाथांच्या पूर्वीच्या पिढींतील वंगवाङ्मयाचे सम्राट् बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय आणि मायकेल मधुसूदन दत्त यांनाहि लाभला होता. विद्यार्जन करीत असतांना अिंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावाने पूर्णपणें पाश्चात्य भावापन्न झालेल्या त्यांच्या अंतःकरणामध्ये यौवनांत अेकाअेकीं क्रांति होअून त्यांना आपला देश आणि आपली संस्कृति यांच्याविषयी अुत्कट प्रेम वाटूं लागलें. या प्रेमाचा प्रभाव त्यांच्या वाङ्मयांत सर्वत्र आढळून येतो. परक्यांचें अनुकरण करण्याच्या अिच्छेच्या मागे अेक प्रकारची

विश्वबंधुत्वाची भावना वसत असते. या भावनेच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया झाल्यावांचून आपल्या राष्ट्राच्या वैशिष्ट्याची जाणीवहि होत नाही आणि त्याचा अुत्कट अभिमानहि वाटत नाही. बंकिम किंवा मायकेल यांच्याप्रमाणे रवींद्रनाथांच्या अंतःकरणांत या विश्वबंधुत्वाच्या भावने-विरुद्ध कधीच प्रतिक्रिया झाली नाही. यामुळे त्या अुभयतांचें वाङ्मय आणि रवींद्रनाथांचें वाङ्मय यांच्यामध्ये आकाशपाताळाअितकें अंतर पडलें आहे. रवींद्रनाथांच्या अंतःकरणांत पूर्वगामी लेखकांच्या प्रमाणे प्रतिक्रिया न होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे त्यांचा आत्मकेंद्रित स्वभाव होय. स्वतःच्या व्यक्तित्वाच्या आवर्तांत गिरक्या खाण्याची सवय असणाऱ्यांना स्वपर-जनांपैकी कोणाचेंच अनुकरण करण्याची बुद्धि होत नाही. अितकेंच नव्हे तर स्वजन हे आपल्याला अधिक सन्निध असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव आपल्या जीवनावर पडूं नये आणि त्यांचें अनुकरण आपल्या हातून चुकून सुद्धा घडूं नये, याविषयी अशल्या व्यक्ति अतिशय सावध असतात. १९०५ सालीं वणव्याप्रमाणे पसरलेल्या वंगभंगाच्या चळवळींत रवींद्रनाथांच्या मनाची अशीच अवस्था झाली आणि त्यामुळे त्यांच्या मनांत राष्ट्रधर्माविषयी अगदी विपरीत कल्पना दृढमूल होअून बसल्या. म्हणजे व्यक्तित्वप्रधान रवींद्रनाथांच्या मनांत प्रौढपणीं जी महत्त्वाची क्रांति झाली, ती त्यांच्या पूर्वगामी लेखकांच्या अुलट दिशेने अर्थात् स्वदेशप्रेमाच्या विरुद्ध विश्वबंधु-त्वाच्या दिशेने झाली. रवींद्रपूर्व वंग साहित्यिक मुख्यतः त्यांच्या चारित्र्यविषयक कल्पना प्रकट करण्याकरिता लेखणी चालवीत असत. राममोहन राय, अीश्वरचंद्र विद्यासागर, बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय अित्यादि सर्व श्रेष्ठ लेखकांना समाजाच्या चारित्र्याला कांही विशिष्ट वळण देण्याची तळमळ लागलेली होती आणि त्यांचें सारें लेखन हें त्या हेतूने प्रेरित झालें होतें. यामुळे त्यांच्या वाङ्मयांत चारित्र्यविषयक प्रश्नांचा म्हणजे नीति आणि अनीति यांच्या अूहापोहांचा सर्वत्र पसारा आढळून येतो. याच्या अुलट रवींद्रवाङ्मयाची प्रेरणा ही त्यांच्या व्यक्तित्वप्रदर्शनापासून झालेली आहे. स्वतःच्या आवडीनिवडी, स्वतःच्या क्षणिक लहरी किंवा प्रकृतीच्या विविध परिवर्तनांचा आपल्या कविमनावर होणारा परिणाम हाच त्यांच्या वाङ्मयाचा विषय आणि विशेषहि होता. शैशवामध्ये शाळा आणि शिक्षक यांना चुकवून प्रकृतीच्या सान्निध्यांत, घरांतील अेका जीर्णोद्यानांत कालक्रमणा करण्याची त्यांना सवय लागली होती आणि पुढे यौवनांत आल्यावर अपरिचित रहस्यांनी भरलेलें असें स्वतःचें मन आणि त्या मनाने निर्माण केलेली मनोहारिणी यांच्या चिंतनांत निमग्न होअून जाण्याची नवीन व्याधि जडली. कविरायांच्या लहरींचीं आणि त्यांच्या मानससुंदरीचीं, रवींद्रवाङ्मयाअितकीं हृदयंगम चित्रें अन्यत्र कोठेहि पाहायला मिळावयाचीं नाहीत.

आपल्या साहित्यरचनेसंबंधी स्वतः रवींद्रनाथांनीच अेके ठिकाणीं लिहिलें आहे 'अेक-दिन निश्चित स्थिर करे रेखेछिलेम सौंदर्यरचनाअी साहित्येर प्रधान काज.' सौंदर्यरचना हेंच साहित्याचें प्रधान कार्य, या सिद्धान्ताचा परिणाम असा होतो की समकालीन सौंदर्याची अभि-व्यक्ति ही भूतकालीन सौंदर्याच्या अभिव्यक्तीहून अधिक दुष्कर असल्याने, 'मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः' असा विचार करून नवोदित कवि भूतकालीन सौंदर्याच्या आदर्शांच्या चिंतनांत निमग्न होतात. अशा रीतीने कविमन अेकदा भूतकालांत रमूं लागलें म्हणजे विगत सौंदर्योपासकांविषयी त्या मनाला विलक्षण सहानुभूति वाटूं लागते; त्यांच्याप्रमाणेच सौंदर्याच्या अग्निशिखेंत स्वतःची आहुति टाकण्याचें भाग्य विधात्याने आपल्या ललाटीं लिहिलें असेल काय, या प्रश्नाचें उत्तर कळण्याची तळमळ मनाला लागून राहते. या प्राचीन सौंदर्योपासकांच्या जीव-नांच्या चिंतनांत मन गढून गेलें म्हणजे कवीला भास होअूं लागतो की मी चिरप्रवासी,

निद्रेच्या देशांत सुप्तसुंदरीच्या शोधार्थ भ्रमत आहें, याच देशांत आपली मानससुंदरी कोणा मांत्रिकाने मंत्रनिद्रेत निमग्न करून ठेविली आहे; वेताळाचे अनुचर तिला वेढून पहारा करीत आहेत, तिच्याकडे जावयाच्या मार्गावर मोहिनी टाकली आहे आणि हा दुर्गम पथ मी अंत-हीन आशा आणि अजेय निश्चय यांचें पाथेय घेऊन क्रमीत आहें. या तंद्रींतून तो कांहीं काळ भानावर आला तरी त्याच्या मनस्थितींत कांहीं मोठेंसें परिवर्तन होत नाहीं. कारण कवीचें प्रथमयौवन हें त्याच्या जीवनांतील ऋतुसंहाराचें युग असतें. यौवनाच्या प्रारंभीं जेव्हा रंग आणि गंध, सौंदर्य आणि संगीत यांचें मायाजाल मनावर पसरलेलें असतें आणि प्रत्येक ऋतूंतील विशिष्ट सृष्टिसौंदर्यसुरेच्या सेवनाने प्रणयसंशयाची निवृत्ति करून घ्यावी आणि प्रियेच्या चरणांशीं समागमसुखाची याचना करावी, अशी मनाची प्रवृत्ति असते, तें हें युग. पण या प्रणयोन्मुख युगांत युवककवीचें मन 'क्षणक्षण विलक्षणं' अशा अवस्थेंत असल्याने किंवा त्याच्या दुर्ज्ञेय हृदयारण्यामध्यें दुःसाहसी व्यक्तींच्या आगमननिर्गमनाने अद्यापि पाऊलवाटा पडलेल्या नसल्याने त्याला अन्य कोणाचाहि यथार्थ परिचय होऊं शकत नाही. आणि त्यामुळे षड्ऋतूंच्या विचित्र वैभवामध्ये, अखिल वसुंधरेच्या आनंदोत्सवामध्ये आपण एकाकी आहोंत, याची त्याला प्रतिक्षणीं जाणीव व्हावयाला लागते. कळीमधे कोंडलेला विरही सुगंध जसा मलया-निलाच्या भेटीकरिता आतुर होऊन आपल्या बंदिशालेच्या अल्प परिसरांत भ्रमत असतो, त्याच-प्रमाणे कवीच्या अंतःकरणांत कोंडलेल्या अव्यक्त भावना आणि अमूर्त कल्पना आपल्या कामनामूर्तीला शोधींत हृदयारण्यांत भ्रमूं लागतात. म्हणजे सौंदर्योपासक कवि प्रथमयौवनांत असतांना भूतकाळांत भ्रमत असला अथवा वर्तमानकाळांत भ्रमत असला तरी आपल्या मानससुंदरीचा साक्षात्कार करून घेणें हाच त्याच्या मनोजगतांतील भ्रमणाचा हेतु असतो. स्वतः रवींद्रनाथांनीहि विमलेच्या विश्वासघाताने विदीर्णहृदय झालेल्या निखिलेशाच्या मुखाने म्हटलें आहे, 'कालिदासेर ऋतुसंहार काव्येर उपर बराबर आमार एकटा घृणा आछे. पृथिवीर समस्त फूलेर साजि, समस्त फलेर डालि केवल मात्र प्रेयसीर पायेर काछे पडे पंचशरेर पूजार उपचार जोगाच्छे; जगतेर आनंदलीलाके एमन करे क्षुण्ण करते मानूष पारे कि ? ए कोन मदेर नेशाय कविर चोख ढूले पडछे? आमि जे मद एतदिन पान कराछिलूम, तार रंग एत लाल नय, किंतु तार नेशा त एमनअी तीव्र.' (कालिदासाच्या ऋतुसंहारकाव्याचा मला पूर्वीपासूनच तिटकारा वाटत आला आहे. पृथ्वीवरील सारीं फुलें आणि सारीं फळें प्रेयसीच्या पायाशीं एकत्रित होऊन केवळ कामदेवाच्या पूजेची सामग्री बनत आहेत ! पृथ्वीवरील सर्व आनंदलीला अितकी वैचित्र्यशून्य करून संतुष्ट राहणें मनुष्याला शक्य तरी आहे का ? त्या वेळीं कुठल्या मदिरेच्या सेवनाची धुंदी कवीच्या डोळ्यांवर चढली होती ? मी ज्या मदिरेचें सेवन अितके दिवस करीत होतों, तिचा रंग अितका लाल नसेल; पण तिची मादकता अितकीच तीव्र होती.) रवींद्रनाथांचे हे अुद्गार किती सार्थ आहेत, हें त्यांच्या अुर्वशी या अनुपम कवितेंतील पुढील ओळींवरून स्पष्ट दिसून येअील.

जगतेर अश्रुधारे धौत तव तनूर तनिमा,
त्रिलोकेर हृदिरक्ते आंका तव चरणशोणिमा,
मुक्तवेणी विवसने, विकशित विश्ववासनार
अरविंदमाझखाने पादपद्म रेखेछ तोमार
अति लघुभार.
अखिल मानसस्वर्गे अनंत रंगिणी,
हे स्वप्न संगिनि,

जगताच्या अश्रुधारांनी तिची तनुलता सुस्नात झाली आहे, त्रिलोकांच्या हृदयरक्ताने तिच्या चरणांना रक्तिम आभा दिली आहे, विकसित विश्ववासनेच्या अरविंदाच्या गाभ्यांत तिने आपलीं अति लघुभार चरणकमलें ठेविलीं आहेत आणि अखिल मानसस्वर्गात ती अनंत क्रीडा करीत आहे, हें सारें वर्णन स्वतः उर्वशीपेक्षाहि रवींद्रनाथांच्या कवितेलाच अधिक लागू पडतें, असें प्रत्येक मर्मज्ञ वाचकाला वाटल्यावांचून राहणार नाही.

भूतकालीन सौंदर्याच्या चिंतनांत निमग्न होण्याची रवींद्रनाथांची वृत्ति, क्षुधित पाषाण या त्यांच्या कथेमध्येहि प्रकट झाली आहे. अुर्वशीप्रमाणेच या विख्यात कथेचा विषयहि अवास्तव आणि अलौकिक मानससुंदरीचा साक्षात्कार हाच आहे. मात्र अेखाद्या स्त्रीवर आपण आसक्त होणें आणि अेखाद्या स्त्रीने आपल्यावर आसक्त होणें, या दोन अवस्थांमध्ये जो प्रभेद असतो, तोच प्रभेद अुर्वशी आणि क्षुधित पाषाण या दोन कविकृतींमध्यें दिसून येतो. स्वतः रवींद्रनाथांच्याच भाषेत बोलायचें म्हणजे अुर्वशीमध्ये मधुमत्त भृंगसम मुग्ध कवि लुब्ध चित्ताने अुद्दाम संगीत गात त्या भुवनमोहिनीच्या भोंवतीं भ्रमत आहे, तर क्षुधित पाषाणांतील त्या अवास्तव, अलौकिक आणि अनामिक अंतःपुरवासिनी आपल्या प्रभावकक्षेंत आलेल्या अेका सामान्य कारकुनाला अगतिक करून अुन्मादावस्थेच्या प्रलयलोकाकडे नेत आहेत. अुर्वशी ही सर्वस्वीं काल्पनिक असल्याने तिचा प्रभाव कोणत्याहि अेका विशिष्ट स्थानाशीं निगडित झालेला नाही. पण क्षुधित पाषाणांतील अंतःपुरवासिनींचा प्रभाव त्यांच्या इहलोकांतील लीलाभूमीशीं निगडित झालेला आहे. असल्या स्मृतिसंकुल स्थळांचा भूतकालीन सौंदर्याच्या चिंतनांत निमग्न झालेल्या व्यक्तींच्या मनावर किती प्रभाव होतो, याची या कथेवरून सामान्य जनांना किंचित् कल्पना येअील. कवींनी वर्णिलेल्या, सम्राटांनी शोभविलेल्या आणि प्रकृतिदेवीने आपलें विहारक्षेत्र बनविलेल्या स्मृतिसंकुल स्थळांचें ध्वंसावशिष्ट स्वरूप पाहून अेकाच क्षणीं मन भारलें जातें आणि हृदय कंपित होतें. मानवी आकांक्षांच्या लीलाभूमीचें दर्शन घेण्याच्या अपेक्षेने आपण जातों, पण त्या विगत युगांच्या स्मशानांतून शक्य तितक्या लौकर सुटून जाण्याविषयी आपल्याला अुत्कंठा वाटूं लागते. पण या अकरुण पुराण अवशेषांच्या आकर्षणांतून सुटून जाण्याचें सामर्थ्य विगत सौंदर्यग्रस्त व्यक्तींच्या मनांत नसतें. हे विगत जीवनाचे अवशेष अेकाच क्षणीं मनाला मोहतात आणि हृदयाचें विदारण करतात. कल्पनाप्रवण मानवाला आपला दास बनवितात आणि त्याचें जीवन शोषून घेतात. असल्या स्थळांना अलौकिकपणा मिळवून देण्याकरिता, स्वर्गाशी स्पर्धा करूं अिच्छिणाऱ्या मानी जनांनी जीवन आणि यौवन, धन आणि मान सर्व कांही अर्पण केलेलें असतें. तरी त्या सर्वांचा ग्रास करून हीं पुन्हा बुभुक्षितच. यांच्याकरिता सर्वस्व समर्पण केलेल्यांच्या अंतर्वेदना मात्र या ठिकाणीं चिरंतन होअून राहिलेल्या असतात. पूर्वी जिथे पाअूल टाकतांक्षणीं मानवाला प्रेमस्वप्नें दिसूं लागावीं, तिथे आता त्या स्वप्नांच्या कृष्णछाया मात्र पसरलेल्या असतात आणि निराशप्रेमाच्या युगांतरांच्या वेदना सर्वत्र संचार करीत असतात. हा सर्व अनुभव प्रथम अहमदाबादच्या शाहीबागेंत नित्य निद्राहीन रात्री कंठीत असतांना रवींद्रनाथांना आला होता आणि तोच त्यांनी अति निपुणपणाने क्षुधित पाषाणांत ग्रथित केला आहे.

अुर्वशी आणि क्षुधित पाषाण यांच्यासारख्या रवींद्रनाथांच्या अतिप्रसिद्ध कृतींच्या समालोचनेवरून हें स्पष्ट दिसून येतें की या कृति विस्मयजनक असल्या तरी विकृतिप्रसूतहि आहेत. वर्तमानकाळाची अवज्ञा करून भूतकाळांतील अेखाद्या विशिष्ट प्रसंगाच्या स्मृतींत नित्य निमग्न होअून राहणें हेंच आपलें जीवनसर्वस्व मानणारा मनुष्य वेडा या संज्ञेला पुरता पात्र बनला नाही तरी फॉसिल या संज्ञेला सर्वस्वीं पात्र होतो. स्मृति आणि सृष्टि

यांच्यामध्ये नित्याचाच विरोध आहे. दुष्यंतचिंतनांत निमग्न झालेली शकुंतला दुर्वासाच्या हाकेला उत्तर देण्याला असमर्थ झाली, त्याप्रमाणेच अखाद्या स्मृतींत निमग्न झाल्याने फॉसिल बनलेला मानव सद्यःस्थितीच्या हाकेला उत्तर देण्याला, आपलीं वर्तमानकाळचीं कर्तव्यें पार पाडण्याला असमर्थ होतो. स्वतः फॉसिल बनलेला मानव आपल्याप्रमाणेच या अक्षययौवना पृथ्वीला वृद्धा आणि वंध्या बनवीत असतो. 'नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत्' या कालिदासोक्तिप्रमाणे आपल्या हृदयाच्या नाविन्याने अखिल महीला नवीनपणा मिळवून देणें, हें सर्वच राष्ट्रधुरीणांचें कर्तव्य असतें. पण कल्पनेच्या ठिकाणीं आत्मसमर्पण करणाऱ्यांना हें कर्तव्य पार पाडणें अशक्य असतें. कारण कल्पना ही नेहमीच वर्तमानकाळ विसरून भूत किंवा भविष्यकाळांत रमत असते. आपल्या कल्पनेचा हा दोष स्वतः रवींद्रनाथांनाहि चांगला माहीत होता. अुर्वशीच्या पूर्वीच लिहिलेल्या 'अेबार फिराओ मोरे' या कवितेंत ते म्हणतात—

एबार फिराओ मेरे, लये जाओ संसारेर तीरे
हे कल्पने, रंगमयि, भूलायो ना मोहिनी मायाय
विजन विषादघन अंतरेर निकुंजच्छायाय
रेखो ना बसाये.

पण ही प्रार्थना बलाका या कवितासंग्रहाच्या रचनेपर्यंत सफळ झाली नव्हती. बलाकेच्या रचनाकाळीं रवींद्रनाथांच्या सौंदर्यविषयक कल्पनेंत आमूल परिवर्तन घडून आलें होतें. साहित्येर स्वरूप या प्रबंधांत त्यांनी स्वतःच लिहिलें आहे. 'बोलछिलूम, सुंदर आनंद देय, ताइ साहित्ये सुंदरके निये कारबार. वस्तुत बोला चाइ, जा आनंद देय ताकेइ मन सुंदर बोले आर सेटाइ साहित्येर सामग्री. साहित्य कि दिये अेइ सौंदर्येर बोधके जागाय से कथा गौण, निबिड बोधेर द्वाराओ प्रमाण हय सुंदरेर. ताके सुंदर बोलि वा ना बोलि ताते किछू आसे जाय ना.' सुंदरापासून आनंदलाभ होतो, याकरिता सुंदर हाच साहित्याचा विषय; या मताच्या जागीं, ज्यापासून आनंदाचा लाभ होतो तें सुंदर आणि तें सुंदरच साहित्याचा विषय, मग त्याला जगांत सुंदर म्हणोत किंवा न म्हणोत या मताची प्राणप्रतिष्ठा झाल्याने रवींद्रनाथांचें मन हें भूतकालीन सौंदर्याच्या आदर्शाच्या दास्यापासून मुक्त झालें होतें. याच वेळीं बेर्गसोनच्या तत्त्वज्ञानाचा परिचय झाल्याने त्यांच्या जीवनविषयक कल्पनाहि वस्तुस्थितीशीं अविसंवादी अशा बनूं लागल्या होत्या. या विधानाच्या सत्यतेविषयी वाचकांना संशय येअूं नये, याकरिता कलकत्त्याचे अेक प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी डॉ. सुरेंद्रनाथ दासगुप्त यांनी बलाका काव्यावर लिहिलेल्या प्रबंधांतील कांहीं वाक्यें अुतरून घेतों. बलाकेंतील 'हे विराट नदी' या कवितेविषयी लिहितांना डॉ. दासगुप्त लिहितात, 'अेअी कविताटि पढिले देखा जाय जे सृजनीशक्ति अेअी जगत् रचना करियाछे ताहा अेकटि प्राणस्रोत, अेकटि प्राणवेग मात्र, a vital impulse जे शक्तिर निजेर कोन रूप नाअी वस्तु नाअी अथ च ताहा हअीते निरंतर रूप ओ वस्तु फूटिया अुठितेछे ।' याचा अर्थ असाच होतो की बेर्गसोनच्या तत्त्वज्ञानाचा परिचय झाल्यानंतर त्याच्या प्राण. प्रवाहाच्या तत्त्वाचें वर्णन करण्याकरिता रवींद्रनाथांनी ही विराट नदीवरील कविता लिहिली आहे. असो. या तत्त्वज्ञानाचा परिचय झाल्यानंतर रवींद्रनाथांना स्मृति आणि सृष्टि यांचा विरोध कळून आला. त्यामुळे, माझ्या मतें या काव्यसंग्रहांतील अत्यंत सुंदर कविता जी भारत-अीश्वर शाजहान, त्या कवितेंत स्मृतीचें अवास्तव स्तोम माजविण्याच्या विकृतीचा रवींद्रनाथांनी स्पष्ट निषेध केला आहे.

मिथ्या कथा,— के बोले जे भोलो नाइ ?
के बोले रे खोलो नाइ

स्मृतिर पिंजरद्वार ?
अतीतेर चिर-अस्त-अंधकार
आजिओ हृदय तव रेखेचे बांधिया ?
विस्मृतिर मुक्तिपथ दिया
आजि ओ से हय नि बाहिर ?

'जेते नाहि दिबो' ही कविता लिहिणाऱ्या कवीच्या मुखांतूनच वरील उद्गार निघालेले पाहिले की नवीन कल्पना आत्मसात् करण्याच्या त्यांच्या शक्तीचें नवल वाटल्यावांचून राहत नाही.

बेर्गसोनच्या प्रभावानें रवींद्रसाहित्यांतील अेका विकृतीचा निरास झाला असला तरी तिच्या जागीं दुसऱ्या अेका विकृतीची स्थापना केली आहे. ती म्हणजे रूप आणि भाव या साहित्यांतील सनातन तत्त्वांना पदच्युत करण्याचा प्राणतत्त्वाचा प्रयत्न होय. प्राण या तत्त्वाचा वाङ्मयांत संचार सुरू झाला म्हणजे कवीची रचनारीति आणि विषयाची निवड या दोहोंतहि अकस्मात् परिवर्तन होतें. अभिजात भाषेंत अभिजात विषयावर काव्य लिहावयाचें, हा अजरामर आदर्श सोडून देअून क्षणिक भाषेंत आणि क्षणिक विषयांवर कवि काव्यें लिहूं लागतो. मग, आपली कविता ही अेखाद्या अेकांतवासी रसिकाच्या सिगारेटची सहचरी झाली तरी तिचें जीवन सफळ झालें, असें मानण्याकडे स्वतः कवीचीहि प्रवृत्ति होअूं लागते. ज्या क्षणिका काव्याच्या प्रकाशनापासून आपला नवजन्म मोजावा, असें रवींद्रनाथ सांगतात, त्या काव्याचा स्वाद आणि विस्वाद ग्रहण करण्याची वाचकांना विनंति करितांना त्यांनी स्वतःच लिहिलें आहे-

आशा करि निदेन पक्षे
छटा मास कि अेक बछरअी.
हबे तोमार विजनवासे
सिगारेटेर सहचरी.

असली सिगारेटशीं स्पर्धा करूं इच्छिणारी कविता ही मुख्यतः गंभीर विषयांचें विडंबन करणारी कविताच असते. कारण,

गभीर सूरे गभीर कथा
शुनिये दिते तोरे
साहस नाहि पाई.

गंभीर कथा बोलण्याचें साहस होत नाही तर बोलायच्या कोणच्या कथा, याचा खुलासा करतांना कवीनें म्हटलें आहे,

पश्चाते जारा फिरे ना ताकाय,
नेचे छूटे धाय, कथा ना शुधाय,
ताहादेरि गान गारे आजि प्राण,
क्षणिक दिनेर आलोके.

जे मागेपुढे कधी पाहत नाहीत, धावण्यांत आणि नाचण्यांत नेहमी दंग असतात, कुणाला कधी प्रश्न करीत नाहीत, असल्या तुच्छ प्राण्यांची गाणीं रचण्याची आज्ञा रवींद्रनाथांनी आपल्या प्राणाला कां दिली, या प्रश्नाचा आता अुलगडा केला पाहिजे. रवींद्रनाथांची समजूत अशी आहे की मनुष्याचें शरीर म्हणजे अेक अविभक्त कुटुंब आहे. या कुटुंबांत प्राण तेवढा मिळविणारा कर्ता आणि भिन्न भिन्न मनोवृत्ति ही प्राणाच्या आश्रयानें आपली जीवनयात्रा चालविणारी मंडळी, या मनोवृत्तींपैकी अेकेक मनोवृत्ति किती काळ झोप घेअील, त्याचा सुमार नाही आणि अेकदा जागृत झाल्यावर तिच्या सर्वनाशी क्षुधेला कुणाचा बळी पडेल, त्याचा नेम नाही. प्राणधारणे-

च्या क्षणिक क्रीडेंत मनाला गुंतविलें तरच या मनोवृत्तींच्या कुंभकर्णी क्षुधेपासून आपला बचाव होण्याचा संभव आहे, असें प्राणभीरू जनांना वाटत असतें मात्र ही गोष्ट ते प्रामाणिकपणाने कधीच बोलून दाखवीत नाहीत. अुलट असा आव आणतात की अेखादी कोमल भावना अनुरूप शब्दांत ग्रथित करण्याने आपल्या पौरुषाला बट्टा लागतो. डॉन या इंग्लिश कवीने म्हटलेंच आहे,

I am two fooles, I know
For loving and for saying so
In whining Poetry.

रम्योदात्त भावनांचें आणि भाषेचें विडंबन करण्याची मनाला अेकदा चटक लागली म्हणजे 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि' हें लक्ष्मीधराचें तत्त्व त्या लेखकाला रुचायला लागतें. ही कोणाची कुचेष्टा नव्हे. मेटर्लिंकसारख्या विख्यात लेखकाने गंभीरपणाने लिहिलें आहे, 'To me there can be no moral or physical evil that is not preferable to death, cold and horrible death with its eternal silence. Believe me, nothing can equal the saving of life. Virtues, ideals, all that we know as honour and loyalty, are mere trifles compared with that.'

आम्हां भारतीय जनांना अभिमान वाटण्याजोगी गोष्ट ही आहे की प्राणतत्त्वाच्या या अंतिम विकृतीचा रवींद्रनाथांच्या मनावर कांहींहि परिणाम झाला नाही. मात्र आपले प्राण वांचविण्याच्या विपरीत दिशेची विकृति जी प्राणार्पणाची सिद्धता, तिची बाधा त्यांना बरीच झालेली दिसते. आत्मबलिदान हाच जगांतील सर्व अन्यायांचा प्रतिकार करण्याचा अेकमात्र अुपाय, अशी रवींद्रनाथांचीहि समजूत झालेली दिसते. बलाकेमध्ये अेके ठिकाणीं त्यांनी लिहिलें आहे, 'तोर चेये आमि सत्य ए विश्वासे प्राण दिब देख।' अन्यायांचा प्रतिकार करण्याअैवजी आपण स्वतःच अन्यायांना बळी पडण्याने, आपण स्वतःचें अुत्तरदायित्व अितरांवर लोटून देण्याचें पाप करीत असतों, हें या बलिदानवाल्यांच्या मेंदूंत कधी शिरेल कोण जाणे.

अत्याचाऱ्यांचा प्रतिकार करण्याचें कर्तव्य कोणीना कोणी तरी आपल्या शिरावर घेणें आवश्यक असतें, याची अितर बंगाली कवींना चांगली जाणीव आहे. याकरिताच काजी नजरुल अिस्लाम यांनी घोषणा केली आहे,

आमि सेअि दिन हबो शांत,
जबे अुत्पीडितेर क्रंदनरोल आकाशे बातासे ध्वनिबे ना,
अत्याचारीर खड्ग कृपाण भीम रणभूमे रणिबे ना.

दुसऱ्याहि एका बंगाली कवीने लिहिलें आहे,

हाय से कि सुख एअि गृह छाडि,
अत्याचारीर बक्षे बसिया हानिते तीक्ष्ण छूरि.

असो. राजकारण हा प्राण देण्याघेण्याचा खेळ आहे, हें चिरंतन सत्य न कळल्याने किंवा न वळल्याने रवींद्रनाथांच्या राजकारणविषयक कादंबऱ्या आणि नाटकें अजबखान्यांत ठेवण्याच्याच लायकीचीं बनलीं आहेत. पण त्यांची अधिक चिकित्सा करण्याची आता आवश्यकताहि अुरलेली नाही. कारण घरे बाअिरे किंवा चार अध्याय या कादंबऱ्यांतून रवींद्रनाथांनी केलेल्या प्रचाराला, पथेर दाबी ही विख्यात कादंबरी लिहून शरचंद्रांनी तितकेंच कलात्मक अुत्तर दिलें आहे. तेव्हा पर्यायाने पथेर दाबीच्या रचनेला कारणीभूत झाल्याबद्दल रवींद्रनाथांना दोष देण्याची कल्पना शरचंद्रांच्या अभिमान्यांना रुचणें शक्य नाही.

महाराष्ट्रांतील जानपद ओवी

(लेखांक २ रा)

(लेखिका– कु. अनसूया भागवत)

पुराणविषयक जानपदओव्यांपैकी रामायण व महाभारत या दोन महाकाव्यांतील कथा-प्रसंगांवर रचल्या गेलेल्या कांही ओव्या मागे दिल्या. त्यानंतर अितर अठरा पुराणें व अुपपुराणें यांमधील व्यक्ति व प्रसंग यांवर रचल्या गेलेल्या ओव्यांचा विचार या ठिकाणीं करीत आहें. यांमधेहि आपल्याला हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की पुराणें व अुपपुराणें यांमधून वर्णिलेले अनेक कथाप्रसंग आधारभूत घेअून त्यांवर स्वतःच्या कल्पनांनी रचलेल्या अनेक दंतकथा सामान्य जनतेंत प्रचलित आहेत.

सर्व पुराणें व अुपपुराणें यांचे त्यांच्या विषयानुरूप मुख्यत्वेंकरून दोन भाग पाडलेले आपल्याला दिसतात. अेक शैवपुराणें व दुसरा विष्णुपुराणें. शैवपुराणांत शिव व पार्वती हीं मध्यवर्ती पात्रें असून त्यांच्या स्तुतिप्रीत्यर्थ हीं पुराणें रचलेलीं आहेत. विष्णुपुराणांत विष्णूचे अनेक अवतार हा विषय प्रामुख्याने असून विष्णु किंवा त्याचा लोकप्रिय अवतार कृष्ण व रुक्मिणी यांची महति गायलेली आहे. पुष्कळदा अेकच पुराण शिव व विष्णु दोघांच्याहि स्तुतीला वाहिलेलें आढळतें. पुराणविषयक ओव्यांमध्येहि ब्रह्मपुराण, वायुपुराण, स्कंदपुराण किंवा अितर अुपपुराणांतून वर्णन केलेल्या शिवपार्वतीच्या लोकप्रिय कथा व पद्मपुराण, भागवतपुराण वगैरेंतून मिळणाऱ्या विष्णूचा प्रमुख अवतार कृष्ण याच्या मनोरंजक कथा यांचे अुल्लेख प्रामुख्याने आढळतात. या बाबतींतहि तात्त्वज्ञानिक किंवा बोधप्रद असा कथाभाग सर्वस्वीं वर्ज्य करून मनोरंजक असा भाग तेवढा अुचललेला दिसतो व त्यावर मानवी कल्पनांची कुंचली कुशलतेने फिरलेली असल्याने पुष्कळशा ओव्या सहजसुंदर व मनोरंजक वाटतात.

शिवपार्वती– शिवपार्वतीचा कैलासपर्वतावरील सारीपटाचा खेळ व त्या वेळीं धडलेला प्रसंग हा कथाभाग अत्यंत लोकप्रिय झालेला दिसतो. शिवपार्वती सारीपट खेळत असतां नारदमुनि येअून त्यांच्यामधे कळ लावून जातो, नंतर प्रत्येक डाव पार्वतीच जिंकते व शंकराचें सर्वस्व हिरावून घेते, शंकर रागावून अरण्यांत निघून जातो व नंतर पार्वती भिल्लीणीच्या रूपाने जाअून त्याला मोहिनी घालते अशी ही कथा आहे. यावर बऱ्याच ओव्या रचलेल्या मिळतातः—

९७

शंभूच्या शिखरावरी गिरजा खेळती सारंगफासे[1]।
देवावरी आला डाव गिरिजा मनांमधीं हासे[2] ॥

९८

सोंगट्याचा डाव आलाया अेकामेकीं ।
गिरजानार पकी शंभुदेवाच डोळ झाकी ॥

---

१ सारिपट किंवा सारंगपट : पटावर सोंगट्यांफाशांनी खेळावयाचा खेळ.

२ किंवाः— शंभुच्या शिखरावर गिरजा खेळे आकीविकी । (पकी का वेकी ?)
देवावरी आला डाव गिरजानार किती पकी ।।

९९

कळीचा नारद कळ लावली दाटून ।
इसला शंभुदेव गेला वनांत अुटून ॥

१००

भिल्लणीची फटी[1] चोळी घातली अुलटी ।
शंभुदेवासाटीं गिरजा डोंगर पालटी ॥

१०१

इसला शंभुदेव डोंगरीं घाली धुनी ।
गिरिजानार बोल तुमाविगर नाहीं कुणी[2] ॥

१०२

इसला शंभुदेव डोंगरीं घाली तप ।
समजावी गिरजानार त्याला भिल्लणीच्या रूप ।

शंकराचा भोळेपणा प्रसिद्धच आहे. खालील ओव्यांतून त्याचा अुल्लेख दिसतो. परंतु शंकर वर वर कितीहि भोळा असला तरी गंगामाअीला आपल्या जटांत गुप्तरूपाने टेवण्याचें कसब त्याच्या अंगांत आहे ही कल्पना मजेदार आहे. मात्र शंकराने आवडत्या गंगेला आपल्या जटांत जागा दिलेली पार्वतीला खपत नाही.

१०३

शंभुदेव बोल अुभी राहिली भिल्लणी ।
केसाच्या झुंबऱ्यानं दिस माझ्या गिरजावाणी[3] ॥

१०४

भोळ्या शंभुदेवा भोळपण कोटवरी ?
पाटीची मंदुर्दरी[4] दिली रावणाच्या घरीं ॥

१०५

भोळा शंकर याला भोळा म्हणूं नाहीं ।
याच्या जटामधीं गुपित गंगाबाई ॥

१०६

भांडल्या सवती सवती शंभुदेव तो बोलना ।
सांगती जनलोक गंगा गिरजेला तोलना ॥

खालीलप्रमाणे कांही ओव्या शंकरपार्वतीच्या संसारावर अुभारलेल्या दिसतातः—

१०७

शंभुदेव वाणी गिरजानार गवळ्याची ।
सर्व्या लेण्यावरी माळ ल्येली पवळ्याची ॥

१०८

शंभु शंभु म्हणूं शंभु बैलाच्या खोरीला[5] ।
सरता सोमवार त्याच्या गिरजा नारीला[6] ॥

१०९

शंभुदेव बोल गिरजा अवखळ तुझी नीज ।
केसाच्या झुंबऱ्यानं शिणली माझी डाँवी भुज ॥

११०

शंभुदेव ते म्हातार गिरजानार कर्णकोर[8] ।
दोघांचं अिमान बेलाच्या पानावर ॥

कृष्ण— शिवपार्वतीच्या कथेपेक्षाही पुराणांतील विष्णूचा आठवा अवतार कृष्ण याचें चरित्र अत्यंत लोकप्रिय झालेलें आहे. महाभारतांतील कृष्णाची तात्त्विक भूमिका किंवा रणां-

---

१ फटी चोळी = जुनी किंवा फाटकी चोळी. २ किंवा दुसरी ओळ : "गिरजानारीला पुसतो वनाची सुध तुला सांगितली कुणीं ?"

३ किंवाः— "बोल सदाशिव भिल्लणी उगी बस ।
तुझा अंबाडा बुचडा माझ्या गिरजावाणी दिस ॥

४ मंदोदरी ही शंकराची बहीण असल्याचा अुल्लेख कुठेच आढळत नाही. ५ खोड = खोगिराची चौकट. ६ सोळा सोमवारांच्या व्रताची जी कहाणी प्रचलित आहे तिला उल्लेखून ही ओवी असावी. प्रथम पार्वतीच्या शापापासून मुक्त होण्याकरता अेका गुरवाने हें व्रत केलें पण पुढे त्याच्यापासून शिकून आपला रागावून गेलेला मुलगा कार्तिकस्वामी परत मिळवण्याकरता पार्वतीने तेंच व्रत केलें. ७ "झोपीं जाऊं इच्छिणाऱ्या नायकाने स्त्रीच्या उजव्या बाजूला डाव्या अंगावर निजावें हा प्रकार सार्वत्रिक आहे" (श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं कामसूत्रम् । प्रथम भाग, अध्याय ६ – भाषा०- बाळाचार्य माधवाचार्य खुपेरकर, पृ.२००). ८ कर्णकोर = कर न करणारा; कर म्हणून सांगितलेलें, न करतां, नको करूं म्हणून सांगितलेलें मुद्दाम करणारा. (म० श० को०) = तरुण (?)

गणावर त्याने दाखविलेलें शौर्य याचा अुल्लेख ओवींत कुठेहि आढळत नाही. पुढील पुराणें व अुपपुराणें यांतून वर्णन केलेल्या त्याच्या मनोरंजक लीला हाच कथाभाग सामान्य जनतेंत सर्वतोमुखीं झालेला आपल्याला आढळतो. यावरच अनेक ओव्या रचल्या गेलेल्या आहेत.

कृष्णजन्माच्या वेळीं गोकुळांत झालेला आनंद व कृष्णाचा काळा रंग यांवर खालील ओव्या आहेत—

१११

पाटच्या पान्यांत[1] पिंगळा बोली बात ।
जल्मिला कृष्णनाथ तेव्हा कितीक होती रातं[2] ॥

११२

जल्मिला कृष्णनाथ झाला गोकुळीं आनंद ।
मुठीनं साखर वाटितो राजा नंद ॥

११३

जल्मिला कृष्णनाथ गोकुळीं दिवा लावा ।
सावळं त्याचं रूप त्याच्या मावशीलै दावा ॥

११४

यस्वदेबाई हरी तुझा कुणावाणी ?
सावळं याचं रूप जवसेच्या फुलावाणी ॥

११५

काळा कृष्णनाथ जसा अुडदाचा दाणा ।
देवयाबाईनं[4] धाडीला वानवळा ॥

११६

वेडी येसवदा हाका मारिती ज्याला त्याला ।
काय गोता झाला गोविंदा गोपाळाला ?

गोकुळांतील कृष्णाच्या बाललीला, लहान वयांत त्याने करून दाखविलेलें कालियामर्दन वगैरेसारखे अद्भूत चमत्कार, सुदामासारख्या गरीब मित्राच्या बाबतींत त्याने दाखविलेलें औदार्य व कंसवध करण्यांत लढविलेलें शौर्य अित्यादि प्रसंगांचा अुल्लेख खालील ओव्यांत आढळतो—

११७

वेडी येसवदा वेड लागलं गोटीचं[6] ।
यमुनेच्या तीरीं बाळ बुडालं टोपीचं ॥

११८

कृष्ण बुडाला झाली गोकुळीं आरोळी ।
भुजंगाला टोचुनी येसण वर वाजवीतो टाळी ॥

११९

शेषावर बसून कृष्ण वाजव बासरी ।
कंबळजा बोल पाया पडतें तुझ्या हरी ।
तुझ्या देवकीमातेला घेअूं दिवाळीची चोळी ॥

१२०

गटेरे चुडाचुड करीत मामाच्या गेला ।
कमलजा भरी चुडा कृष्ण नोवरी झाला ॥

१२१

यशवंत चुडा मामी भरीतों तुम्हांला ॥
माझा राम राम सांगा कुंवसमामाला ॥

१२२

मारिला कंसमामा शिळाच्या केल्या धजा ।
बोल कंबळजा भाचा नव्हे वैरी माझा ॥

१२३

येवढं दुबळंपण आलं सुदामदेवाला ।
बांधी पदरांत लाह्या जातो श्रीकृष्णाच्या गांवाला ॥

१२४

सुदामदेवाची गरिबी कोणीं नेली ?
देव श्रीकृष्णांनीं द्वारका सोन्याची बांधिली ॥

---

१ पहाटेचा प्रहर. २ किंवा चौथा चरण "दोन घड्यांची झाली रात ।" ३ कृष्णाच्या मावशीचा विशेषेंकरून अुल्लेख कुठेच आढळत नाहीं, परंतु घरांत मूल जन्माला आलें कीं त्याच्या मावश्यांना त्याचें कौतुक फार असतें हा सामाजिक अनुभव घेअूनच ही कल्पना केलेली दिसते. ४ देवकी. ५ वानोळा — विक्रिय-वस्तु. ६ गोटीचें. ७ कमलजा हें खरें कंसाच्या पत्नीचें नांव. या ठिकाणीं हें नांव कालिया नागाच्या स्त्रियांपैकी — ज्या पतीस सोडविण्याकरिता पाण्यावर येअून कृष्णाची विनवणी करीत होत्या — अेकीला लावलेलें असावें. ८ यशोदायक; बांगड्या (चुडा) हा सौभाग्याचा अलंकार आहे. कृष्णाला तर कंसाचा वध करायचा असतो. तेव्हा 'यशवंतचुडा' हे शब्द या ठिकाणीं व्यंगोक्तीने वापरले आहेत. ९ दगडावर रक्त पडून ते तांबडे झाले व ध्वजाप्रमाणे दिसूं लागले असा भाव.

अशिक्षित जनता व विशेपतः स्त्रिया यांच्यांत घरोघर लोकप्रिय झालेला कथामाग म्हणजे गोकुळांतील गोपींच्यांत आकर्षणविषय झालेला कृष्ण, त्याने केलेल्या खोड्या व शृंगार-चेष्टा आणि यशोदेकडे नित्य येणारीं गाऱ्हाणीं यांवर रचलेल्या पुष्कळच ओव्या आढळतात.

१२५
स्वप्नीं देखिला विठ्ठल अवधूतें ।
घेऊनी अवतार कृष्ण खेळे गोकुळांत ॥

१२६
काळा कृष्णनाथ जस दोडक्याच दाण ।
त्याला भुलल्यात गवळणी गोपीगण ॥

१२७
जल्मिला कृष्णनाथ गोकुळीं उडे रंग ।
आठ वरसाची मूरत गोपिका केल्या दंग ॥

१२८
यसवदेवाई हरी तुझा वरसाचा ।
फोडिल्यात माठ सडा देतो गोरसाचा ॥

१२९
यसवदेवाअी सांग तूपल्या कारट्याला ।
शिंक्याचं पितो दही लाज नाहीं चोरट्यालों[2] ॥

१३०
यसवदेवाअी हरी तुझा पक्का चोर ।
गवळवाड्यावरला त्यानं चोरला खीदोर ॥

१३१
यसवदेवाअी हरी तुझा ग नेणता ।
डोअीवरी घोंगतीं हिंड गवळणीमंवता ॥

१३२
यसवदेवाअी संभाळ तुपलं कारटं ।
यमुनच्या नअीं यानं पेरलं सराट ॥

१३३
गवळ्याच्या सुना अेका शिणच्या सारख्या ।
नको कृष्णा जाऊं गाया गवळ्याच्या मारख्या ॥

१३४
गवळवाड्यामधीं कशाचा गल्बला ।
गवळ्याच्या सुना कृष्ण जाअूं देअीना पाण्याला ॥

१३५
यसवदेवाअी कृष्ण तुझा अरवटें ।
गवळ्याच्या सुना कोंडिल्या बारवतें ॥

१३६
मथुरेच्या वाट कृष्ण खेळे सारंगपाट ।
सोड हरी वाट शिरीं गोरसाचा माट ॥

१३७
मथुरेला जाया गौळणी वीसतीस ।
सोड श्रीरंगा दुधाचा झाला नास ॥

१३८
दुडीवरी दुडी गवळण निघाली झाडुनी ।
कळंबांच्या खोडीं कृष्ण बसला दडुनी ॥

१३९
दुड्यावरी दुड्या गवळण निघाली बारातेरा ।
सोडा कृष्णा वाट दहींदुधाच्या झाल्या तारा ॥

१४०
दुडीवरी दुडी गवळण निघाली शेलटी ।
चुकली मारग पुस गवळ्याची राहुटी ॥

१४१
यसवदाबाअी सांग तुझ्या ग हरीला ।
मारील चुमखेड पाण्या गेलेल्या नारीला ॥

१४२
सोड श्रीरंगा पदर साडीचा फाटला ।
घरीं तान्हं बाळ पान्हा जोवनीं दाटला ॥

गोकुळांतील हजारों गोपींमध्ये कृष्णाच्या खास आवडत्या अशा कांही गोपी होत्या. त्यांपैकी राधा तर प्रमुख होतीच; पण दुसऱ्या दोन राअी व चंद्रावळ या बहिणी होत्या. या

१ विरक्त. २ किंवा– "यस्वदेवाअी तुझ्या हरीला सांग कांहीं । गवळ्याच्या राअीचं खातो चोरून दूधदही ॥ ३ घोंगता = पावसापासून रक्षण करण्याकरता कांवळ्याची केलेली खोळ. ४ उद्धट. ५ विहिरीजवळ. किंवा– "यस्वदेवाअी कान्हा तुझा वाटवरी । जमुना नअीवरी आडवी गवळ्याच्या नारी ॥ ६ घागर. ७ कदंबवृक्ष. ८ उंच व सडपातळ स्त्री. ९ चिमखडा = लहान खडा (कामटीवरून बोटाच्या जोराने फेकावयाचा).

दोघींच्याविषयीं अेक मनोरंजक लोककथा प्रचलित आहे. या दोघी अेका गवळ्याच्या मुली होत्या. राओी मोठी व चंद्रावळ धाकटी. कृष्ण राओीवर भुलला होता. म्हणून गवळ्याने तिचें लग्न कृष्णाशीं लावून दिलें. चंद्रावळीचें लग्न दुसऱ्या अेका गवळ्याशीं करून दिलेलें होतें. अेकदा चंद्रावळ मथुरेच्या बाजारांत दही, दूध विकण्याकरिता निघाली. तेथूनच पुढे बहिणीला भेटण्याचा तिचा बेत होता. पण वाटेंतच कृष्णाने तिला पाहिलें. तो मोहित झाला व तिला वळविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. ती संतापली व आपला बेत फिरवून तशीच परत घरीं गेली. आपली मनोवासना तृप्त करण्याकरिता अिकडे कृष्णाने दुसरीच युक्ती योजली. राओीचे कपडे व दागिने त्याने तिच्याकडून मागून घेतले. ते घालून व राओीचें रूप घेअून तो चंद्रावळीकडे गेला. बरेच दिवसांनी बहीण भेटायला आली म्हणून चंद्रावळीला आनंद झाला. त्या रात्रीं चंद्रावळ व राओीरूपी कृष्ण अेकाच पलंगावर पडून गुजगोष्टी करूं लागलीं. तेव्हा कृष्णाने आपलें सत्य स्वरूप प्रकट केलें व ती रात्र सहा महिने लांबवून आपली वासना तृप्त केली. खालील ओव्या या कथेस अुद्देशून आहेत :—

१४३

कळंबाच्या झाडावरी कृष्ण वाजव बासरी ।
दहीदूध डोओीवरी नाची गवळ्याच्या पोरी ॥

१४४

टकड्या गोविद याचं ठकडं चालणं ।
यानं भुलविली राओी गवळ्याची मालणं[1] ॥

१४५

दुडीवरी दुडी दुडीला कोरा श्यालो[2] ।
गवळाच्या राओी चढ कोणावरी केला ?

१४६

दुडीवरी दुडी दुडीचा तांब्या डुल ।
आडवा पदर राओी गवळ्याशीं बोल ॥

१४७

राओी रुकमीण चंद्रवळ ती धाकटी ।
देवा गोविंदाची याची नजर वोकटी[3] ॥

१४८

ठिकडा गोविंद अेका गोठीनं ठकला ।
मथुऱ्या बाजारीं चंद्रवळीनं लुटला ॥

१४९

ठिकड्या गोविद पड राओीबाअीच्या पाया ।
कंठी दुलडी मागीलियो[4] चंद्रवळीच्या
महालीं जाया ॥

१५०

चंद्रवळीआड वेड लागलं गोविंदाला ।
टाकली मोहिनी[5] साऱ्या गवळवाड्याला ॥

कृष्ण व राधा यांच्यासंबंधीच्या ओव्या अत्यंत शृंगाररसपरिप्लुत आहेत :—

१५१

पहाटच्या पाऱ्यांत राधिका अुभी दारीं ।
हिला भुलला कृष्णजी बैलाची धार काढी ॥

१५२

देव कृष्णजी गाया चारी वनमाळी ।
घेअूनी गुप्तरूप गेला राधेच्या रंगम्हालीं ॥

१५३

मथुऱ्या बाजारीं राधा गवळण येडवली ।
नथ सैरजाची[6] मोडली चोळी भिंगाची फाटली ॥

१५४

येसवदेबाओी कान्हा तुझा रंडी खातो ।
गवळ्याच्या राधेच्या जोबनीं झाड घेतो ॥

१५५

यसवदेबाओी कान्हा अुतला मातला ।
गवळ्याच्या राधेच्या हात मिरीला घातला ॥

१५६

सोळा सहस्र नारी कृष्णें मोगिल्या अंधारीं ।
जळती समया रुक्मिणीच्या मंदिरीं ॥

---

१ सुंदर स्त्री. २ शेला. ३ ओखटी = वाईट. ४ किंवा, ३ रा चरण:- "मागो विरुद्या जोडवी." ५ सहा महिन्यांची रात्र करून सर्वांवर मोहिनी टाकली त्याला उद्देशून. ६ मोत्यांचे.

याशिवाय कृष्णाच्या सोळा हजार स्त्रियांचा अुल्लेखहि ओव्यांतून सांपडतो. राम व कृष्ण हे दोघेहि विष्णूचे अवतार पण राम अत्यंत सात्त्विक व अेकपत्नीव्रत तर कृष्ण स्त्रियांचा भोक्ता. दोघांच्यांतील हा फरक खालील ओव्यांतून दर्शविला आहे:—

१५७

सोळा सहस्र नारी कृष्ण भोगून आले रातीं ।
सोन्याची आरती रुक्मीण वाट पहाती ॥

१५८

सोळा सहस्र नारी कृष्ण घालितो धिंगाणा ।
बत्तीस पानांचा विडा मुखांत रंगाणा ॥

१५९

सात अवतारांतला राम होता नाडेबंदी ।
आठव्या अवतारांत कृष्ण गोपिकांच्या छंदीं ॥

१६०

सातव्या अवतारीं राम होता ब्रह्मचारी[1] ।
आठव्या अवतारी कृष्णें भोगिल्या सहस्र नारी ॥

वरील ओव्यांतील कथाभाग सर्वतोमुखीं असल्याने त्यांत विशेष नावीन्य किंवा मौलिकता कांहीच दिसत नाही; परंतु पुराणांतील कृष्णविषयक कांही उल्लेख केवळ आधारभूत घेअून त्यांवर संतकालीन कथा व लोकरूढि यांच्या साहाय्याने व मानवी कल्पनेच्या भराऱ्यांनी अुभारलेलीं चित्रें ज्या ओव्यांतून आढळतात त्या ओव्या मात्र अत्यंत नावीन्यपूर्ण आहेत. खालील सर्व ओव्यांचा समावेश पुराणविषयक ओव्यांत करणें जरा धोक्याचेंच आहे. परंतु त्यांतील मध्यवर्ती कल्पना पुराणांतील अेखाद्या प्रसंगावर आधारलेली असल्यानेच त्यांचा अंतर्भाव या ठिकाणीं केला आहे! या ओव्या पुराणांतील कृष्ण-रुक्मिणीसंबंधी असल्या तरी, त्या सर्वांमधे, कृष्ण-रुक्मिणींचा पंढरपुरांतील लोकावतार, विठ्ठल-रखुमाअी यांचाच अुल्लेख आहे. विठ्ठल हा विष्णूचा लोकनिर्मित अवतार– केवळ अेक दैवत–असला तरी रुक्मिणी ही त्याची पुराणांतील पट्टराणी त्याच भूमिकेंत ठेवून तिच्या भावनांना स्वतःच्या अनुभवाप्रमाणे व कल्पनेप्रमाणे आविष्करण देण्याचा प्रयत्न या ओव्यांतून केलेला आहे. तुळशीविवाहाचा अुल्लेख पुराणांतच आहे. त्यावरच विठ्ठल-तुळशीला अुद्देशून रचलेल्या ओव्या आधारलेल्या आहेत. संतकालीन दंतकथांचा परिणाम या सर्व ओव्यांवर प्रामुख्याने झालेला आढळतो. यांतील चित्रांना पार्श्वभूमि पंढरपूर व तेथील लोकरूढि व कल्पना यांची घेतलेली आहे. अैतिहासिक दृष्ट्या या सर्व ओव्यांतील स्थलकाल-विषयक घोटाळा अयोग्य दिसला तरी अशिक्षित मनाच्या कल्पनेच्या दृष्टीने पुराण, अितिहास व स्थानिक लोकरूढि यांचें हें कौशल्याने केलेलें समीकरण असेंच आपल्याला म्हणावें लागेल. पुराणांतील कृष्ण-रुक्मिणी असोत किंवा पंढरपुरांतील त्यांचा लोकावतार असो, त्यांना या ओव्यांत मानवी पातळीवर आणून बसविल्यामुळेच या ओव्या अितक्या मनोरंजक होअून त्यांत रसवत्ता आली आहे.

कृष्णेची राधेशीं असलेली मैत्री रुक्मिणीला पाहवत नाही, असा अुल्लेख खालील ओवींत आहे:—

१६१

रुसली रुक्मिण जशी आगाशी तापली ।
देवाच्या पलंगावर तिनं राधिका देखिली[2] ॥

१ ब्रह्मचारी. २ अेकदा रुक्मिणी कृष्णभेटीस आली असतांना त्याच्या पलंगावर– किंवा मांडीवर– तिने राधेला बसलेली पाहिली. कृष्णाच्या सोळा हजार स्त्रिया असल्या तरी त्या सर्वांमध्ये रुक्मिणीचा दरारा अितका असे की तिच्यासमोर सर्वजणी अत्यंत आदराने वागत. रुक्मिणी आल्यानंतरहि राधा पलंगावरून अुठली नाही तेव्हा रुक्मिणी संतापली व दिंडीरवनांत (पंढरपुरांत) तप करण्यास निघून गेली अशा तऱ्हेची संतकालीन दंतकथा प्रचलित आहे.

तुळशीचा कृष्णाशीं– किंवा विष्णूशीं– आलेला जो संबंध पुराणांत वर्णिलेला आहे तो आधाराला घेऊन त्यावर पुष्कळच ओव्या रचलेल्या दिसतात. यांतील फक्त मध्यवर्ती कथाबिंदु तेवढा पुराणांतून घेतला आहे. परंतु कल्पनासौंदर्याची जोड त्याला दिल्याने त्यांत मौलिकता अुत्पन्न झालेली आहे. विष्णूच्या पूजेला तुळशीचीं पानें घेतात किंवा त्याच्या देवळाभोवती तुळशीच्या बागा लावतात, या प्रथेचा आधार घेऊन तुळशीचा विष्णूला घडत असलेला सहवास रुक्मिणीला सहन होत नाही व तिचा सवतीमत्सर जागृत होतो अशी मनोरंजक कल्पना करून ती या ओव्यांतून विकसित केलेली आहे. तुळशीचें या ओव्यांतील चित्र साधेपणाने ओतप्रोत भरलेले असलें तरी अेका ओवींत मानवसुलभ असा अभिमान व स्त्रीसुलभ सवतीमत्सर तिच्याहि ठिकाणीं दाखवलेला आहे.

१६२
पंढरीचं रान दिसतं हिरवं गार ।
विठ्ठलमहाराजाच्या तुळशीवनाला आला मार[१] ॥

१६३
पंढरपुरांत रहायाला नाहीं जागा ।
देवाविठ्ठलाच्या लाविल्या तुळशीबागा ॥

१६४
विठ्ठल विठ्ठल हाका मारिती वनांत ।
हातांत टाळविणा अुभा तुळशीवनांत ॥

१६५
तुळशीचा पाला वाऱ्यायानं गेला ।
देवा विठ्ठलानें आवडीनें गोळा केला ॥

१६६
पंढरी शहरांत तुळशी आल्यात हुरड्याला[२] ।
विठ्ठल प्राणसखा विणा वाजवितो भरड्याला[३] ।

१६७
विठ्ठल देवाचा शालु कशायानं फाटला ?
तुळशीच्या वनीं वारा मंजुळ सुटला ॥

१६८
विठ्यलादेवा शेला कशानं भिजला ?
पडत दहींवर होतं तुळशीच्या शेजेला ॥

१६९
तुळशीच्या माळा वाळून झाल्या कोळें ।
देवा विठ्ठलाच्या दोंदलावरी लोळ ॥

१७०
तुळयाशाबाशी लुसलुशी कवळी ।
देवा गोविंदाची लशी सुरत सावळी ॥

१७१
तुळशी तुळशी तुझ्याखालती काळी माती ।
तुझ्या सेंवारोला देव आले रातोरातीं ॥

१७२
तुळशी तुळशी किती वाऱ्यानं डुलशी ?
रात न् दिवसाच गोविंद तुझ्यापाशीं॥

१७३
राअी रुक्मीण दोघी भांडती परसदारीं ।
विठ्ठलदेवाची तुळशी धाकलीनें पिर्ते[६]
नेली सारी ॥

१७४
रुकमीण बोल माझ्या विठ्ठला पिर्तीच्या ।
वाड्याला नका जाअूं तुळशी गरतीच्या ॥

१७५
रुकमीण बोल देवा पिरतीची कोण ?
काय सांगूं रुक्मिणी माझ्या तुळशीच गुण ?

१७६
रुकमीण बोल जळो तुळशीचं जिणं ।
वर्षाच्या वर्षी लावी देवाशीं लगीन ॥

१७७
रुकमीण बोल तुळस कशाच्या कामाची र ?
पांडुरंग म्हण आधीं लेतोया तिचा हार मंग
तुझा सअीबारै[७] ॥

१ बहर. २ मंजुळांनी भरल्या. ३ भराड = डौर वाजवून व नाचून देवापुढे भराड्याने (गोसाव्यांचा एक पंथ) लेलेलें भजन. ४ शुष्क. ५ स्वयंवर. ६ प्रीति. ७ शृंगार.

१७८

रुक्मिणीला साडीचोळी सत्यभामेला लुगडीं ।
पतिव्रता तुळस तप घालिते अुघडी[1] ।।

१७९

रुक्मिणीला साडीचोळी सत्यभामेला वांडवुंड[2] ।
तुळशी नारीचा नित पाणावला दंड[3] ।।

१८०

तुळसबाअी म्हण रुकमीण कशानं थोरली ।
माझ्या मंजुळाची तिच्या नथला अरली[4] ।।

स्त्रियांच्या म्हणी

(५७ व्या अंकावरून पुढे)

(५२५) वांझेच्या घरची साखर सरत नाही, लेकुरवाळीच्या घरीं शेण पुरत नाही.
(५२६) समोरची बसती कपाळांत, मागची येती स्वप्नांत.
(५२७) तेलवाल्याचें तेल जळतें, नि मशालजीचें पोट दुखतें.
(५२८) ज्याचें त्याला रुचतें, आपल्याला कां डाचतें ?
(५२९) आहे त्याला संताप, नाही त्याला निताप. (निताप शब्द खानदेशी आहे.)
(५३०) लढाअीमें बढाअी, खजिनेमें गवऱ्या.
(५३१) चोपडी अेकाच्या नांवाची, शिंदळ सगळ्या गांवाची.
(५३२) खाणें म्हशीचें, वाण घुशीचें.
(५३३) आला जावयाचा भाअू, ने ग शेजारणी आपले गहू.
(५३४) जांवयाचें पोर, हरामखोर.
(५३५) घरांत नसावा साला (मेहुणा), शेतांत नसावा नाला.
(५३६) जो बायकोशीं नीट, त्याच्या घरीं सोन्याची वीट.
(५३७) पहिलीचा असा तसा, दुसरीचा गुलाम जसा.
(५३८) जो संगतीला, तो पंगतीला.
(५३९) दुकान चुरमुऱ्याचें, आकार बाबासाहेबाचा.
(५४०) बारश्याला गेला, अन् बाराव्याला आला.

नीळकंठ शंकर नवरे

---

१ किंवा "लुगडीं" व "अुघडी" या ठिकाणीं अनुक्रमें "वनात" व "अुन्हांत' अशीहि शब्दरचना आढळते. २ साधें लुगडें. किंवा "वांडवुंड" या ठिकाणीं "बारवा" (= साधें लुगडें) व दुसरी ओळ "तुळशीबाअीला थंड्या पाण्याचा गारवा" अशीहि आढळते. ३ या ठिकाणीं "दंड" शब्दावर फारच उत्कृष्ट श्लेष आहे. रुक्मिणी ही कृष्णाची खरीखुरी पट्टराणी तर तुळस ही पुराणांतील साध्वी वृंदा व सांप्रत तुळशीचें रोप अशा दोन भूमिकांत कल्पिलेली आहे. आणि तुळशीच्या रोपाला पाणी व अुन यांच्याशिवाय कसली जरुरी असणार ?- या सर्व गोष्टींचा सुंदर समन्वय करून या ओव्यांतून रुक्मिणीच्या भावनांना शृंगार व विलास यांची आणि तुळशीच्या चित्राला साधेपणा व कष्टमय जीवन यांची जोड देतांना जो कल्पनाविलास दिसून येतो तो अत्यंत उत्कृष्ट नाही असें कोण म्हणेल ? ४ अरली = नथेच्याखाली असणारी पांच किंवा तीन मोत्यांची झुरमुळी.

अखिल भारतीय शास्त्रीय परिभाषा

(लेखक— श्री. **यशवंत रामकृष्ण दाते**)

दिवसेंदिवस देशी भाषांतून निरनिराळे विषय शिकविण्याची प्रथा अधिकाधिक वाढत आहे. शास्त्रीयेतर विषय देशी भाषांतून शिकविण्याची पद्धत आज हळूहळू सर्वत्र रूढ होत आहे. व शास्त्रीय विषयहि देशी भाषांतूनच शिकविले गेले पाहिजेत ही विचारसरणीहि दिवसेंदिवस मान्य होत चालली आहे. नागपूर विद्यापीठांत दुय्यम शाळांतून सर्व शिक्षण गेलीं वीस वर्षें देशी भाषांतून दिलें जात आहे. व कॉलेजमध्येहि तसेंच दिलें जावें अशा तऱ्हेची खटपट चालू आहे. कलकत्ता विश्वविद्यालयानेंहि दुय्यम शिक्षण बंगालीमध्ये देण्याची पद्धति स्वीकारली असून उच्च शिक्षणहि बंगालींतून देण्याची प्रथा सुरू करण्याचें योजिलें आहे. अशा रीतीनें हळूहळू सर्व विद्यापीठांतून सर्व विषयांचें शिक्षण देशी भाषांतून दिलें जावें ही गोष्ट मान्य होत जाण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. तसेंच या प्रांतिक स्वायत्ततेच्या काळांत देशी भाषांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक महत्त्व येत जाणार ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

देशी भाषांतून शिक्षण देण्याच्या कामीं मुख्य अडचण शास्त्रीय विषयांच्या बाबतींत येते व ती म्हटली म्हणजे शास्त्रीय परिभाषेची होय. आतापर्यंत सर्व शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या माध्यमाच्या द्वारा होत गेलें असल्यामुळे व त्याच भाषेंत सर्व शास्त्रीय ग्रंथ असल्यामुळे आज शिक्षकवर्गास इंग्रजी भाषेंतूनच शिक्षण देणें अधिक सुलभ वाटतें. परंतु इंग्रजी भाषेचें ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं फार मर्यादित असल्यामुळे त्यास प्रत्येक विषयाची परिभाषा शिकण्याच्या कामींच फार परिश्रम करावे लागतात व त्यामुळे विषयाचें ज्ञान अगदी मर्यादित स्वरूपांत होतें; व कित्येकदा भाषेचें ज्ञान नीट न झाल्यामुळे विषय दुर्बोध होतो. तसेंच इंग्रजी भाषेंतील ग्रंथहि विद्यार्थ्यांच्या हातीं फारच थोडे पडतात, त्यामुळे एकाच विषयाची निरनिराळ्या पद्धतीची मांडणी असलेले निरनिराळे ग्रंथ वाचण्याची त्यांस संधि मिळत नाही. व त्यामुळे विशिष्ट विषयांचें त्यांचें वाचनहि अत्यंत मर्यादित असतें. हेच विषय जर देशी भाषांतून शिकविले गेले तर विद्यार्थ्यांस तितकी भाषेची अडचण पडत नाही व विषय सुलभतेने शिकतां येतो. तसेंच देशी भाषांत निरनिराळ्या विषयांवरचे ग्रंथ तयार झाले तर ते सुलभपणें व थोड्या किंमतींत विद्यार्थ्यांस मिळूं शकतात व भाषेची अडचण फारशी नसल्यामुळे एकाच विषयावरचे निरनिराळ्या लेखकांनीं निरनिराळ्या पद्धतीनें लिहिलेले ग्रंथ वाचणें त्यांस सुलभ होतें. अशा रीतीनें तो विषय समजून घेण्याच्या कामीं त्यास अधिक साहाय्य होतें. याकरिता देशी भाषेंतून ग्रंथ तयार करण्याकडे व निरनिराळे विषय शिकविण्याकडे दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रवृत्ति होत आहे ही गोष्ट इष्ट आहे.

याकरिता निरनिराळ्या शास्त्रांची शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याचे प्रयत्न आज अनेक ठिकाणीं होत आहेत. महाराष्ट्रामध्ये शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याचे प्रयत्न आज गेलीं ५० वर्षें चालू आहेत. मुंबई येथील ग्रँट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीय विषयाचें शिक्षण देशी भाषेंतून देण्याकरिता डॉ. सखाराम अर्जुन, डॉ. भिकाजी अमृत चोभे व डॉ. पांडुरंग गोपाळ यांची

नेमणूक केलेली होती व त्यांनी निरनिराळ्या वैद्यकीय विषयांवर ग्रंथरचना मराठींत केली होती. कोल्हापूर येथील प्रो. बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनी बी.एस्‌सी. पदवी-परीक्षेपर्यंतचा अभ्यासक्रम मराठी भाषेंतून तयार केला होता. याप्रमाणे अनेक ग्रंथ मराठींत तयार होत होते. शास्त्रीय विषयांवर प्राथमिक पुस्तकें सरकारच प्रसिद्ध करीत होतें. परंतु मध्यंतरीं हा अुपक्रम बंद पडून अिंग्रजीकडेच लोकांची प्रवृत्ति अधिकाधिक झुकूं लागली. तथापि गेल्या २० वर्षांत या बाबतींत पुनः विचाराची दिशा अुलट बाजूस फिरून मराठींत शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथलेखन करण्याची व परिभाषा तयार करण्याची प्रथा सुरू झाली. श्री. रानडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या अिंग्रजी मराठी कोशांत अनेक शास्त्रीय परिभाषीय शब्दांस मराठी प्रतिशब्द दिलेले आढळतात व त्या कोशाच्या शेवटीं अेक परिशिष्टहि जोडण्यांत आलें आहे.

यानंतर निरनिराळ्या विषयांत कांहीं लेखकांनी ग्रंथ लिहून परिभाषा तयार करण्याचा अुपक्रम केलेला आढळतो. अुदाहरणार्थ, प्रो. साठे यांनी रसायनशास्त्राची परिभाषा तयार केली होती. तसेंच प्रो. र. वि. दामले यांनी वनस्पतिशास्त्राची परिभाषा तयार केलेली आहे. असेच आणखीहि कांहीं प्रयत्न झाल्याचें आढळतें.

यानंतर शास्त्रीय परिभाषेच्या बाबतींत झालेला अेक महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशरचनेच्या वेळीं झालेला होय. महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत शास्त्रीय विषयांवर अनेक लेख देण्यांत आलेले आहेत आणि ते विषय निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांकडे सोपवून दिलेले असून त्यांनी आपापल्या विषयाची परिभाषा तयार करून ती त्या लेखांत वापरली आहे. याच संस्थेमार्फत अेक संज्ञाकोश तयार करावयाची योजना होती; परंतु ती प्रत्यक्ष स्वरूपांत येअूं शकली नाही.

यानंतर झालेले विशेष अुल्लेखनीय प्रयत्न म्हणजे सृष्टिज्ञान या मासिकांत जे निरनिराळे शास्त्रीय विषयांवर लेख येत असतात त्यांतील परिभाषा अेकत्र करून तयार करण्यांत आलेले पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र या विषयांतील संज्ञाकोश हे होत. तसेंच पुणें येथे स्थापन झालेल्या परिभाषामंडळानेहि आजपर्यंत अनेक निरनिराळ्या विषयांवरील परिभाषा तयार केलेल्या आहेत.

याचप्रमाणे अितर प्रांतांतहि शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. बनारस येथील नागरी प्रचारिणी सभेने फार वर्षांपूर्वी अेक वैज्ञानिक शब्दसंग्रह तयार केला होता. त्या समितीवर प्रो. गज्जर व कोशकार रानडे हे कार्य करीत होते. यानंतर याच सभेने कांहीं विषयांवरील स्वतंत्र परिभाषा तयार करून प्रसिद्ध केल्या आहेत. बनारस येथील हिंदु विश्वविद्यालयांतहि या बाबतींत प्रयत्न चालू आहेत. प्रयाग येथे स्थापन झालेल्या विज्ञानपरिषद् या संस्थेनेहि शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याचा अुपक्रम सुरू केला आहे. कलकत्ता विश्वविद्यालयाने निरनिराळ्या विषयांबद्दल समिति स्थापून पदार्थविज्ञान, रसायन, गणित, भूगोल वगैरे शास्त्रांसंबंधी परिभाषा तयार करून प्रसिद्ध केल्या आहेत. तेलगू भाषेंतहि अेक लहानसा परिभाषाकोश तयार झालेला आहे व मद्रास विश्वविद्यालयाने ना. श्रीनिवासशास्त्री यांच्या अध्यक्षतेखाली या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी व नियम करण्याकरिता अेक समिति नेमली आहे. गुजराती भाषेंतहि वैज्ञानिक परिभाषा या नांवाचा लहानसा पारिभाषिक संज्ञाकोश प्रसिद्ध करण्यांत आला असून गुजरात विद्यापीठातर्फे या बाबतींत कांहीं परिश्रम चालू आहेत. बडोदें येथेहि या बाबतींत कांहीं प्रयत्न झाले आहेत.

[टीप— परिषदेच्या परिभाषामंडळाकडून झालेलें काम वेळोवेळीं 'पत्रिके'तून प्रसिद्ध झालेलें आहेच. —संपादक]

हैदराबाद येथे अुस्मानिया विद्यापीठातर्फे अुर्दूमध्ये पारिभाषिक संज्ञा तयार करण्याचें काम चालू आहे.

अशा तऱ्हेने आज देशी भाषांत शास्त्रीय परिभाषा तयार करण्याचे जे प्रयत्न सुरू आहेत ते त्या त्या प्रांतिक भाषांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आणि अिष्ट असेच आहेत. परंतु या सर्व प्रयत्नांचें सहकार्य व अेकीकरण होअून जर सर्व हिंदुस्थानास अुपयोगी पडेल अशी सर्वमान्य परिभाषा तयार झाली तर तिचा अुपयोग अधिक होअील. आज हिंदुस्थानांत ज्या निरनिराळ्या भाषा प्रचलित आहेत त्यांतील मुख्य चार भाषा मराठी, हिंदी, गुजराती व बंगाली या संस्कृत भाषेपासूनच बनलेल्या व तिच्या अुपभाषा आहेत. तसेंच दक्षिण हिंदुस्थानांतील तेलगू, तामीळ, कानडी व मल्याळी या भाषा जरी प्रत्यक्ष संस्कृतापासून निघालेल्या नसल्या तरी त्यांतील शब्दसंपत्ति बरीचशी संस्कृत तत्सम व तद्भव शब्दांची बनलेली आहे. व त्या भाषा जाणणाऱ्या लोकांस संस्कृत शब्द बव्हंशाने परिचित असतात.

याकरिता सार्वभारतीय अशी जी शास्त्रीय परिभाषा बनवावयाची ती संस्कृत भाषेवर आधारलेली अशीच बनविणें अिष्ट आहे. संस्कृत भाषेमध्ये अुपसर्ग व प्रत्यय लावून मूळ धातूपासून अनेक निरनिराळे शब्द बनविण्याची जी शक्ति आहे तिचाहि परिभाषा बनविण्याच्या कामीं अतिशय अुपयोग होण्यासारखा आहे. तसेंच संस्कृतमध्ये समास करण्याची प्रथा असल्यामुळे अेकाच शब्दापासून अनेक तद्भव शब्द बनविणें पुष्कळ सुलभ होतें. यामुळे विशिष्ट प्रकारचे पारिभाषिक शब्दांचे गट बनविण्याच्या कामीं संस्कृत भाषेचा अुपयोग पुष्कळच होण्यासारखा असतो. तेव्हा शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याच्या कामीं संस्कृत भाषेस प्राधान्य देणें अवश्य व अपरिहार्य आहे. कोणत्याहि देशी भाषेंत अेका शब्दापासून अनेक शब्द बनविण्याची शक्ति संस्कृत भाषेअितकी असणें शक्य नाही. कारण देशी भाषा ह्या अधिकाधिक पृथक्करणात्मक भाषा बनत चालल्या आहेत; व संस्कृत भाषा ही संकलनात्मक भाषा आहे.

सार्वभारतीय परिभाषा बनविण्याची आज विशेष निकडीची आवश्यकता अशा दृष्टीने आहे की, निरनिराळ्या प्रांतांत त्या त्या देशी भाषेंत शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याचे प्रयत्न आज चालू आहेत. अशा परिभाषा बनवून व त्यांत ग्रंथरचना होअून त्या अेकदा रूढ होअून बसल्या म्हणजे त्यांत बदल करणें दिवसेंदिवस कठीण होत जाअील. आज जोपर्यंत त्या तयार होत आहेत व त्यांस अजून निर्णायक व स्थिर असें स्वरूप प्राप्त झालें नाही, फारशी ग्रंथरचना झाली नाही व ती परिभाषा प्राध्यापक व विद्यार्थी यांच्या तोडांत अजून पक्की बसली नाही तोपर्यंतच तींत कांही फेरफार करणें शक्य आहे. जसजसा काळ लोटत जाअून प्रांतीय परिभाषांस स्थिरत्व येत जाअील तसतसें त्यांची अेकवाक्यता करण्याचें कार्य दुर्घट होत जाअील. याकरिता आजच अशा प्रयत्नांची आवश्यकता विशेष आहे.

सर्व प्रांतिक भाषा जर संस्कृतसंभव किंवा संस्कृतभाषामिश्रित आहेत तर निरनिराळ्या प्रांतांत बनलेल्या परिभाषांत फारसा फरक असणार नाही असें सकृद्दर्शनीं वाटतें, परंतु संस्कृत शब्द देशी भाषांत सर्वतः अेकाच अर्थाने वापरले जातात असें नाही. तसेंच अेका प्रान्तांत कांही विशिष्ट धातूपासून शब्द बनविण्याची प्रथा अधिक असते तर दुसऱ्या प्रांतांत त्याच अर्थाचा दुसरा अेखादा धातुविशेष परिचित असतो. अुदाहरणार्थ, ताप हा शब्द हिन्दी भाषेमध्ये सामान्य अुष्णता या अर्थी वापरला जातो, तर मराठीमध्ये ज्वर या अर्थी वापरला जातो. तसेंच संशोधन हा शब्द मराठींत नवीन तत्त्वाचा, नियमाचा किंवा वस्तूचा शोध लावणें या

अर्थी वापरला जातो तर अुलट हिंदीमध्ये दुरुस्ती किंवा अुपसूचना या अर्थी वापरला जातो. तसेंच अुष्णतावाचक शब्द बनविण्याकरिता मराठीमध्ये अुष् धातूपासून बनविलेले शब्द वापरण्यांत येतात तर हिंदीमध्ये तप् या धातूपासून बनविलेले शब्द वापरण्यांत येतात. याप्रमाणे प्रत्येक प्रांतिक भाषेत बनविलेल्या परिभाषेमध्ये त्या त्या प्रांताचें कांहीतरी विशिष्ट वळण हें असणारच व अशा निरनिराळ्या वळणांच्या प्रांतिक परिभाषा तयार झाल्या व त्या रूढ होऊन बसल्या म्हणजे त्यांमध्ये फरक करणें दिवसेंदिवस कठीण होत जाअील. याकरिता या बाल्यावस्थेंत असतांना अेकी करण्याचा प्रयत्न करणें अवश्य आहे.

परंतु या बाबतींत मोठी अडचण म्हणजे निरनिराळ्या प्रांतांत अशा तऱ्हेचे शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याचे प्रयत्न करणारी मंडळी अेकत्र येअून विचारविनिमय करणें शक्य होत नाही. या कामीं मध्यवर्ती सरकारने वास्तविक पुढाकार घेतला पाहिजे. किंवा निरनिराळ्या प्रांतांतील विद्यापीठांनी या बाबतींत सहमत करून कांही तरी योजना केली पाहिजे. परंतु या दोन्ही संस्था सरकारी किंवा निमसरकारी असल्यामुळे त्यांच्याकडून कोणत्याहि प्रकारचें साहाय्य मिळणें फार जिकीरीचें असतें व त्या कार्यांत दिरंगाअीहि फार होत असते. दुसरा अुपाय म्हटला म्हणजे निरनिराळ्या प्रांतांतील साहित्यिक संस्था किंवा साहित्यपरिषदा यांनी सहकार्य करून कांही योजना करणें हा होय. दिवसेंदिवस हिंदी व मराठी या साहित्य संमेलनांत सहकार्य अधिकाधिक होत आहे. असेंच जर सर्व साहित्यपरिषदांचें सहकार्य झालें तर ती गोष्ट करणें सुलभ होअील.

आतापर्यंत शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याच्या कामीं जे प्रयत्न झाले आहेत ते निरनिराळ्या ठिकाणीं स्वतंत्रपणें करण्यांत आले असून त्यांतील कोणीहि सर्व शास्त्रांचा परामर्श घेतलेला दिसत नाही. तसेंच या प्रयत्नांतहि निरनिराळ्या शास्त्रांमधील प्रयत्नांत परस्परसुसंगति असावी असें दिसत नाही. याकरिता या झालेल्या सर्व प्रयत्नांचा शक्य तो फायदा घेअून सर्वांगीण व सुसंगत अशी सर्व भरतखंडास अुपयोगी पडेल अशी परिभाषा बनविण्याचा प्रयत्न होणें अत्यंत अवश्य आहे.

परंतु हें काम बरेंच परिश्रमाचें, दीर्घ काल लागणारें व त्यामुळे अत्यंत खर्चाचें असें होणार आहे व या कामीं कोणींतरी संस्थेने पुढाकार घेअून व तीस अनेक संस्थांनी व व्यक्तींनी द्रव्यसाहाय्य केल्यावांचून तें होणार नाही.

महाराष्ट्र-कोश-मंडळाने सध्या या बाबतींत जो अुपक्रम सुरू केला आहे त्याचें स्वरूप असें आहे की आजपर्यंत महाराष्ट्रांत व अितर प्रांतांत जे शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याचे प्रयत्न करण्यांत व जे ग्रंथ शास्त्रीय विषयांवर आजपर्यंत प्रसिद्ध होअून त्यांत जी परिभाषा योजण्यांत आलेली आहे त्या सर्व पारिभाषिक शब्दांचें संकलन करून त्यांचा वर्णानुक्रमरचनेने अेक संपूर्ण असा कोश तयार करावयाचा. त्यामध्ये ज्या शास्त्रीय शब्दांस प्रतिशब्द आतापर्यंत योजिलेले नसतील ते नवीन बनवून समाविष्ट करावयाचे. अशा तऱ्हेने हा कोश प्रसिद्ध झाल्या-नंतर जे लेखक शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथरचना करीत असतील त्यांस जो योग्य शब्द वाटेल त्याची योजना ते आपल्या ग्रंथांत करतील. अशा रीतीने अनेकांच्या दृष्टीने त्यांतील शब्दांची निवड होअून ते तज्ज्ञांच्या दृष्टीने अधिक पात्र ठरतील ते भाषेमध्ये रूढ होतील. व अशा रीतीने सुमारें दहा वर्षांत बऱ्याचशा शब्दांची योग्य निवड होअून बाकीचे शब्द मागे पडतील. अशा वेळीं प्रस्तुत कोशावरूनच अेक निवडक व रूढ अेवढेच शब्द देणारी नवीन आवृत्ति काढ-

त्यास ते पारिभाषिक शब्द सर्वसामान्य समजण्यास हरकत वाटणार नाही. अशा रीतीने सार्व-भारतीय शास्त्रीय परिभाषा बनविणें सुलभ व शक्य होईल.

अुस्मानिया विश्वविद्यालयाने अेक समिति नेमून अुर्दू भाषेंत शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याचा अुपक्रम केला आहे; परंतु ती परिभाषा आरबी भाषेस मूळ भाषा धरून बनविली असल्यामुळे तिचा अुपयोग संस्कृतसंभव अथवा संस्कृतप्रभावित भाषांच्या बाबतींत मुळींच होणार नाही हें अुघड आहे. आणि आरबी भाषा जाणणारे पंडित सांप्रत अगदींच अत्यल्प असल्यामुळे त्या भाषेवर आधारलेली परिभाषा बहुजनसमाजास अगदीच निरुपयोगी होईल.

हा प्रश्न निकडीने हातांत घेण्याची आवश्यकता आणखीहि अेका कारणामुळे अुत्पन्न झालेली आहे. हिंदुस्थान सरकारच्या मध्यवर्ती शिक्षणमंडळाने (Central Board of Education) अेक शास्त्रीय परिभाषा समिति नेमिली आहे. या समितींत पुढील सभासद आहेतः—

१ सर अकबर हैदरी (अध्यक्ष).
२ दि. ब. सर के. रमुन्नि मेनन.
३ श्री. अेस्. सी. त्रिपाठी, आय्. अी. अेस्., ओरिसाचे शिक्षणाधिकारी.
४ श्री. डब्ल्यू. अेच्. अेफ्. आर्मस्ट्रॉंग, आय्. अी. अेस्., पंजाबचे शिक्षणाधिकारी.
५ डॉ. सर झियाअुद्दिन अहमद.
६ पं. अमरनाथ झा, प्रयाग विश्वविद्यालयाचे अुपकुलपति.
७ शं. सु. अु. डॉ. यू. अेम्. दाअूद पोता, सिंधचे शिक्षणाधिकारी.
८ हिंदुस्थान सरकारचे शिक्षणविभागाचे कमिशनर.

या समितींत पुढील सभासद स्वीकृत करून घेण्यांत आले आहेत:

९ डॉ. अब्दुल हक, अखिल भारतीय अंजुमन तरक्की अुर्दू, दिल्ली, या संस्थेचे मंत्री.
१० डॉ. अेस्. अेस्. भटनागर, शास्त्रीय व औद्योगिक विषयांचे डायरेक्टर.
११ डॉ. मुझफरुद्दीन कुरेशी, अुस्मानिया विश्वविद्यालयाचे रसायनविभागाचे अध्यक्ष व अध्यापक.

विशेषत्वाने आमंत्रित :—

१२ नबाब मेहदी यारजंग बहादुर, अुस्मानिया विश्वविद्यालयाचे अुपकुलपति आणि निजाम सरकारचे शिक्षणमंत्री.

वरील यादीकडे पाहिल्यास यांत महाराष्ट्र व बंगाल या प्रांतांची पूर्णपणें अुपेक्षा करण्यांत आली आहे. जे सभासद आहेत त्यांमध्ये अुर्दू भाषेशीं विशेष परिचित असलेल्या सभासदांची अितकी बहुसंख्या आहे की या समितींतून अुस्मानिया विश्वविद्यालयाने तयार केलेली परिभाषाच अखिल भारतीय परिभाषा समजावी असा प्रस्ताव मान्य होणें अगदी स्वाभाविक आहे. वरील सभासदांत अेक पं. अमरनाथ झा यांचा अपवाद केल्यास संस्कृत भाषेशीं परिचित असा अेकहि सभासद दिसत नाही त्यामुळे संस्कृतसंभव परिभाषेची कल्पना वरील समितीस ग्राह्य होण्याचा अथवा या समितीपुढे पद्धतशीरपणें हा प्रश्न चर्चिला जाण्याचाहि संभव दिसत नाही. प्रस्तुत समितीसंबंधी आपणांस कांही माहिती आहे काय अशी विचारणा मुंबअी अिलाख्याच्या शिक्षणाधिकाऱ्यांकडे केली असतां आम्हांस या गोष्टीची दखल नाही असें त्यांजकडून आम्हांस पत्र आलें आहे. तेव्हा या गोष्टीकडे विशेष लक्ष देणें आज मुंबअी प्रांतांतील व विशेषतः महाराष्ट्रीय जनतेचें कर्तव्य आहे.

या प्रश्नाचा आज आपण जर विचार केला नाही व त्याची अुपेक्षा केली तर लौकरच हिंदुस्थानची अखिल भारतीय शास्त्रीय परिभाषा म्हणून आरबीभाषासंभव अशी परिभाषा हिंदुस्थान सरकारकडून मान्य होअून अधिकृत म्हणून समजली जाण्याचा पूर्ण संभव आहे. या बाबतींत आपल्या प्रांतिक सरकारचें अथवा शिक्षणाधिकाऱ्यांचें काय मत आहे तें कळत नाही. मुंबअी विश्वविद्यालयानेहि या गोष्टीची दखल घेतलेली दिसत नाही. कोणाहि महाराष्ट्रीय प्राध्यापकाने यासंबंधी आतापर्यंत अवाक्षरहि कोठे काढलेलें आढळत नाही. युक्त प्रांतांत नागरी प्रचारणी सभेने या बाबतींत आंदोलन सुरू केलें आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनेहि या बाबतींत पुढाकार घेअून कांहीतरी चळवळ महाराष्ट्रांत करणें अवश्य आहे. या दृष्टीने या प्रश्नाचा विचार करून अखिल भारतीय शास्त्रीय परिभाषा बनविण्याच्या प्रश्नास चालना मिळून संस्कृतभाषासंभव देशी भाषांस या बाबतींत योग्य तें स्थान व अुत्तेजन मिळेल अशी आशा आहे. महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ या बाबतींत शक्य तें साहाय्य करण्यास तयार आहे.

संलग्न-संस्था-वृत्त

अहमदनगर वाङ्मयोपासक मंडळाची वार्षिक सभा ता. ३० मार्च १९४१ दिवशीं अुपाध्यक्ष कर्नल चितळे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. अितिवृत्त (१९४०) वाचून झाल्यावर जमाखर्च व अंदाजपत्रक मान्य करण्यांत आलें. यानंतर निवडणूक झाली ती येणेंप्रमाणेः—

अध्यक्ष– रावब. देशमूख. अुपाध्यक्ष– (१) सरदार मिरीकर व (२) कर्नल चितळे. कार्याध्यक्ष– श्री. हिवरगांवकर. चिटणीस– (१) श्री. डावरे व (२) श्री. पटवर्धन.

या सभेनंतर मंडळाचा बारावा वार्षिक समारंभ प्रा. के. ना. वाटवे यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा करण्यांत आला. अध्यक्षांचें 'वाङ्मयाचें प्रयोजन' या विषयावर अुद्बोधक व्याख्यान झालें. या प्रसंगीं कर्नल चितळे यांनी मंडळास रु. १० ची देणगी दिली व मॉडर्न हायस्कूलचे मुख्याध्यापक श्री. द. वि. आपटे हे मंडळाचे तहहयात सभासद झाले.

अेक वाङ्मयीन अुणीव*

(लेखक– श्री. ग. वा. तगारे)

म. सा. पत्रिकेच्या अेप्रिल १९४१ च्या अंकांतील वाङ्मय-समीक्षण वाचतांना आनंद व अुद्वेग वाटला. विज्ञान, धर्म, समाज, अितिहास, साहित्य अि. शास्त्रांतून व लघुकथा, कादंबरी, नाटक अि. ललितविषयांतून स्वैरसंचार करणारी महाराष्ट्र-सरस्वती पाहून कोणाचें अन्तःकरण आनंद, आदर व अभिमानाने भरून जाणार नाही ? पण वाअीट अितकेंच वाटलें की, ज्या कथावाङ्मयाने आज आमच्या मनावर अेवढी विलक्षण मोहिनी घातली त्याचा अैतिहासिक विकास पाहण्याचा आपण कधी प्रयत्न केला नाही. कथाप्रियता आम्हा भारतीयांचें वैशिष्ट्य आहे. वैदिक काळापासून (वस्तुतः त्यापूर्वीपासून) आजपर्यन्त प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयांत कथावाङ्मयाने फारच मोठा विभाग व्यापला आहे. ऋग्वेदांतील आख्यानसूक्तें[1], कृष्ण-यजुर्वेदांतील यज्ञविषयक व अितर आख्यायिका[2], अैतरेय, तैत्तिरीय आणि शतपथब्राह्मणांतील गोष्टी[3] व वैदिक देवतांच्या हकिकती यांवरून अितक्या प्राचीन काळींसुद्धा गोष्टी रचण्याची आवड आपणांमध्ये होती असें दिसतें.

कोणत्याहि गोष्टीचें मूळ वेदांत शोधण्याच्या प्रवृत्तीला बळी पडून मीं वरील ओळी लिहिल्या नाहीत. संहिता, ब्राह्मण, आरण्यकें आणि अुपनिषदें यांमधून अितस्ततः विखुरलेल्या कथा काल्पनिक असल्या व ग्रंथांतील तात्त्विक चर्चेला अुदाहरणें वा पार्श्वभूमि पुरविण्यासाठी त्या अुपयोजल्या असल्या तरी त्यांत आपल्या प्राचीन समाजस्थितीचें– धर्म व संस्कृति यांचें– यथातथ्य चित्र रेखाटलेलें आढळतें.

वैदिक वाङ्मयानंतर शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द व ज्योतिष हीं वेदांगें येतात. पण तीं सूत्रबद्ध असल्यामुळे कथावाङ्मयाच्या दृष्टीने आपल्यास त्यांच्याशीं फारसें कर्तव्य नाही.

अुपनिषत्कालांत आढळणारी विचारस्वातंत्र्याची लाट वाढत जाअून ६३ किंवा ३६३ पंथ बुद्धपूर्वकालांत निर्माण झाले[4]. त्यांपैकी वेदनिरपेक्ष असे दोनच संप्रदाय आज अस्तित्वांत आहेत. त्यांनी (जैन व बौद्धसंप्रदायांनी) भारतीय कथावाङ्मयांत बहुमोल भर घातली.

---

१ उदा० :—ऋ.सं. १०.१०, १०.८५, १०.९५.

२ अुदा० :— तै.सं. १.७.१, २.१.३, २.३.५ अि. तसेंच मैत्रायणीसंहिता १.५.१२, १.१०.१३ अि.

३ अुदा० :– शुनःशेप, नचिकेता, मनु व मत्स्य (जलप्रलयाची हकीकत), च्यवन व सुकन्या अि. गोष्टी.

४ Dr. Farquahar-An Outline of the Religious Literature of India.

* "भारतीय कथावाङ्मयाचा अितिहास" लिहिण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करतांना मी मध्य-युगीन प्राकृत कथावाङ्मयावर भर देण्याचें कारण तो अेक अुपेक्षित वाङ्मयविभाग आहे, संस्कृत कथा-वाङ्मयाबद्दल अनादर नव्हे. या विषयाला चालना मिळून मराठींत चिकित्सक दृष्टीने लिहिलेले वाङ्मयेतिहास व समीक्षणात्मक वाङ्मय निर्माण व्हावें ही अिच्छा आहे. — लेखक.

धर्मशिक्षणांत कथावाङ्मयाचें महत्त्व महावीर व गौतमबुद्ध यांना आणि त्यांच्या शिष्य-प्रशिष्यांना पुरेपूर माहीत होतें. त्यामुळे प्रचलित कथांना आपणांस अिष्ट असें वळण देणें, नवीन कथा निर्माण करणें आणि कथांच्या द्वारा आपला मतप्रसार अधिकांत अधिक करणें याचा पद्धतशीर प्रयत्न जैन व बौद्ध ग्रंथकारांनी केला. खुद्दकनिकायांतील जातककथा, भगवती, ज्ञाताधर्मकथा, अन्तकृद्दश अि. अंगग्रंथांतील जैन कथा ह्या त्याचें अुदाहरण आहे. हा निर्माण झालेला प्रदेश व काल यांत पुष्कळच निकटपणा असल्यामुळे व दोघांचा अुद्देश सारखा असल्यामुळे जैनबौद्धकथांत साम्य बरेंच आढळतें.[5] आणि गंमत ही की, वेदप्रामाण्य बाजूला सारून मानवधर्माचा प्रसार करणाऱ्या या दोन प्रचारकांच्या संवादांच्या आणि प्रवचनांच्या आठवणींना त्यांच्या अनुयायांकडून आप्तत्व प्राप्त झालें. मानवी स्वभावांत श्रद्धा ही विलक्षण शक्ति आहे.

पाली आणि अर्धमागधी वाङ्मयाचा मध्ययुगीन वाङ्मयावर स्पष्ट ठसा अुमटलेला असल्यामुळे या भाषांतील कथावाङ्मयाचें लक्षण लक्षांत घेणें जरूर आहे. आज अस्तित्वांत असलेलें तिपिटकवाङ्मय खि. पू. २४२ या वर्षी तिसऱ्या संगितींत संहित झालें. तथापि त्यांतील बरेंच कथावाङ्मय बुद्धकालीन व बुद्धपूर्वकालीन आहे.[6]

पाली कथावाङ्मयांत आपल्याला पुढील प्रकारच्या गोष्टी आढळतात.[7] नीतिपर किंवा वैराग्यपर कल्पितकथा (fables), २ दृष्टान्त (parables, allegories), ३ विनोदी व चातुर्य-दर्शक; अुदा. महापिंगलकथा (जातक क्र. २४०, तसेंच जातक क्र. २१९), कुसजातक (जातक क्र. ५३१) ४ अद्भुतकथा किंवा साहसकथा वगैरे वगैरे. यांपैकी कांही कथा गद्य असून त्यांत पद्यमय सुभाषित असतें. कांहींत संवादरूपी आख्यानें आहेत, कांहींत पद्यमय संवाद व कथानक यांचें मिश्रण आहे. कांही आख्यानें फार मोठीं असून त्यांत गद्यपद्यांचें मिश्रण आहे. कांही अेकपानी लघुतम कथा असून कांही मोठ्या कादंबऱ्या आहेत. समाजाच्या निरनिराळ्या थरांतून येणाऱ्या सर्व लोकांना आकर्षण वाटण्याअितकी विविधता आणि सांगण्यांत शोभणारी व वाचतांना कंटाळवाणी वाटणारी पुनरुक्ति त्यांत फार आहे. 'आणि' हें अुभयान्वयी अव्यय व सर्वनामें यांचा अुपयोग बौद्ध भिक्षूंना माहीत होता कीं नाही अशी शंका ओल्डेनबर्गने या पुनरुक्तीमुळे घेतली होती.

अर्धमागधी कथावाङ्मय हें मध्ययुगीन कथावाङ्मयाच्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचें आहे.

---

५ हें साम्य कथांपुरतें मर्यादित नसून अनेक गाथा संस्कृत, पाली व अर्धमागधी ग्रंथांत समान आढळतात. चार्पेंटिअरच्या अुत्तराध्ययनसूत्राच्या टिप्पणांत अशा अनेक गाथा त्याने नमूद केल्या आहेत. 'मिथिला जळली तरी माझें कांहीहि जळत नाही' हा जनकाची अुक्ति त्यांपैकी अेक आहे.

६ याबद्दल अधिक माहिती Rhys Davids कृत Dialogues of tho Buddha, Buddhist India, Winternitz कृत Indian Literature, मेहेताकृत Pre-Buddhist India या व पाली ग्रंथांच्या प्रस्तावना व भाषांतरें यांतून मिळेल. श्री. मेहेतांनी सर्व जातककथा बुद्ध-पूर्व आहेत असें गृहीत धरून आपल्या प्रबंधास 'बुद्धपूर्वभारतवर्ष' असें नांव दिलें आहे. सर्व जातककथा बुद्धपूर्व नाहीत. हा दोष सोडला तर त्यांनी जातककथांचा चांगला अभ्यास केलेला दिसतो.

७ पालीकथ वाङ्मय म्हणजे नुसत्या जातककथा नव्हे. जातककथा हा पालीकथावाङ्मयाचा अेक महत्त्वाचा भाग आहे अितकेंच. विनय, सुत्त व अभिधम्म या पिटकांतील रूक्ष अशा विनयपिटकांतसुद्धा दृष्टान्तादाखल कथा व कांही प्राचीन दंतकथा आढळतात. सुत्तपिटक तर अुघड अुघड कथामहोदधि आहे. त्यांत कांही कथा बुद्धपूर्वकालीन आहेत पण बौद्धांचा हात त्यावरून फिरल्यामुळे त्यांना धार्मिक स्वरूप आलें आहे. त्यांपैकी कांही कल्पितकथा (fables) असून अिसापनीति, पंचतंत्र, हितोपदेश यांप्रमाणे नीतितत्त्वें ठसवणें हें त्यांचें कार्य आहे. सिंहाचें कातडें पांघरणारें गाढव (जातककथा क्र. १८९), कोल्ह्याच्या

आज श्वेतांबर जैनांचाच आगम फक्त आपल्यास अुपलब्ध आहे. दिगंबरांचा आगम अुपलब्ध नसला तरी कथावाङ्मयास 'प्रथमानुयोग' म्हणून आगमांत ते पहिलें स्थान देतात. श्वेतांबरांच्या आगमांत ४५-४६ ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी ११ ग्रंथ 'अंग' या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. हा विभाग सर्वांत महत्त्वाचा आहे. या अंगग्रंथांपैकी ६ वें ज्ञाताधर्मकथांग, ८ वें अंतकृद्दशांग, ९ वें अनुत्तरोपपातिक हे कथासंग्रह आहेत. ३ रें अंग स्थानांग सूत्रमय असून त्यांत अनेक कथांचे सूत्रमय अुल्लेख आहेत व त्यांवरील प्रख्यात टीकाकार अभयदेव यानें त्यांचें स्पष्टीकरण केलें आहे. कांही ठिकाणीं महावीर, स्त्रीतीर्थंकर मल्ली, भावी तीर्थंकर महापद्म यांच्या गोष्टी सूत्रांनीच सविस्तर सांगितल्या आहेत. ५ वें व अतिशय महत्त्वाचें अंग भगवती यांत आपल्यास आजीवक तीर्थंकर मंखली गोशाल, तसेंच पूरण, तामलि इत्यादिकांच्या गोष्टी आढळतात. यांखेरीज 'अुत्तराध्ययन' किंवा 'दशवैकालिक' सूत्रांच्या तात्त्विक भागाला पार्श्वभूमि म्हणून कांही गोष्टी आहेत त्या वेगळ्या. सारांश पाली वाङ्मयाप्रमाणे अर्धमागधी वाङ्मयसुद्धा कथांनी संपन्न आहे. त्या वाङ्मयांप्रमाणे या वाङ्मयांतसुद्धा पौराणिक कथा, अैतिहासिक गोष्टी, रूपकें, कल्पित नीतिकथा, दृष्टान्त वगैरे सर्व प्रकार आढळतात. याहि कथा मूळ गुरुशिष्यपरंपरेने तोंडी रक्षिल्यामुळे यांत पुनरुक्ति फार आढळते. या वाङ्मयाच्या शेवटच्या संहितीकरणाच्या वेळीं (अि. स. चें ६ वें शतक) पुष्कळ वर्णनें 'वर्णक' असा शब्द वापरून गाळलीं तरी अजून हा दोष पुष्कळच शिल्लक आहे. महाराष्ट्री किंवा शौरसेनी भाषांतील मध्ययुगीन वाङ्मय (निदान आज प्रसिद्ध असलेलें) पुष्कळ अंशीं जैनांनी लिहिल्यामुळे (कारण ब्राम्हण बहुधा संस्कृतमध्ये लिहीत) अर्धमागधी वाङ्मयाची छाप त्यावर असणें अपरिहार्य आहे. आणि मध्ययुगीन प्राकृत वाङ्मयाचा अभ्यास करतांना अर्धमागधी वाङ्मय अभ्यासणें आवश्यक झालें आहे.

प्राकृत कथावाङ्मय फार अफाट आहे. महाकाव्यें, पुराणें, चरित्रें, नाटकें, काव्यें, चंपू, दंतकथा, आख्यानें, रूपकें अि. विविध रूपांनी तें नटलें आहे. बहुजनसमाजांत वावरणाऱ्या कवींनी बहुजनसमाजाच्या भाषेंत बहुजनसमाजासाठी केलेल्या लिखाणांत मध्ययुगीन चालीरीती, समाजव्यवस्था, राजकीय स्थिति, धर्म व नीतिविषयक कल्पना, वाक्प्रचार व म्हणी

काव्याला बळी पडून परस्परांस मारणारे सिंह व बैल (जातक क्र. ३४९), सुंदर तलावांत बगळ्याबरोबर जाणारा मासा, माकड आणि सुसर अि. अनेक गोष्टी पाली वाङ्मयांत आढळतात. स्त्रियांच्या कृतघ्नपणाबद्दल किंवा कपटीपणाबद्दल पुष्कळ गोष्टी निर्माण करून वैराग्यप्रवृत्तीचा विकास करण्याचा प्रयत्न जाणूनबुजून केलेला दिसतो. जातक क्र. ३८३ मधील 'मांजरी व कोंबडा' ही कल्पित कथा, नवऱ्याचें रक्त पिअून स्वतःचा प्राण वांचवणाऱ्या बायकोचा कृतघ्नपणा (दशकुमारचरितांत 'किं क्रूरं स्त्रीहृदयं' याच्या स्पष्टीकरणार्थ आलेला) तसेंच जातक क्र. ६१-६६ यांमध्ये तर अशा गोष्टींची मालिका दिली आहे. जलपर्यटनाच्या कथांत फुटलेल्या गलबतावरील नाविकांना यक्षिणी प्रथम फसवून आपल्या बेटावर नेअून प्रेम दाखवतात व नंतर मारून टाकतात असें आढळतें. जैन आगमांत अशाच गोष्टी आहेत (अुदा० माकंदी अध्ययन ज्ञाताधर्मकथा) युरोपियन वाङ्मयांतून या गोष्टी अिकडे आल्या असाव्या असें विंटरनिट्झचें मत आहे. मेक्सिकोपर्यंत हिंदु वसाहती होत्या हें सिद्ध झाल्यामुळे हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन काळांतल्या समुद्रगमननिषेधावर बनवलेल्या मतांस आता अितिहासजमा समजलें पाहिजे. या कथांत राजा कल्मापपाद व त्याचा बौद्धधर्मस्वीकार, विधुरपंडित जातक (धृतराष्ट्राचा भाअू विदुर याचें बौद्ध लखणींतून अुतरलेलें चरित्र), महाजनक जातक (जातक क्र. ५३९), ऋष्यशृंग आख्यान (जातक क्र. ५२३,५२६), सामकथा (जातक क्र. ५४०) अथवा श्रावणकथा, वेस्संतर जातक (जातक क्र. ५४७) अथवा बौद्ध हरिश्चंद्राख्यान अि. अनेक जातककथा अुघड अुघड बुद्धपूर्व व हिंदू आहेत. विंटरनिट्झच्या लक्षांत यांतील साम्य येवो किंवा न येवो. भारतीय कथाती वैदिक अथवा अवैदिक पंथाची असो— परस्परांशीं भिन्न अथवा परस्परनिरपेक्ष नाही अेवढेंच मला येथे दाखवावयाचें आहे.

अि. अि. अनेक गोष्टी प्रतिबिंबित झालेल्या आढळल्या तर नवल नाही. त्यामुळे सामाजिक अितिहासकारास यांचे महत्त्व अमोल आहे या वाङ्मयाचा बराचसा भाग महाराष्ट्री, शौरसेनी (व पैशाची) या भाषांत व हिंदुस्थानांतील अर्वाचीन आर्यभाषांचें पूर्वरूप 'अपभ्रंश' यांतसुद्धा लिहिला गेला आहे. हें सर्व वाङ्मय अजून प्रकाशलें गेलें नसलें तरी प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयावरून हा आपल्या पूर्वजांचा बहुमोल ठेवा आहे असें दिसतें. स्वमतप्रचार हा यांतील प्रधान हेतु असून मनरंजन ही गौण बाब होती. त्यामुळे प्राकृत महाकाव्यें, चरित्रें किंवा पुराणें वाचतांना वेळीं-अवेळीं प्रवचनांची झोड आणि जिनस्तुतीचा वर्षाव केलेला त्यांत आढळतो. कोणताहि वीर किंवा मोटा मनुष्य मागील जन्मांच्या कर्मानें श्रेष्ठपदास पोचतो हें कर्मवादाचें तत्त्व बिंबवण्यासाठी कोणत्या तरी केवली (ब्रह्मज्ञान्या)शीं त्याची गांट पडून (बहुधा जैनधर्मांतील तत्त्वाप्रमाणे) गेल्या पांच-सात जन्मांपैकी कशांत तरी घडलेलें पुण्यकृत्य व त्या जन्मांचा अितिहास व तो किंवा ती मोक्षाला पोहोंचेपर्यंतच्या अनेक जन्मांत घडणारें भविष्यकथन केलेलें आढळतें. यामुळे कथेमध्ये कथा, अुपकथा यांची विलक्षण गुंतागुंत झालेली कथानकें निर्माण करून काव्याचा शेवट होअीपर्यंत वाचकांची अुत्सुकता ताणून धरण्याचा प्रयत्न पुष्कळदा केलेला आढळतो. हरिभद्रसूरीने केलेल्या कथांच्या वर्गीकरणांतील 'कामकथा' जैनश्रमणांना नापसंत असल्या तरी बहुजनसमाजाला त्याबद्दल सनातन आकर्षण असणारः अशा वेळीं स्वतःच्या धर्मतत्त्वांना धक्का न देतां अेखाद्या राजपुत्राला शिकारीला पाठवून त्याला प्रेमपाशांत गोवण्यापेक्षा त्याला अेका वेताल घोड्यावर बसवून, वाट चुकवून अेखाद्या राजकन्येजवळ नेणें श्रेयस्कर असतें आणि हाच मार्ग बहुधा मध्ययुगीन जैनलेखक अंगीकारतात.

मध्ययुगीन जैन कथांचे विषयसुद्धा विविध आहेत. तथापि स्थूल मानाने त्यांचे पुढीलप्रमाणे विभाग पडतील: १ रामायणकथा, २ महाभारतीय कथा, ३ तीर्थंकरचरितें, ४ शलाकापुरुषचरितें, ५ 'अैतिहासिक' प्रबंध, ६ अद्‌भुत कथा, ७ धर्मकथा अथवा धार्मिक कादंबऱ्या अि. अि.

राम, कृष्ण, द्रौपदी, नल, दमयंती, सगर वगैरे लोकांच्या छोट्यामोठ्या गोष्टी या लेखकांनी वापरल्या असें नसून या कथांवर मोठमोठीं पुस्तकें लिहिलीं आणि कित्येकदा या कथांच्या पार्श्वभूमीवर नवीन कल्पितकथा रचण्याची संधि या लेखकांनी साधली आहे. उदाहरणार्थ सगराचे ६०००० मुलगे वारले ही संधि साधून शांतवनपर भाषणांत जगाचें क्षणभंगुरत्व आणि त्या त्या मुलाच्या पूर्वजन्मांतील कर्माचें प्रायश्चित्त त्याला मिळाल्याची कथा निर्माण करण्याचा प्रयत्न आपल्याला आढळतो. महाभारतांतील अभिमन्युवधपर्वांतील षोडपराजकीयं आख्यान त्या लेखकांसमोर असण्याचा संभव आहे. तसेंच नलदमयन्ती आख्यानांत त्या जोडप्यांतील विरहाचा काळ दमयन्तीने जैनधर्मप्रसारांत घालवला असें दाखविलें आहे. (सोमप्रभकृत कुमारपालप्रतिबोध G.O.S. XIV.).

अतिशय प्राचीन जैनरामकथा विमलसूरीच्या पद्मचरित्रांत आढळते. त्यांतील राम जैनधर्माचा अनुयायी भासवला आहे. अुदाहरणार्थ सीताहरणाच्या वेळीं राम हा मृगयेला गेला नसून राक्षसांशीं लढण्यांत गुंतला आहे. अि. स. ६७८ मध्ये रविषेणाने याच विषयावर पद्मपुराण लिहिलें. रामकथा गुणभद्राच्या (९ वें शतक) अुत्तरपुराणाच्या ६८ व्या पर्वांत आणि हेमचंद्राच्या (१२ वें शतक) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रांत (७ वें पर्व) आढळते.

महाभारतांतील कथा जिनसेनाच्या (९ वें शतक) हरिवंशपुराणांत सविस्तर आहे. कृष्ण आणि बलरामाच्या गोष्टी जैनपद्धतीने सांगितल्या आहेत अितकेंच नव्हे तर महावीराचा शिष्य गौतम

हा कथा सांगणारा असून वेळप्रसंगीं जैनधर्माचीं प्रवचनें त्यांत घातलीं आहेत. अि.स.१२००च्या सुमारास मलधारिदेवप्रभासूरीने पांडवचरित लिहिलें. तथापि जैनमहाभारत म्हणून प्रसिद्ध असलेलें पाण्डवपुराण शुभचंद्राने सन १५५१ मध्ये केलें आहे.

जैनधर्मांतील सर्वश्रेष्ठ प्रचारक– तीर्थंकर– २४ असले तरी त्यांपैकी लेखकांना आवडणारे ऋषभ, शांतिनाथ, अरिष्टनेमी अथवा नेमिनाथ, पार्श्व व महावीर अेवढेच दिसतात. यांपैकी ऋषभ हा पहिला तीर्थंकर अिक्ष्वाकुवंशांतील असल्यामुळे रामकथेच्या प्राथमिक विभागांत त्याचा संबंध येतो. आपल्या भागवतांत सुद्धा ऋषभदेवाचें चरित्र आलेलें आहे.

कृष्ण व महाभारतीय वीर हे अरिष्टनेमीचे समकालीन होते आणि त्यांच्या व अरिष्टनेमीच्या गोष्टी अंतकृद्दश, उत्तराध्ययन अि. प्राचीन जैन आगमग्रंथांतून सुद्धा आढळून येतात. अुपर्युक्त पांचहि तीर्थंकरांचीं चरित्रें अेकत्र अशीं महापुरुषचरितांत मेरुतुंगाने गाअिलीं आहेत, पण नेमिनाथचरितावर सुराचार्य, मलधारि हेमचंद्र, हरिभद्र (१२ व्या शतकांतील), वाग्भट अि. नी स्वतंत्र काव्यें लिहिलीं. अि.स पूर्वी ८ व्या शतकांत होअून गेलेल्या पार्श्वनाथाचें चरित्र वादिराज, माणिक्यचंद्र, सकलकीर्ति, अुदयवीरगणि अि. कवींनी गाअिलें आहे. यांपैकी माणिक्यचंद्र व सकलकीर्ति यांनी शांतिनाथचरित्र लिहिलें. लक्ष्मणगणीने ७ वा तीर्थंकर सुपार्श्वनाथ याचें प्रचंड चरित्र लिहिलेलें आहे. प्रसिद्ध असलेल्या प्राकृत वाङ्मयांतील कांहीं महत्त्वाचे ग्रंथ व ग्रंथकार यांचा अुल्लेख प्राकृत वाङ्मयाचा अफाटपणा दाखवण्यासाठीं केला. आपल्या दृष्टीने महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे 'महापुराण' अथवा जैनधर्मांत होअून गेलेल्या ६३ महापुरुषांचीं (शलाकापुरुषांचीं) अेकत्रित केलेलीं चरित्रें होत. या ६३ महापुरुषांत २४ तीर्थंकर (अर्हत् मतप्रसारक), १२ चक्रवर्ती राजे आणि २७ प्राचीन वीर (९ वासुदेव, ९ बलदेव, ९ प्रतिवासुदेव) यांचा समावेश होतो. मौज ही की तीर्थंकर, बलदेव किंवा वासुदेव यांचें व्यक्तित्व जाअून त्यांना जातीचें स्वरूप आलें आहे. त्यांच्या चरित्राचें तपशील— त्यांच्या मातांना पडणारी स्वप्नें, आयुष्यांत होणारे संस्कार अि.— सर्व सारखें आहे. व्यक्ति आणि स्थलांचीं नांवें बदललीं म्हणजे झालें[८]. या ६३ महापुरुषांचीं चरित्रें श्वेतांबर व दिगंबर लेखकांनी मोठ्या भाविकपणाने गाअिलीं आहेत.

आज प्रसिद्ध झालेल्या महापुराणविषयक ग्रंथांपैकी पहिला ग्रंथ जिनसेनकृत आदिपुराण (अि. स. ८५०-८७५) हा होय. त्याच्या ग्रंथाचें खरें नांव 'त्रिषष्टिलक्षणमहापुराणसंग्रह' आहे. यावरून त्याच्या डोळ्यांसमोर अुपर्युक्त ६३ महापुरुषांचें चरित्र लिहावयाचें होतें. तथापि आदिपुराणाचीं पहिलीं ४२ पर्वें लिहिल्यावर तो बहुधा वारला असावा. कारण आदिपुराणाचीं अुरलेलीं ५ पर्वें व महापुराणाचा अुत्तरार्ध 'अुत्तरपुराण' त्याचा शिष्य गुणभद्र याने शके ८२० (अि. स. ८९८) मध्ये वंकापूर येथे पुरा करून गुरुच्या कार्याचा शेवट लावला. त्या वेळीं वंकापूर येथे लोकादित्य राजा असून राष्ट्रकूट राजा अकालवर्ष तथा दुसरा कृष्ण (८८०-९१४ अि.स.) यांचा तो मांडलीक होता. हें महापुराण संस्कृतमध्ये असून दिगंबरपंथाचें आहे. त्यानंतर दुसरें महापुराण पुष्पदंताचें (अि.स.चें १० वें शतक) आहे.

तिसरें महापुराण हेमचंद्रकृत 'त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित' असून हें श्वेतांबरपंथाचें आहे. हें संस्कृतमध्ये असून सन ११७०-७२ च्या सुमारास पुरें झालें असावें.

वि. सं. १९६५ च्या जैनग्रंथावलींत शीलाचार्याने (अि. स. ८८८) प्राकृतमध्ये

८ डॉ. वैद्यांनी सम्पादलेल्या महापुराणाचें परिशिष्टांत किंवा जैनीकृत Outlines of Jainism मध्ये तीर्थंकर-चरित्रांतील तपशीलाचें अेक कोष्टक दिलें आहे.

लिहिलेल्या महापुराणाचा अुल्लेख असून अमरसूरिनामक लेखकानें याच विषयावर अेक प्राकृत ग्रंथ लिहिला आहे. तसेंच पाटण व अहमदाबाद येथील जैनभाण्डारांत मेरुतुंगकृत संस्कृत महापुराण आहे असें अुपर्युक्त ग्रंथावलीवरून कळतें.

'अैतिहासिक प्रबंध' हे अैतिहासिक नाहीत आणि प्रबंध (thesis) तर नाहीतच नाहीत. अैतिहासिक व्यक्तींच्या नांवावर असलेले कथांचें वलय त्यांत आढळतें. प्रभाचंद्राचें प्रभावकचरित्र, मेरुतुंगाचा प्रबंधचिंतामणि, राजशेखरकृत प्रबंधकोश अि. ग्रंथ 'प्रबंध' या सदरांत मोडतात. अद्‌भुत कथा (Fairy Tales) सर्वत्रच विखुरल्या असल्यामुळे त्याबद्दल स्वतंत्र लिहिण्याचें कारण नाही.

पादलिप्ताने 'तरंगवती' नामक धर्मकथा अथवा धार्मिक कादंबरी लिहिल्यापासून अनेक धर्मकथा लिहिल्या गेल्या. हरिभद्रकृत समरादित्यकथा, धनपालकृत भविष्यदत्तकथा, सिद्धर्षिकृत अुपमितिभवप्रपंचकथा अि. अनेक धार्मिक कादंबऱ्या त्या काळीं लिहिल्या गेल्या.

याखेरीज कालकाचार्य, रत्नचूडा, पापबुद्धि, धर्मबुद्धि यांच्या गोष्टी, अरेबियन् नाअिट्स-प्रमाणे असलेले सम्यक्त्वकौमुदी, कथाकोश, कथामहोदधि अि कथासंग्रह किती तरी आहेत. प्राकृतकथावाङ्मयाचा विस्तार अितका मोठा आहे की त्याची योग्य कल्पना देण्यास स्वतंत्र ग्रंथ लिहिला पाहिजे. तथापि वर दिलेल्या जंत्रीवरून मध्ययुगीन कथावाङ्मयाचा अेक भाग जैन-कथावाङ्मय किती प्रचण्ड आहे याची अंधुक कल्पना येअील. पुराणें, चरित्रें व कथनपर काव्यें अेका माळेंत घेण्याचें कारण पुराणांत व चरित्रांत जैनधर्मांतील अेक अेक तत्त्व प्रतिपादण्यास अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत.

हा मजकूर लिहितांना मी आपल्या अितिहासपुराणांना किंवा कथासरित्सागरासारख्या कथामहोदधीला विसरलों नाहीं. संस्कृतमधील कादंबरी-दशकुमारचारितादि ग्रंथ, चम्पू व चरित्र-वाङ्मय यांना विसरणें म्हणजे जागतिक वाङ्मयांतील अेका महत्त्वाच्या भागाला मुकणें होय; परंतु संस्कृतवाङ्मयावर बरेंच लिखाण प्रसिद्ध झाल्यामुळे त्यावर या ठिकाणीं लिहिण्याचें कारण नाही.

संस्कृत, प्राकृत (पाली व अर्धमागधी यांचा समावेश यांतच होतो) आणि अपभ्रंश या भाषांतील कथांतून आम्हा भारतवासीयांची प्रतिभा नटली आहे.[१०] वेदपूर्वकालापासून वाहत आलेल्या या सरस्वतीमध्ये निरनिराळे मानव-संघ व त्यांच्या कलाकृतींचे अुपप्रवाह येअून मिळाल्यामुळे हिला नितान्तसौंदर्य व गांभीर्य आलें आहे. निरनिराळ्या कालखंडांत होअून गेलेल्या कथाविभागांचा चिकित्सक दृष्टीने सूक्ष्म अभ्यास करून लिहिलेला अितिहास आपल्या भाषेंत अत्यन्त बहुमोल भर समजली जाअील. महाराष्ट्रांतील विद्वान लोकांनी मनांत आणल्यास "भारतीय कथावाङ्मयाचा अितिहास" हें वाङ्मयेतिहासांतील मोकळें दालन अुत्तमोत्तम ग्रंथांनी सुशोभित होअून आपल्या प्रतिभेचे निरनिराळे पैलू माझ्यासारख्या विद्यार्थ्याला पाहण्यास मिळून हल्लींच्या कथावाङ्मयाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टि लाभेल. महाराष्ट्रांतील विद्वान अिकडे लक्ष देतील का ?

---

९ अधिक माहिती : Keith, Winternitz, Glassenhap यांच्या हिंदी वाङ्मयेतिहासांतून मिळेल.

१० या भाषांप्रमाणे या कथासुद्धा परस्परनिरपेक्ष नाहीत. प्राचीन संस्कृत, पाली, अर्धमागधी कथांप्रमाणे मध्ययुगीन संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतील कथांत अुसनवारी, विडंबन, संस्करण वगैरे सर्व प्रकार होत असत. हा फार मोठा विषय असल्यामुळे या बाबतींत तज्ज्ञांनीच अधिकारयुक्त वाणीने बोलणें बरें.

यादवकालीन मराठींतील द्विरुक्त शब्द*

("यादवकालीन मराठीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास" या आगामी ग्रंथांतून)

(लेखक : डॉ. शंकर गोपाळ तुळपुळे)

[टीपः— पुढील लेखांतील अुदाहरणें ज्या यादवकालीन ग्रंथांतील आहेत त्यांचीं संक्षेपचिन्हें अशीं— ज्ञा– ज्ञानेश्वरी; अु– अुद्धवगीता; शि– शिशुपालवध; ऋ– ऋद्धिपुरवर्णन; व– वच्छहरण; दृ– दृष्टान्तपाठ; स्मृ– स्मृतिस्थळ; ली– लीळाचरित्र; ध. अु-पू.– धवळे, अुत्तरार्ध, पूर्वार्ध; मास्व– मातृकीरुक्मिणीस्वयंवर]

यादवमराठींतील द्विरुक्त शब्द. शब्दाची किंवा त्यांतील कांही भागाची द्विरुक्ति करून नवीन शब्द वा शब्दांची जोडी साधणें हा यादव-मराठींतील शब्दसिद्धीचा अेक महत्त्वाचा प्रकार आहे. द्विरुक्तीच्या या सदराखाली ध्वन्यनुकारी शब्द, सादशब्द, सामासिक शब्द, पौनःपुन्यवाचक शब्द अित्यादि अनेक भाग येतात. हे सर्व प्रकार मराठीने संस्कृत-महाराष्ट्री-अपभ्रंश या परंपरेनेच घेतले आहेत. मात्र साद-शब्दांची प्रथा द्राविडीपासून आली. शब्द-सिद्धीचे अितर प्रकार संस्कृत-महाराष्ट्रींत आहेतच. संस्कृतांतील 'किकिराकृ,' 'मस्मसाकृ,' 'घुरघुरायते', 'कोकिल' अित्यादि नादानुकारी, व 'प्राचीं प्राचीम्', 'गृहेगृहे', 'अुत्तरोत्तर', 'पूर्वापूर्व', 'अितरेतर' वगैरे आम्रेडित शब्द प्रसिद्धच आहेत. वैदिक संस्कृतांत 'पिब पिब', 'यजस्व यजस्व', 'स्तुहि स्तुहि' अित्यादि द्विरुक्त क्रियापदें सांपडतात. संस्कृतांतील शब्दसिद्धीच्या या प्रकारांची वाकरनागलें[१] आणि रेनो[२] यांनी दिलेलीं अुदाहरणें पाहून कल्पना येते. प्राकृतांतील 'अन्नमन्न', 'अेकमेक्क', 'खंडाखंडी', 'घुम्माघुम्मी', 'अल्लट्टपल्लट्ट', 'कअिल्लत्रअिल्ल' हे प्राकृतांतील द्विरुक्त शब्द संस्कृत-पालीच्या धर्तीवरच आहेत. प्राकृतांतील द्विरुक्तशब्दांची मीमांसा डॉ. कात्रे[३] यांनी विस्ताराने केली आहे, त्यावरून यादव-मराठीने शब्दसिद्धीचीं हीं साधनें परंपरेने कशीं अुचललीं याची कल्पना येअील. डॉ. कात्रे म्हणतात—

"All these different types in reality go to form but one category which plays an important role in the development of Middle and Modern Indo-Aryan languages, and the term 'Reduplication' properly expresses the totality of these formations."[४] वर्तमान मराठींत द्विरुक्त शब्दांची संख्या साधारण १५०० पर्यंत मानली जाते. पुढें यादव-मराठींतील द्विरुक्त शब्दांचे प्रकार सोदाहरण व सटीक देतों—

---

* Reduplicatives in Yadava Marathi.

१ Wackernagel: Altindische Grammatik II, 1, pp.6-9, 329, 143.

२ L. Renou, in B. S. O. S. Vol. X.

३ S. M. Katre : "Reduplicatives in Indo-Aryan",— Bulletin of the Deccan College Research Institute Vol.I, No.1.

४ Ibid, p.60.

(१) ध्वन्यनुकारी :— नादानुरोखाने शब्द बनविणें हा प्रत्येक भाषेचा स्वभावच आहे. मराठीने ध्वन्यनुकारी शब्दांची प्रथा द्राविडीपासून घेतली असावी हें कांही पंडितांचें म्हणणें कसें भ्रांत आहे हें मीं पुढील भागांत विस्ताराने दाखविलें आहेच. संस्कृत-महाराष्ट्री-पेक्षां अपभ्रंशांत ध्वन्यनुकारी शब्दांचें प्राबल्य विशेष आढळतें. अुदाहरणार्थ, 'णायकुमारचरिउ' या अपभ्रंश काव्यांतील कांही शब्द पाहा—

"कणरणंति, किलकिलंति, गुमुगुमुगुमंत, जिगिजिगिजिगंत, झलझलह, टणटणटणंत, ललललंति, सलसलंति." अितक्या प्रमाणांत नव्हे, पण यादव-मराठीने अपभ्रंशाचीच परंपरा पुढे चालू केली. येथे द्राविडी संसर्गाचा अगदी संबंध नाही. कांही ध्वन्यनुकारी शब्द पाहा—

झिळिमिळी अु. ७४	खळाळ अु. ११०
कडाडिलें अु. १०१	झळाल अु. १९२
कुडकुडा अु. ३१६	कडकडी, गडबडी अु. २०४
गुळळा ऋ. ५३८	झीगीमीगी अु. ३४०
झांजेरे ऋ. ५३३	खुरखुरित अु. ३६३
घोंघी ऋ. ५६९	घुरघुरी, खांकरी अु. २८५
गजंबु ध. अु. ३२	टाहुवा ऋ. ९१
झनानिती मा. स्व. ३०	मीटिमीटि ऋ. ५१४
कीलुकीलु ली. १-३२	रूं रूं, टकटक स्मृ. ६१
बुडडा ज्ञा. ७-६७.	पचकरूनि थुंकली स्मृ. १०६

(२) सादशब्द (Echo-words). सादशब्दांत पहिल्या शब्दाची संपूर्ण पुनरुक्ति होत नसून किंचित् पुनरुक्ति होते. मूळ शब्दाचा अर्थ व नाद हे सादशब्दांत कायम असतात. परंतु मूळ शब्दांतील अेका वर्णाचा मात्र सादशब्दांत बदल होतो (अु. घोडा-बिडा; घर-बीर). सादशब्दांना 'किंचित् द्विरुक्त' शब्द म्हणतां येअील. परंतु मूळ अिंग्रजी शब्दाचें 'सादशब्द' हें भाषांतरच अधिक बरें वाटतें.

वर्तमान भारतीय आर्य भाषांत सादशब्द साधण्याची रीत द्राविडी भाषांपासून आली आहे. सादशब्दांतील किंचित् द्विरुक्तीचा सादवर्ण प्रत्येक भाषेपुरता स्वतंत्र ठरलेला असतो, व त्याचा उपयोग 'वगैरे वगैरे' चा अर्थ ध्वनित करण्याकडे होतो. संस्कृतांत, महाराष्ट्रींत आणि अपभ्रंशांत सादशब्द नाहीत. यादव-मराठींत ते आहेत. मात्र वर्तमान-मराठींत जसा 'बि' हा सादवर्ण निश्चित आहे तसा तो यादवकालीं नव्हता. द्राविडीपासून ही प्रथा नुकतीच घेतल्याने यादव-मराठी अेकच सादवर्ण न वापरतां 'त, द, प, ब, ग' असे अनेक वापरी. ही विविधता पुढील अुदाहरणांत दिसेल—

पाटेफुटे उ. ११२	अशेषविशेष द. १०२
बळोबळी उ. २२२	उंटेरेटें शि. १३६
चळबळ उ. ४५२	पेणोबेणां शि. ५७६
जातीजुती ध. उ. ५४	बाहिरीवाहिरी शि. ४९४
गीतामातु स्मृ. ८९	आहाळबाहाळीं शि. ४११

१ Dr. S. K. Chatterji : 'Origin and Development of Bengali Appdx. B.

लाळले-ताळले स्मृ. १७५	धडगोड दृ. ९४
हळवैली-पळवैली स्मृ. १७५	आफळसाफळ दृ. ८८
नेटेंबोटें उ. ७	उगुमुगु ली. ३-४३
हाडगुड ली. १-४७; दृ. ९२	

आता वर्तमान भारतीय-आर्य भाषांतील कांही सादवर्ण पाहाः —

मराठी	... बि	:	माणसंबिणसं, आंबेबिंबे, साबूबिबू
बंगाली	... ट	:	घोराटोरा
हिंदी	... अु	:	घोडाअुडा
गुजराती	... बो	:	घोडेबोडो
तामीळ	... कि		नीरुकीरु
कानडी	... गि		कुदिरे गिदिरे, नीरुगीरु

सादशब्द बनविण्याची ही लकब संस्कृत-प्राकृतांत नाही. मराठींत ती द्राविडीपासून आली. यादव-मराठींत तर कानडीचा 'गि' हा सादवर्ण वापरून साधलेले दोन सादशब्द मीं टिपले आहेत. ते असे—

"यन्हवि थडिये पडतां : तरि हाडगुड नुरतें : मरतां।" (लीळा.१—४७)

"सभेकडे पाहे तो पडे : तयाचें हाडगुड नुरे।" (दृ.९१)

"गीतमातुचां ठाइं।" (स्मृ.८९)

(का० 'मातु'—का० सादशब्द 'मातगीत'—म० गीतमातु.) येथे मूळशब्द आणि सादशब्द दोन्ही कानडी आहेत. फक्त, मराठीने त्यांची उलटापालट केली आहे. आता, द्राविडी धर्तीवर बनविलेले इतर शब्द पाहा—

'आमतें गोसावीं लाळले ताळले' —स्मृ. १७५

'हळवैली पळवैली' —लीळा. ३, पा. ३८

'पाटेफुटे' —अुद्धव. १२२

'झींगीमिंगी'—,, ३४०, ६४४

'सेवटीं नेति भणौनि आपैसी : गजबजीनिली' —शि. ८६

वरील सादशब्दांत सादशब्द साधण्याचें साधन, म्हणजे सादवर्ण, वर्तमान मराठींप्रमाणे एकच नाही, तर "त, प, व, फ, म" असे विविध आहेत. वर्तमान मराठींत 'बि' वापरण्याची एकविधता आहे, तर यादव-मराठींत विविधता आहे. तात्पर्य, कानडीपासून मराठीनें तत्काळीं ही साद-शब्द-सिद्धि नुकतीच घेतली होती, व अनेक वर्णांचे प्रकार यादव-मराठी करून पाहत होती. पुढे यांतील 'बि' निश्चित होऊन अितर गळले.

(३) आम्रेडित :—या प्रकारांत नामें, सर्वनामें, विशेषणें, संख्यावाचकें, आणि क्रियापदें यांची द्विरुक्ति होतांना दिसते. व्यापकत्वाचा अर्थ सूचित असतो. अु. दृ.

दिहेंदिहूं शि. ८३७	घालाघाली शि. १००६
लांबलांबे शि. ८९१	दडवादडवी शि. ४८०

१ अद्यापिहि कर्नाटकांतील महाराष्ट्रीयांच्या तोंडी 'खुर्ची-गिर्ची,' 'मराठी-गिराठी', 'मास्तर-गिस्तर' असे प्रयोग ऐकू येतात.

आणआणूं शि. ८१	आनानीं अु. ७२८
वळितपाळित अु. ५२१	खणौखणीं ध. अु. ५७
सीतेंसीतें ली. १-१९	दीपोदीपीं ध. ड. ४१
खेंवाखेंवी ली. ३	आळुमाळु ज्ञा. ९-५२९
सारवासारवी शि. ५०१	पळपाळित द. ८९
पुसपुसों स्मृ. १६	रवरवां शि. १००४
वाटवाटें ली. ३ पा. ३४	वेगेवेगु ध. अु. १८
आटाआटी शि. ९८८	

(४) **सामासिक जोड-शब्द** :—यादव-मराठींत द्राविडी भाषांतून बरेच शब्द शिरले. क्वचित् अशा परकीय शब्दाने अर्थव्यक्तीचें कार्य नीटसें होत नसावें. अेतावता, त्याच अर्थाचा अेक तत्सम अथवा तद्भव, म्हणजे आर्य शब्द जोडून अर्थ सुस्पष्ट केला जाअी. अेक स्वकीय व दुसरा परकीय अशा दोन शब्दांची जोड होअून हा समास बने. अुदा० वर्तमान-मराठींतील 'चिल्ली-पिल्ली' हा शब्द पाहा :—

सं. शावाल > शावाल > चावाल > 'चील'
+
तामील : पिल्लअि

येथे चील व पील्लअि या समानार्थक परंतु विजातीय शब्दांचा जोड झाला आहे. यासंबंधी डॉ. चतर्जी[१] लिहितात :—

"This has the form of a compound word, but the idea expressed is only *one*. This may be called *translation compound*, and ascribed to linguistic conflict and compromise in Indo-Aryan."

याचींच आणखी कांही अुदाहरणें म्हणून डॉ. चतर्जी 'पहाड-पर्वत' व 'अिक्षुगंडेरी' हे शब्द सांगतात. असले जोड-शब्द संस्कृतांत नाहीत, प्राकृतांत नाहीत, परंतु वर्तमान आर्य भाषांत मात्र आहेत. अिंग्रजींतहि साधारण याच धर्तीवर शब्दांचे जोड बनूं शकतात, व क्वचित् दोन समानार्थक शब्द जवळ आल्यास त्यांच्या वर्णांची परस्परांत भेसळ होअून स्वतंत्र शब्द तयार होतो. अुदा० —

Blunt = Blind and Stunt.
Glaze = Glare and Gaze.
Knoll = Knell and Toll.
Slender = Slight and Tender.
Slide = Slip and Glide.

मिस् लुअिसा पाअुंड[२] हिने अशा भ्रांत संयोगाचीं इंग्रजींतील विपुल अुदाहरणें देअून शब्द-सिद्धीचा हा प्रकार विस्ताराने वर्णिला आहे. दोन समानार्थक शब्दांचा संयोग करण्याची ही पद्धति मात्र यादव-मराठींत नाही. वर्गीकरणाच्या दृष्टीने भिन्न परंतु अर्थाने अभिन्न असे शब्दांचे जोड यादव-मराठी बनविते. पाहा—

१ 'Polyglottism in Indo-Aryan'—S. K. Chatterji, Proceedings of the Seventh Oriental Conference, 1933.

२ Miss Louise Pound; 'Blends—Their Relation to English Word Formation.' 1914.

पाटपीढी अु. ४७६ (सं. पृष्ठम् > १ पाट; २ पीढें)
मांदीमेळावा अु ५३६
दगडगुंडे अु. ७३१ (तद्भव+देशी)
मालीमर्दना ध. पू. ६८ (तद्भव+तत्सम)
कवातिकें कोडें शि. ९४५ (तत्सम+तद्भव)
केळिक्रीडा शि. ३-५९ (तद्भव+तत्सम)
डाळखांदी द. ११ (देशी+तद्भव)

वरील जोड्यांत दोन्ही शब्दांचा अर्थ अेकच असून त्यांचीं स्वरूपें मात्र भिन्न आहेत. अिंग्रजींतील भ्रांत संयोगाहून हे शब्द वेगळे अहेत. यादव-मराठीने ही शब्दसिद्धि नव्याने सुरू केली. द्विचाच आणखी अेक प्रकार यादव-मराठींत दिसतो. वाक्यांतील अेका शब्दाचा अर्थ त्याच वाक्यांत दुसऱ्या शब्दाने व्यक्तविण्याची लकब तत्कालीन गद्यांत दिसते. म्हणजे दोन समानार्थक शब्दांचा जोड न करितां ते अेकमेकांपासून अलग ठेवून अर्थव्यक्ति साधली जाते. या प्रकाराला **साभिप्राय समानार्थक शब्द** असें नांव मी देतों. अु. ह.

"मग भटोब्रासीं **संभापूनि म्हणितलें** ।"– स्मृ. ९५
"हें **आअिकौनि परिसौनि** केशवाचार्यें म्हणितलें।"– स्मृ. ११६
"अैसें **म्हणौनि म्हणीतलें** : आन सांगीतलें ।"– ली. १–१४
"मियां तुमतें **झांकवीले : चाळवीले** ।"– ली. ३–२१ पा.
"गोसावियासि **मर्दना** जाली : **माजणें** जालें ।"– ली. ३–२९ पा.
"तयावरि पावो **देऊंचि तथा ठेऊंचि नअे** ।"– दृ. २६
"**कुंभचासी तथा भार** आथौनि पीके ।"– दृ. २८
"**सिंचा वो सिंपा** कनकधारा ।"– शि. ७०४
"परि कैसीहि कांहीं घृणा **नुपजैचि होय** ।"– ली. १–२०

समानार्थक शब्दांचा हा वापर खास यादव-मराठीचा होय. कारण तो प्राकृतांत–अपभ्रंशांत नव्हता.

(५) **विरोधी जोडशब्द:** परस्परविरोधी शब्द यादव-मराठी 'अ' किंवा 'अु' या वर्णोंनी दाखविते. पुढील जोड्या पाहा—

पवाडु– अपवाडु अु. १४१
वेढा– अुवेढा अु. १०५
टाळे– अुटाळे अु. ६८३
रंग– अुरंग अु. १४०
भरे– रीचवे दृ. १२
पहुड– अुपहुड ली. ३

(६) **संकीर्ण सामासिक व जोडशब्द:**– वरील चार प्रकारांत जे येऊं शकत नाहीत असे कितींतरी द्विरुक्त व जोडशब्द यादव-मराठींत आढळतात. वर्तमान आर्य-भाषांचा व त्यांतील शब्दांचा या वर्गीकरणाच्या दृष्टीने अद्यापि अभ्यास झालेला नाही. तो झाला, म्हणजे आणखी सूक्ष्म वर्गीकरण करणें शक्य होअील. तोंवर, संकीर्ण जोड-शब्दांतच त्याची गणना केली पाहिजे. असे कांही पुढे देतों–

गोरागोमटाधारेधाकुटा द. १३
सांदीसवडी द. ४०
सेजियासाअिलिया द. ४४
आडीदरडी द. ४४
पालापाणी द. ९४
ढळमळीतु ऋ. ३९४
दुनीदेहुडी शि. ५६२
तिळतेलिग ली. १–१८

डे. व्ह. ट्रा. सोसायटी या संस्थेने १९४०-४१ सालच्या पाहल्या सहामाहींत बक्षिस दिलेल्या व प्रशंसापत्रें दिलेल्या पुस्तकांची यादी

पुस्तकाचें नांव	कर्त्याचें नांव	बक्षिसाची रकम
१ रॉयवाद	रा. बा. रं. सुंठणकर	रु. ४० संस्थेच्या फंडांतून
२ व्यावहारिक ज्ञानकोश भाग ४ था	रा. ग. रं. भिडे	रु. ६०
३ प्राणयंत्र अथवा रेडिओ	रा. वि. वि. रानडे	रु. ४० ,,
४ रसायनशास्त्रांतील नवलकथा भा. २	प्रो. रा. ना. भागवत	रु. ४० ,,
५ व्यायामज्ञानकोश खंड ४ था	रा. द. चिं. मुजुमदार	रु ९० ,,
६ मध आणि मधमाशा	रा. जी. अनन्तन्	रु. ३० ,,
७ वसाहतीचें स्वराज्य	रा. त्र्यं. र. देवगिरीकर	रु. ३० ,,
८ विश्वविहार	रा. ब. द. ल. सहस्रबुद्धे	रु. ४० ,,
९ पाणकळा	रा. र. बा. दिघे	रु. ५० ,,
१० वासनाक्षय हाच मोक्ष	रा. रा. पु. नाडकर्णी	प्रशंसापत्र
११ श्रीरमण प्रस्थानत्रयी	रा. ना. वा. गुणाजी	,,
१२ नवजीवन व अितर शास्त्रीय लेख	डॉ रा. अ. राअीरकर	,,
१३ तिसरा प्रवाह	रा. पां. गो. लोहोकरे	,,
१४ अिंद्रप्रकोप काव्य	रा. के. ना. वैद्य	,,
१५ तरंग	सागरिका	,,
१६ बँकेचे व्यवहार व साधनें	रा. ग. कृ. मोपटकर	,,
१७ स्त्रीजीवन	साने गुरुजी	,,
१८ शेतकरी ऋणविमोचन	रा. म. द. वाव	,,
१९ पं. रंगाचार्य रड्डी यांचा लेखसंग्रह	पं. रंगाचार्य रड्डी	,,
२० क्रांति	साने गुरुजी	,,
२१ प्ल्यूटॉर्ककृत अलेक्झांडरचें चरित्र	कॅ. प्र. शं. गुते	,,

औद्भिदशास्त्र

बाह्यरूपविचार

मराठींतून निरनिराळ्या शास्त्रीय विषयांवरील लेख, ग्रंथ वगैरे लिहिणाऱ्यांनी आपापल्या तात्कालिक गरजा भागविण्यापुरती मराठी परिभाषा वेळोवेळीं तयार केलेली आहे. अशी कामचलाअू परिभाषा बनवितांना त्या त्या शास्त्राच्या आणि तत्संलग्न अितर शास्त्रांच्या आजच्या सर्व गरजा ध्यानांत घेअून परिभाषेची नीट, व्यवस्थित मांडणी करण्याचें अवधान नेहमी राहतेंच असें नाही. म्हणूनच मराठींतील आणि अितर प्रांतीय भाषांतील यावच्छक्य सर्व नवी जुनी परिभाषा विचारांत घेअून समर्थक आणि समर्पक — भाषेचा प्रपंच चालविण्याच्या दृष्टीने समर्थक आणि शास्त्रीय कल्पना मांडण्याच्या दृष्टीने समर्पक — अशी परिभाषा निवडणें, आणि जरूरीप्रमाणे नवीन बनविणें, आवश्यक ठरतें. हें कार्य साधण्यासाठी साहित्यपरिषदेच्या वतीनें 'परिभाषाचर्चामंडळा'ची स्थापना १९४० च्या आरंभीं झाली. तेव्हापासून 'मंडळा'चें कार्य व्यवस्थितपणें चाललें असून त्याचा अहवाल 'पत्रिके'च्या वाचकांना वेळोवेळीं सादर केलेला आहे.

मध्यंतरीं, गतवर्षी, कलकत्त्याच्या सायन्स कॉलेजमधील औद्भिदाध्यापक डॉ. शं. पु. आघारकर हे कांही दिवस पुण्यांत होते. या संधीचा फायदा घेअून 'मंडळा'ने त्यांच्या अध्यक्षतेखाली औद्भिदपरिभाषेचा विचार करण्यासाठी अेक समिति बनविली. तिच्या कार्यांत पुढील सभासदांनी भाग घेतला:—

(१) प्रो. डॉ. शं. पु. आघारकर
(२) प्रो. श्री. ल. आजरेकर
(३) श्री. ह. पु. परांजपे
(४) श्री. रा. का. भिडे
(५) प्रो. स. वि. आपटे
(६) श्री. पु. वि. साने
(७) श्री. ग. म. चक्रदेव
(८) श्री. त्र्यं. गो. ढवळे

याखेरीज लोणावळा येथील डॉ. म. वि. आपटे आणि चरकतीर्थ श्री. दिगंबरजी बक्षी यांनीहि प्रसंगोपात्त चर्चेत भाग घेतला. समितीच्या अेकंदर २२ बैठकी होअून औद्भिदशास्त्रांतील बाह्यरूपविचार (External Morphology) या विभागांतील अिंग्रजी पारिभाषिक संज्ञांना मराठी प्रतिशब्द निश्चित केले गेले तेच आता प्रसिद्ध होत आहेत.

परिभाषेची यादी बनवितांना समितीने बहुतांशीं अिंग्रजींतील ग्रीन्सचें औद्भिदशास्त्राचें पुस्तक दृष्टीसमोर ठेवून प्रकरणशः पारिभाषिक संज्ञांवर चर्चा केली. मराठी पुस्तकांपैकी श्री. भाटवडेकरकृत वनस्पतिमूलतत्त्वें, श्री. परांजपेकृत वनस्पतिग्रंथमाला, श्री. गोखलेकृत बगीचाचें पुस्तक, श्री. गोळे यांचा द्राक्षाचा बाग, प्रो. आजरेकर यांचें वनस्पतिजीवन, प्रो. परांडेकर यांचें सुलभ वनस्पतिशास्त्र, अित्यादिकांतील परिभाषा विचारांत घेतली गेली आहे. तसेंच चरकतीर्थ श्री. बक्षी यांनी संस्कृत ग्रंथांतून निवडलेल्या आणि स्वतः बनविलेल्या परिभाषेचाहि अुपयोग समितीला झालेला आहे. रानडे वगैरेंचे लौकिक शब्दकोशहि विचारांत घेतले गेले हें अर्थातच निराळें सांगावयास नको.

मराठींतल्या या संज्ञा म्हणजे केवळ अिंग्रजीचें भाषांतर करून बनविलेल्या नसाव्यात; त्या त्या अिंग्रजी संज्ञेभोवती जमा झालेला सर्व अर्थ ध्यानांत घेअून योग्य तो अर्थच मराठी संज्ञेंतून अुतरावा; प्रत्येक शब्द हा मराठीच्या घाटणीला जुळता असावा, तत्साधितें बनविण्याला सोअिस्कर असावा अित्यादि गोष्टींकडे समितीने शक्य तें लक्ष्य पुरविलें आहे. समर्थकता आणि समर्पकता या दुहेरी कसोटीला जे अुतरले ते जुने शब्द समितीने स्वीकारले. नवे सुचवितांना साहजिकच संस्कृत शब्दभांडाराचा आसरा घ्यावा लागला. संस्कृत कोशांत अेकाच अर्थाचे अनेक शब्द अभेदाने अेकत्रित दिलेले आढळले, तेव्हा निवड करतांना शास्त्राच्या सोअीसाठीं त्यांतल्या अेकेका शब्दाचा अर्थ, केवळ संकेतानेच मर्यादित करावा लागला. अुदाहरणार्थ, 'रोम' आणि 'लोम' हे शब्द संस्कृत कोशांत अभेदाने दिलेले असले तरी औद्भिदशास्त्रापुरते लोमश–Hairy, रोमश–Bristly असें संकेताने मानावें असें समितीचें मत आहे. अितरत्रहि कोठे कोठे संकेत स्वीकारावा लागला आहे.

समितीचें हें धोरण ध्यानांत घेअून पत्रिकेच्या वाचकांनी, विशेषतः औद्भिदशास्त्राचें अध्ययन, अध्यापन वा लेखन करणाऱ्यांनी, या संज्ञांचा विचार करावा. त्यांतल्या कांही अयोग्य वाटल्या किंवा त्यांपेक्षा अधिक चांगल्या सुचवितां आल्या तर त्या 'परिभाषाचर्चामंडळा'कडे अवश्य कळवाव्यात अशी विनंती आहे.

चिटणीस
परिभाषा-चर्चा-मंडळ

Botany औद्भिदशास्त्र, अुद्भिज्जशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र

About seeds– बीजांसंबंधी

Seed बी, बीज
Seed coat बीजावरण, फोल, टरफल (Husk)
Tegumen अंतःकवच
Testa बाह्यकवच
Aril अध्यावरण, अुपावरण
Caruncule (निराळ्या शब्दाची गरज नाही. 'अध्यावरणा'चाच प्रकार आहे.)
Embryo गर्भ
Plumule रोह, रोहक
Radicle मोड, आदिमूल, मूलक
Cotyledon बीजदल, डाळिंबी (गर्भदल)
Monocotyledon अेकदल
Di-cotyledon द्विदल
Polycotyledon बहुदल
Heterocotyledon नानादल
Hypocotyledon दलाधर
Epicotyledon दलोत्तर
Mesocotyledon दलमध्य
Albumen पुष्क (गर्भपोषक द्रव्य)
Endosperm अंतःपुष्क, आंतरगर्भपोषक
Perisperm परिपुष्क, बाह्यगर्भपोषक
Albuminous सपुष्क
Ex-albuminous विपुष्क
Micropyle (बीज) रंध्र
Hilum बीजनाभि
Placenta बीजाधार, अुपाधानी
Funicle बीजबंध, बीजनाल
Chalaza आवरणोद्गम (आवरणाचें अुगमस्थान), छदारम्भ

About root– मूलासंबंधी

Root मूळ. Tap-root–प्रधानमूल, सोटमूळ
Primary-root आद्यमूल, प्रधानमूल
Secondary-root अनुमूल, अुपमूल
Adventitious-root आगंतुक (मूळ)
Fibrous-root जटामूल, पागोरे
Prop-root आधारमूल
Aerial वायवी, हवेंतील
Pneumatophores श्वासोच्छ्वासी मुळें
Haustorium आशोपिका, शोपणेंद्रिय, शोषक
Root-cap मूलत्राण, मुळाचें टोपण
Root-hair मूलरोम, मूलकेश
Fusiform वीटाकृती, कुकडीसारखें
Conical शंक्वाकृति, शूलाकृति
Napiform भ्रमकाकृति, भोवऱ्यासारखी
Moniliform मणिमालाकृति
Tuber ग्रंथि, गांठ
Tuberous ग्रंथिल, गांठाळ (मूळ)

About stem– स्कंधासंबंधी

Stem स्कंध, खोड
Cauline स्कंधीय
Ramal शाखेय
Branch शाखा, अुपशाखा

Kinds of branching– शाखाप्रकार

Definite कुंठित
Indefinite अकुंठित
Monopodial अेकस्तंभ
Sympodial संयुक्तस्तंभ
Recemose अकुंठित
Cymose कुंठित
Corm गुल्म, गड्डा
Tuber ग्रंथि, गांठ
Bulb कंद, कांदा
Thorn शूल
Runner धावरें खोड
Offset (धावऱ्या खोडाचाच अेक प्रकार, निराळ्या शब्दाची जरूरी नाही).
Sucker मुनवा
Tendril प्रतान
Stolon दात्रा, अुदवरोही
Spine कंटक
Prickle शल्य
Rhizome कुडें
Tillers पिलें
Tillering पिलावण
Phylloclade / Cladode } पर्णस्कंध

About leaves - पर्णासंबंधी

Primordium प्रथमावस्था
Leaf-bud पर्णकलिका
Scale-(leaf) खवल्यासारखें (पान)
Stipule अुपपर्ण
Leaf पर्ण, पान
Hypopodium (Leaf-base) पानाचा बुंधा
Mesopodium देठ
Epipodium / Blade / Lamina } पातें, पत्र
Petiolate देठी
Sessile विनदेठी, बैठे
Axil पर्णकक्ष, बगल, कोपरा
Axillary कक्षस्थ
Node पर्व, पेर
Internode कांड, कांडें
Leaf sheath पर्णच्छदन
Sheath आच्छादक, छदन
Sheathing petiole आच्छादक देठ
Sprout अंकुर
Phyllotaxis पर्णबंध
Leaf insertion पानांची मांडणी
Alternate अंतरित
Opposite सन्मुख, संमुख
Whorl of leaves पर्णमंडल
Whorled arrangement मंडलवर्ति-चक्रस्थित रचना (व्यवस्था)

Decussate सांतरचतुष्क (रुईच्या पानासारखा)
Simple साधें, असंयुक्त
Compound संयुक्त
Leaflet दल
Palmate हस्ताकृति
Pinnate पिच्छाकृति
Bipinnate द्विगुण पिच्छाकृति
Tripinnate त्रिगुण ,,
Pari-pinnate समदली पिच्छाकृति
Impari-pinnate विषमदली पिच्छाकृति
-fid अल्पखंडित (e. g. pinnatifid अल्पखंडित पिच्छाकृति)
-partite अर्धखंडित (e. g. palmati partite अर्धखंडित हस्ताकृति)
-sect अतिखंडित (e. g. palmatisect अतिखंडित हस्ताकृति)
Ligule जिभली
Blade पत्र, पातें
Entire अखंड (कडा)
Margin कडा
Crenate मुरडीव
Dentate दंतुर
Oblong प्रायत
Serrate करवती, क्रकच
Biserrate द्विधाकरवती
Peltate ढालीसारखे, छत्राकृति
Floral leaf पौष्पपर्ण
Foliage पर्णसंभार
Sporophyll रेणुधारक पर्ण

About veins of leaves– पर्णांच्या शिरांसंबंधी

Vein शिरा, शीर
Venation शिराव्यवस्था
Reticulate जाळीदार
Parallel समान्तर
Midrib मध्यशिरा
Multicostate बहुशिरी; बहुसीरक(शि)(सि)
Unicostate अेकशिरी, अेकसीरक
Convergent अभिसारी
Divergent विसारी

About forms of leaves– पर्णांच्या आकृतिसंबंधी

Symmetrical, equal सममात्र, समात्र
Asymmetrical, unequal असममात्र, असमात्र,
Stipulate अुपपर्णी, अुपपर्णयुक्त
Ex-stipulate अनुपपर्णी, अुपपर्णरहित
Stipule अुपपर्णिका, अुपपर्ण
Cuneate कीलाकृति
Cordate हृदयाकृति, हृदाकृति
Ovate अंडाकृति
Obovate व्यस्त अंडाकृति
Lanceolate भाल्यासारखे, कुंताकृति, प्रासाकृति
Rotate चक्राकृति
Hastate शराकृति
Spatulate डावेसारखे
Sagittate बाणाकृति
Auriculate सकर्ण
Reniform वृक्काकृति, काजूच्या बियासारखें
Elliptical विवृत्ताकृति, लांबट वाटोळें, लंबवर्तुळाकृति.
Linear रेखाकृति
Needle-shaped, Acicular सूच्याकृति
Wavy अूर्मिल, नागमोडी
Axillary कक्षस्थ
Extra-axillary कक्षबाह्य
Deciduous हंगामी, गलनशील, पतिष्णु.
Caducous शीघ्रगलनशील
Persistent चिरायु, स्थायी, चिरायुषी
Strap-shaped वरत्राकृति
Cylindrical दंडाकृति
Amplexicaul समाश्लेषी, पूर्णाश्लेषी
Semi-amplexicaul आश्लेषी, अर्धाश्लेषी
Ochreate आच्छादक (अुपपर्णाविपर्यी)

Phyllode पर्णरूपी देठ
Lobe पाळी
Perfoliate स्कंधविद्ध
Connate सन्मुखालग्न, संमुखलग्न
Crisp (margin) मुरडलेलें, कुंचित
Pectinate फणीसारखे, कंकताकृति
Lyrate सल्गमाकृति
Fiddle-shaped फिडलसारखे
Runcinate पाथरीच्या पानासारखे
Digitate अंगुल्याकृति, सांवरीसारखे
Pedate हंसपदाकृति
Apex पर्णाग्र
Obtuse बोथट
Acute टोकदार
Oval वित्तृत्ताकृति, लंबवर्तुलाकृति
Retuse खोलगट, निम्न
Emarginate खात, खांचदार
Truncate सपाट, छुरित
Praemorse कुरतडलेले, दष्ट
Acuminate लांबट
Cuspidate अणकुचिदार
Mucronate कोचदार
Awl-shaped आरीसारखें, आराकृति
Prismatic लोलकाकृति
Pyramidal प्रचिताकृति

About insertion of leaves–

पर्णांच्या अुगमासंबंधी

Radical leaves मूलीय पर्णे
Cauline leaves स्कंधीय पर्णे
Ramal शाखेय
Secondary द्वैतीय
Tertiary तार्तीय
Quaternary चातुर्थीय
Tuft, Fascicle } झुबका, समूह, गुच्छ
Divergence अरान्तर
Orthostichy पर्णोद्गमसूत्र, अवलंबपर्णोद्गमसूत्र

Genetic Spiral पर्णोद्गम-वलयावली
Cycle पर्णपर्यय
Primary प्राथमिक
Pentastichous पंचपर्णोद्गमसूत्री
Recti-serial सरलसूत्रगत
Curvi-serial वक्रसूत्रगत
Homodromous अेकमार्गी
Heterodromous भिन्नमार्गी.

About vernation and praefoliation.

कलिकान्तर्गत पर्णव्यवस्था

Praefoliation (अुद्भेदपूर्व)पर्णकव्यवस्था
Vernation (कलिकान्तर्गत) पर्णकस्थिति
Bent, folded दुमडीची, चूणित
Rolled गुंडाळीची, वलित
Reclinate, Inflexed अूर्ध्वनत, अववलित
Conduplicate मिटलेली, संमीलित
Plicate, Plaited } चुणीदार, चूणित, अनुचूणित*
Circinate वळकटीची, अवसंवलित*, वळकटलेली
Convolute सुरळीदार,संवलित,अनुसंवलित*
[*सम्: टोंकापासून टोंकापर्यंत वळकटी
अनु: अन्वायत, लांबट, अुभी
अव: आडवी, मध्यनाडी काटकोनांत]
Involute अंतर्वलित
Revolute बहिर्वलित
Induplicate अंतस्सन्निहित
Valvate संनिहित
Imbricate संमिश्र, त्रिविधावृत्त (अेक सर्वस्वीं बाहेर, अेक आंत, बाकीचीं अर्धी आंत बाहेर)
Twisted, Spiral परिवृत
Equitant अध्यारोही, अधिरूढ
Half-equitant, Ob-volute } अर्धारोही
Supervolute अुपरिवलित
Leaf-tendril पर्णप्रतान

Aecidium or } पर्णकलश,
Leaf-pitcher } पानाची सुरअी
Leaf-spine पर्णशल्य
Scaly आच्छादक

Kinds of plants- वनस्पतिप्रकार

Climbing plants लता (सार्वत्रिक शब्द)
Climber आरोहिणी
Herb शाक
Twiner वलयिनी, आलिंगिनी
Herbaceous stem शाकस्कंध
Woody काष्ठमय
Tree वृक्ष
Shrub क्षुप
Undershrub क्षुपक
Liana महालता

About reproduction- पुनरुत्पत्तिविषयक

Vegetative कायिक, असत्र
Embryo-sac गर्भपेशी
Asexual अलिंग
Asexual, by spores ससत्र अलिंग
Asexual, without spores or without specialised structures, like tubers, bulbs } असत्र अलिंग
Anther परागपेटिका
Sexual सलिंग
Pollen sac परागकोश
Reproduction पुनरुत्पत्ति
Ovule बीजाण्ड, अण्डक
Spore रेणु
Thallus निरवयव अुद्भिद
Gene जनीन
Parthenogenesis अयोनिसंभव
Gamete पिंड (गुञ्जान), गुज्य (गुग्गुक्षु)
Sporophyte रेणूत्पादक
Gametophyte गुज्योत्पादक, पिंडोत्पादक
Zygote योगज

Budding कलिकोत्पत्ति
Fission द्विधाभवन
Gemma, bud कलिका
Sporangium रेणुजनिका
Zoo-spore चररेणु
Macro-spore } गुरु-महा-रेणु
Mega-spore }
Micro-spore लघुरेणु
Homosporous } समरेणुक
Isosporous }
Heterosporous विषमरेणुक
Pollen grains परागकण

About flowers- पुष्पांविषयी

Inflorescence } पुष्पबंध, फुलोरा,
Sporophore } रेणुधारक
Flower पुष्प
Axis अक्ष
Perianth (परिपुष्प), परिकर, परिवर्त
Sporophyll रेणुपर्ण
Sporophyte रेणूत्पादक (अवस्था)
Stamen लघुरेणुपर्ण, केसर (पुंकेसर)
Carpel गुरुरेणुपर्ण, किंजल्क (स्त्रीकेसर) किंज
Panicle शाखित मंजरी
Spikelet सतुपमंजरी
Spadix मांसलाक्षमंजरी; मांसलमंजरी
Catkin कूर्चकमंजरी
Strobile वासिकामंजरी
Staminate केसरीय
Pistillate किंजल्कीय
Ovary अंडकाशय
Thalamus, } पडघी (पुष्पाधार),
Receptacle } (पुष्पासन), पुष्पस्थली
Palea of the receptacle } छदक, पडघीवरील छद
Bract छद
Bracteole छदक
Leafy (Bracts) पानासारखें छद
Woody कठिण

Membranous पापुद्र्यासारखा
Scaly खवल्यासारखा
Empty वांझ, वंध्य
Bracteate सच्छद
Ebracteate विच्छद
Deciduous पतिष्णु
Persistant स्थायी
Cupule छदपुट (in oak)
Cup पुट
Involucre छदावरण
Spathe पोय
Glume तूस
Glumaceous तुषसदृश
Definite कुंठित
Indefinite अकुंठित
Centrifugal अुन्मध्य
Centripetal अभिमध्य
Raceme मंजरी
Cyme वल्लरी
Racemose मंजरीक
Cymose वल्लरीक
Corymb समपृष्ठमंजरी
Anthella निम्नमंजरी
Spike अवृन्तमंजरी
Amentiferous कूर्चकधारी
Compound शाखित
Umbel गुच्छ
Compound Umbel शाखित गुच्छ
Capitulum, head स्तबक
Verticillaster पुंजक
Glomerule पुंजकद्वय
General Inflorescence संकलित, प्रधान पुष्पबंध
Partial " अंगभूत पुष्पबंध
Coenathium द्रोणासनी, द्रोणमंजरी
Hypanthodium कुम्भमंजरी, कुंभासनी
Terminal अग्रस्थ
Solitary अेकपुष्पी

Axillary कक्षस्थ
Monochasium अेकशाख
Dichasium द्विशाख
Polychasium बहुशाख
Pseudaxis संयुताक्ष
Helicoid आवर्ति
Scorpioid cyme कुटिलमंजरी
Mixed मिश्र
Reverse व्यस्त (मंजरी)
Thyrsus द्राक्षवल्लरी
Awn कूस, कुसळ
Peduncle (पुष्प) वृंत, देठ
Pedicel (पुष्प) वृंतक
Scape स्तंममंजरी
Sporophyll रेणुपर्ण
Perianth परिवर्त, परिकर
Tepal परिवर्तदल
Achlamydeous flower अनावृत पुष्प अपरिकर पुष्प
Monochlamydeous अेकपरिवर्त
Dichlamydeous द्विपरिवर्त
Homochlamydeous समपरिवर्त
Heterochlamydeous विषमपरिवर्त
Cyclic मंडलित
A-cyclic अमंडलित
Spiro-cyclic वलिमंडलित
Heterocyclic असममंडलित
Homocyclic सममंडलित
Isomery समदलत्व
Heteromery असमदलत्व
Oligomery न्यूनदलत्व
Pliomery अधिकदलत्व
Plane तल
Zygo-morphic अेकतल समात्र
Actino-morphic अनेकतल समात्र, अनेकयुग्म
Symmetrical समात्र
Asymmetrical असमात्र

Plane of symmetry समात्रताल
Abortion अविकास, अविकसन
Chorisis द्विगुणीभवन, दलागम
Collateral chorisis अेकतली द्विगुणीभवन
Transverse chorisis भिन्नतली ,,
Longitudinal section अनुच्छेद, अुभा छेद
Transverse section अवच्छेद, आडवा छेद
Tangential section स्पर्शिकेय छेद
Radial अरीय, अरानुगत

About calyx-संवर्ताविषयी

Calyx संवर्त, (पुष्पकोश) पेला
Sepal संदल, पुष्पकोशदल
Petal प्रदल, पाकळी
Corolla प्रावर्त
Gamosepalous युतसंदल, युत
Polysepalous अनायुतसंदल, अनायुत
Calyx united युत संवर्त
Calyx free अनायुत संवर्त
Calyx tube संवर्त पात्र
Tubular नलिकाकृति
Pappus पलित
Hairy लोमश
Bristly रोमश
Trimerous त्रिदली (मंडलें)
Dimerous or two-membered } द्विदली (मंडलें)
Complete पूर्ण
Incomplete अपूर्ण
Regular समाकृति
Irregular असमाकृति

About corolla-
प्रावर्त अथवा पुष्पमुकुटासंबंधी

Corolla प्रावर्त
Gamopetalous युत प्रदल
Apetalous or Monochamydeous } अेकपरिवर्त
Polypetalous अनायुत प्रदल
Clawed or Unguilate } सपद, पदयुक्त
Limb गात्र
Cruciform स्वस्तिकाकृति
Rosaceous गुलाबाकृति
Papilionaceous आगस्तिक
Vexillum, standard ध्वज
Wings, alae पक्ष
Tubular नलिकाकृति
Campanulate, bell shaped घंटिकाकृति
Infundibuliform, Funnel shaped. } गाळन्याकृति, नरसाळ्यासारखें, धत्तुराकृति
Carina, Keel नौका
Hypocrateriform or Salver shaped } पारिजाताकृति कुंदाकृति
Rotate Wheel shaped } चक्रुलाकृति
Ligulate जिह्वल
Urceolate or Urn-shaped } मधुकाकृति, मोहोडाच्या फुलासारखा
Labiate Bilabiate Lipped } तुलस्याकृति, ओष्ठयुक्त, द्वयोष्ठी
Personate, masked मीलितोष्ठ
Ligulate, strap-shaped सजिह्व
Digitiform, Finger-shaped अंगुष्ठाकृति
Saccate, Gibbous पेशित, पेशिक
Spur लांगूल. Spurred लांगुलित
Simple अेकमंडली, अेकेरी
Multiple बहुमंडली
Scaly appendage खवल्यासारखें, खवले-दार-अुपांग
Corona किरीट

About stamens and carpels-
केसर आणि किंजासंबंधी

Nectary मधुग्रंथि
Anther परागपेटिका

Androecium केसरमंडल
Stamen केसर
Staminate केसरिक
Pollen Sac / Microsporangium } रेणुकोश
Lobe, or Theca पालि, पाळें
Monothecal or / One-lobed (anther) } अेकपालिक
Unisexual or / Monosporangiate } अेकविध रेणुधारी
Bi-sporangiate द्विविध रेणुधारी
Filament सूत्र
Filiform तंतुल
Capillary कैशिक
Club-shaped याष्टिक
Petaloid प्रादलिक (केसर)
Forked द्विशाख
Appendiculate सोपांग, अुपांगयुक्त
Erect ताठ, अुन्नत
In-curved अंतर्नत
Re-curved बहिर्नत
Declinate तिर्यङ्नत
Connective संधायक, जोड
Locule कोश
Bilocular द्विकोशक
Quadrilocular चतुष्कोषक
Multilocular बहुकोषक
Introrse अन्तर्मुख
Extrorse बहिर्मुख
Suture सीवनी, शिवण
Face मुख
Back पृष्ठ.
Adnate / Dorsifixed } पृष्ठलग्न
Basifixed / Innate } अधोलग्न
Versatile मध्यलग्न
Distractile दूरान्वयी
Rounded गोल

Linear रेखाकृति
Dehiscence स्फुटन (स्फोटन), फुटणें
Longitudinal dehiscence अनुस्फुटन, अुभें फुटणें
Transverse dehiscence अवस्फुटन, आडवें फुटणें
Porous dehiscence छिद्रस्फुटन, छिद्रित स्फुटन सच्छिद्र स्फुटन
Valvular dehiscence द्वारस्फुटन, सद्वार स्फुटन, द्वारित स्फुटन
Isostemonous (flower) तत्संख्य केसर-मंडलयुक्त
An-isostemonous अतत्संख्य केसरमंडल-युक्त
Diplostemonous द्विगुणसंख्ययुक्त
Ob-diplostemonous व्यस्त द्विगुणसंख्य-युक्त
Polystemonous बहुसंख्ययुक्त
Hypogynous अधःकिंज
Perigynous परिकिंज
Epigynous अुपरिकिंज
Mono-androus अेककेसरिक
Di-Tri-Poly ,, द्वि-त्रि-बहु-केसरिक
Ovary अंडकाशय
Ovule अंडक
Style किंजदण्ड
Stigma किंजाग्र, मूद
Carpel किंज
Syngenesious or Synantherous } संयुक्तपेटिक
Adelphous जुडगा
Mono-di-tria-poly-adelphous अेक-द्वि-त्रि-बहु-संघी
Di-poly-morphic द्वि-बहु-रूपी (पुष्पें)
Didynamous द्विदीर्घक
Tetradynamous चतुर्दीघक
Pollen grain परागकण

Extine बहिःकवच
Intine अंतःकवच
Pollinium परागगुलिका, परागगुटिका
Caudicle देठ, डेंख
Rentinaculum बंधक
Rostellum चंचुक
Simple Gynaecium अेककिंज
Compound Gynaecium बहुकिंज
Placentation अुपाधान (अंडकबंधन)
Placenta अुपाधानी (बंधकस्थान)
Sessile दंडहीन, आसीन
Stalked अुद्धृत
Ventral Suture अुरस्थ शिवण, उरस्थ-सीवनी
Dorsal Suture पृष्ठस्थ शिवण, पृष्ठस्थसीवनी
Apocarpous पृथक्किंज
Syncarpous संयुक्तकिंज, सहकिंज
Dissepiment पटल, पडदी
Loculus पुट, (कोष्ठ) कप्पा
Mono-locular अेकपुट
Spurious मिथ्या
Superior अूर्ध्वस्थ
Inferior अधःस्थ
Gynophore किंजधर
Gynandrophore किंजकेसरधर
Marginal प्रांतस्थ
Perietal प्राकार-संधि-स्थ
Basal तलस्थ
Free central स्वतंत्र मध्यस्थ
Axile अक्षस्थ
Superficial पृष्ठस्थ, सर्वतःस्थित
Apical अग्रोद्गामी (दंड)
Lateral पार्श्वोद्गामी
Gynobasic, Gynobasilar, Basilar (style) } किंजतलोद्गामी
Carpophore फलोद्धारक अक्ष
Bifid, Bilobate } द्विपालिक, द्विपाली
Trifid, Trilobate } त्रिपालिक, त्रिपाली
Fissured, cleft छिन्न
Capitate गेंदासारखे, गेंदुक
Lamellate पापुद्रासारखें
Praefloration पुष्पदलकव्यवस्था; पुष्प-दलकास्थिति
Crumpled सुरकुतलेला
Corrugated चुणलेला
Cochlear हरणखुरीसारखे
Anterior पुरोवर्ती, प्राग्भव
Posterior पश्चाद्वर्ती, पश्चाद्भव

About ovules- अंडकांसंबंधी

Ovule अंडक
Synangium संयुक्तरेणु-जनिका
Sorus रेणुजनिकासंघ
Nucellus गर्भपेशीजननी
Embryo sac गर्भपेशी
Integument आवरण
Synergidae सहचरी-साहाय्यक पेशी
Antipodal अभिमुख, संमुख
Secondary, Definitive (nucleus) } अनुषंगी (पेशीकेंद्र)
Orthotropous सरल
Inverted, Anatropous } (वि)पर्यस्त
Raphe स्यूत, संसक्तनालांश
Curved, Campylotropous } वक्र
Amphitropous अर्धवक्र
Erect अुन्नत, अुभे
Pendulous लंबित, लोंबतें
Ascending आरोही
Suspended अवरोही
Reclinate प्रतिलंबित
Horizontal आडवें
Collateral अेकतलस्थ
Superposed भिन्नतलस्थ

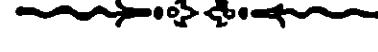
Zygospore समयोगज
Isogamy, Conjugation } समसंयोग
Potential Gametophyte } अव्यक्त-अप्रकट युज्योत्पादक
Antheridium नरयुज्यजनिका (युञ्जानजनिका)
Oogonium स्त्रीयुज्य जनिका(युञ्जानाजनिका
Archegonium स्त्रीयुज्यकलश
Pollinodium यष्ट्याकृति नरयुज्यजनिका
Antherozoid Spermatozoid } चर नरयुज्य
Sperm Spermatium } स्थिर नरयुज्य
Procarp शलाटु
Archicarp आदिफल
Trichogyne चूडा
Perichaetium परिवेष्टन
Paraphysis सहवासी, अन्तेवासी
Conceptacle युज्य-कमंडलु, युञ्जान-कमंडलु
Prothallium आद्यांग, प्रोथ, प्रस्थाल
Suspenser अुद्बंधक
Embryo गर्भ
Polyembryony गर्भबाहुल्य, बहुगर्भत्व
Polyembryonic बहुगर्भी
Irregularity of parts दलविक्षेप
Multiplication of parts दलबहुलीभवन
Augmentation मंडलागम
Chorisis दलागम
Suppression लोप
Abortion अविकास, अव्यक्तता
Displacement स्थानच्युति
Cohesion संसक्ति, संसक्त
Adhesion प्रासक्ति, प्रासक्त
Change in phyllotaxis पर्णबंधान्तर
Homo सविध
Hetero विविध
Metamorphosis रूपान्तर

About fruits- फलांसंबंधी

Fruit फल
Texture पोत
Structure रचना
Septum-(wall) भित्तिका
Pseudocarp मिथ्याफल
Simple अेककिंजोद्भव
Compound बहुकिंजोद्भव
Apocarpous स्वतंत्रकिंज
Syncarpous संयुक्त किंज
Pericarp फलच्छाल
Epicarp बाह्यच्छाल
Mesocarp मध्यच्छाल
Endocarp अंतश्छाल
Stone बाटा, कोय
Foliaceous पर्णसदृश
Dehiscent स्फुटनशील, तडकणारें
Indehiscent अस्फुटनशील
Valve शकल
Valvular dehiscence शकलकारी स्फुटन
Transverse or circumcessile अवस्फुटन, आडवें फुटणें
Sutural अनुसीवनी
Columella स्तंभक
Septicidal पटलविभेदी
Loculicidal पुटकविभेदी
Septifragal पटलच्छेदी.
Replum फलक
Cocous कुडी
Schizocarp विभेदनशील (फल)
Operculate सपिधान
Aggregated, Anthocarpus } अेकपुष्पज सांघिक
Composite बहुपुष्पज सांघिक
Simple साधें
Dry शुष्क, सुकें
Succulent रसाळ, ओलें
Achenial मोरवेलीसारखें

Schizocarpic मुद्रेसारखें
Drupaceous आम्रफलसदृश
Baccate, Berry } वांग्यासारखें, वृतांकीय
Cypsella कारळ्या तिळासारखें, झेंडूसारखें
Caryopsis शस्य
Samara मधुमालतीसारखें
Nut पूग
Follicle रुईसारखें, अर्कसदृश
Legume शिंबी, शेंग
Siliqua सर्षपसदृश, मोहरीसारखें
Capsule बोंड
Lomentum मणकेदार शेंग
Cremocarp धन्यासारखें, धानेय
Carcerulus तौलस, तुळशीसारखें
Regma अेरंडीय, अेरंडासारखें
Drupe आम्रीय
Fibrous nut पूगीय
Etaerio संघ, सोनचाफ्यासारखें, चंपकीय
Composite सांधिक, बहुपुष्पक
Sorosis अननसासारखें, तुतीसारखें
Perisperm परि(गत) पुष्क
Endosperm आंतरपुष्क
Albumen पुष्क
Fleshy मांसल
Oily स्निग्ध
Mucilaginous श्लेष्मल
Horny शार्ङ्ग, शिंगासारखें
Ruminated पुटित, अंतस्तरित
Scutellum ढालीसारखें छादन
External बाह्य
Internal आंतर
Peripheral परिहित, परिगत
Axile अक्षस्थ
Eccentric विमध्य

व्यंजनरहित स्वर कसे लिहावे ?

१ **प्रस्ताव**— आपण स्वर पुढीलप्रमाणे लिहितों– अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ. हे स्वर येथे ११ आहेत. ॠ आणि ऌ हे येथे गाळले आहेत. कारण दीर्घ ॠ-चा प्रयोग मराठींत मुळीच आढळत नाही; तसाच ऌ-चा. अेवढेंच नव्हे, ऌ संस्कृतांत सुद्धा क्लृप्ति ह्या अेकाच शब्दांत आहे; अितरत्र आढळलाच तर तो क्लृप्-धातूत्पन्न क्रियापदांतच होय. अशा रीतीने संस्कृतांतील १३ स्वरांपैकी मराठींत आरंभीं दिलेले ११–च विचारणीय आहेत. ह्यांच्या लेखनाची तुलना क-च्या दशाक्षरीशीं आपण करूं. ही दशाक्षरी कशी? नेहमीच्या बाराखडींतील अनुस्वार आणि विसर्ग यांनी युक्त अक्षरें येथे गाळलीं आहेत. कारण, त्यांचा विचार साघ्या क-बरोबरच होअील. ह्या दशाक्षरींत ऋ-युक्त कृ-ची भर घातल्याने ११ अक्षरें होतील. म्हणजे अ, आ अित्यादि अक्षरांशीं क, का अित्यादि अक्षरें तुल्यसंख्य होतील. हीं द्विविध अक्षरें लिहिण्याचे प्रकार बरेच भिन्न आहेत. या भिन्नतेचा विचार येथे करूं.

२ **एकविधता**— व्यंजनांनी रहित अ, आ अित्यादि ११ स्वर आणि क, का अित्यादि ११ अक्षरें यांच्या लेखनाची तुलना करितां दिसते की– अ, आ, ओ, औ हीं चार अक्षरें क, का, को, कौ यांच्या धर्तीवरच सर्वथा लिहितात. अ + उ = ओ. त्याचप्रमाणे अ+इ=ए. अशा स्थितींत ए-ची उत्पत्ति ओ-प्रमाणेच अ-मध्ये अेक स्वर मिळविल्याने होते. या अुत्पत्ति-साम्यास अनुसरून दोहोंचें लेखन समान असणें योग्य होतें. म्हणजे ओ-च्या धर्तीवर ए-चें रूप अे असें प्राप्त होतें. याच्याच पाठोपाठ ऐ-चें लेखन अै असें सहजच होअील. म्हणजे परंपरेस अनुसरूनच ११–पैकी ६–चें लेखन क-च्या बाराखडीच्या धर्तीवर जातें. राहिले स्वर पांच. यांची व्यवस्था अितर ६–प्रमाणेच करणें योग्य आहे. कारण ६ ही संख्या पांचाहून मोठी आहे. तेव्हा त्या पांचांचें लेखन अि, अी, अु, अू, अृ असें अुचित होतें. म्हणजे व्यंजनरहित, अर्थात् केवळ, स्वरांची अक्षाक्षरी अशी सिद्ध होते– अ, आ, अि, अी, अु, अू, अृ, अे, अै, ओ, औ.

३ **आक्षेप आणि त्यांचें खंडन**— या लेखनाविरुद्ध पुढील आक्षेप संभवतील–

(१) हें लेखन परंपरेविरुद्ध आहे.

खंडन— ओ-च्या धर्तीवरच अे-चा आकार आधारलेला आहे. तेव्हा ओ-चें लेखन जर परंपरा-शुद्ध तर अे-चेंहि तसेंच ठरतें; अै-चेंहि तसेंच (महाजनो येन गतः स पंथाः). **महाजनानुसरण-न्यायाने** अितर सहा अक्षरांबरोबर अि, अी, अु, अू, अृ ह्यांचेंहि नवीन धर्तीवरील लेखन परंपरापूत ठरतें.

(२) अ-मध्ये स्वर मिळून अे, अै, ओ, औ हे स्वर तयार होतात; तशी स्थिति अि, अु, अृ अित्यादिकांची नाही. करितां यांचें लेखन क-च्या अक्षाक्षरींतल्याप्रमाणे करूं नये.

खंडन— क्रम + अिक = क्रमिक
विद्यालय + अीन = विद्यालयीन
वात + अुल = वातुल
कर + अून = करून

या वरील चारी ठिकाणीं मि, यी, तु आणि रू यांतील स्वर त्या-त्या स्वरांचा पूर्वीच्या अ-शीं पररूप-संधी होअून झाले आहेत. म्हणजेच येथे पररूप-संधीने—

अ + अि = अि	अ + अी = अी
अ + अु = अु	अ + अू = अू

यावरून दिसतें की अ-मध्ये भर पडून जसे अे अित्यादि स्वर बनतात, तसेच अ-मध्ये त्या-त्या स्वरांची भर पडून पररूपसंधीने अि, अी, अु, अू हेहि स्वर बनतात. यामुळे अि-प्रभृति स्वरांचें अे-प्रभृति स्वरांशीं याहि गोष्टींत साम्य ठरतें. अर्थात् ह्या साम्याच्या बळावर लेखनाचें सादृश्यहि ओघाने प्राप्त होतें. आता क + इ = के; या धर्तीवरच अ + इ = अे. त + उ = (पररूसंधीने) तु; या धर्तीवर अ + उ = अु. तेव्हा अि, अी, अु, अू असें लेखन शास्त्रशुद्ध ठरतें.

(३) अृ-चे लेखनाचा काय विचार ?

अ-मध्ये स्वर मिळून अृ बनल्याचें अुदाहरण नाही. करितां त्याचें लेखन ऋ असेंच ठेवावें.

खंडन— ११-पैकी १०-ची जी गति, तीच ११-व्याची. विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः ? (हत्ती विकल्यावर अंकुशाकरिता घासाघीस कोण करील ?) सारांश— ११ अक्षरांपैकी अ, आ, ओ, औ ह्यांचें लेखन पूर्वींचेंच आहे. अे-अै-ची घटना ओ-औ-शीं समांतर असल्याने, त्यांचें लेखन अे, अै असें योग्य ठरतें. अ-मध्ये भर पडूनच ए-प्रभृति स्वरांप्रमाणे इ-प्रभृति स्वर होतात. तेव्हा ह्यांचेंहि लेखन नवीन पद्धतीने क-च्या बाराखडीचे धर्तीवर करणें योग्य होतें. शिवाय सहा या मोठ्या संख्येस पांचाने अनुसरणें योग्य आहेच. करितां अ, आ अित्यादि सर्वच अकरा अक्षरें क-च्या बाराखडीप्रमाणे लिहावीं.

(४) नवीन पद्धतीने लिहितांना घोटाळा होअील; हा त्रासच आहे.

खंडन— कोणत्याहि नवीन पद्धतीने घोटाळा व त्यामुळे त्रास हा प्रथम कांही दिवस होणारच. जुन्या विहिरीचें पाणी खारें असल्यास गोड पाण्यासाठी नवीन विहीर खणणें हाहि आरंभीं त्रासच आहे. पण पुढील सुखाच्या दीर्घ काळाकडे नजर देअून आरंभींचा त्रास मोजण्यांत येत नाही. म्हणून, या नवीन पद्धतीने आरंभीं घोटाळा संभवनीय असला तरी, तिची अेकविधता, परंपराशुद्धि आणि शास्त्रीयता पाहून तिचा स्वीकार करावा.

४ आणखी लाभ— पूर्वीच्या पद्धतींत के-ला मात्रा आहे; पण ए-ला मुळीच नाही. यामुळे नवीन शिकणाऱ्या मुलांस कठीण जातें; व तीं वारंवार चुकतात. हा शिकणारांचा त्रास ह्या नवीन पद्धतीने निश्चयाने वांचेल.

५ निगमन— अ अित्यादि व्यंजनरहित स्वर मराठींत सामान्यतः ११ येतात. त्यांतील आ, ओ, औ या स्वरांत अ हा आकार विद्यमान आहे; व ह्यामुळे त्यांचें का, को, कौ ह्यांच्या लेखनाशीं साम्य आहे. ओ, औ प्रमाणे अे, अै हे संधिस्वर असल्याने त्यांचेंहि लेखन क-च्या बाराखडीच्या वळणावर करणें अिष्ट ठरतें. ह्या सहांच्या मागून पांचांनी जाणें योग्य असल्याने सर्वच अकरा स्वरांचें लेखन क-प्रभृतींच्या पद्धतीवर करणें ओघानेच येतें. मोरोपंती लिखाणांतहि क्वचित् अे, अै अशीं अक्षरें आढळतात. यांत अेकविधता साधत असून परंपरेचा भंग नाही, अशास्त्रीयता नाही; अुलट शिकणारांची सोय हा लाभ आहे. हें सर्व लक्षांत घेअून विद्वान पुढील लेखन आदरितील अशी आशा आहे. तें लेखन म्हणजे व्यंजनरहित स्वरांचे पुढील आकार—**अ, आ, अि, अी, अु, अू, अृ, अे, अै, ओ, औ.**

गोविंद कृष्ण मोडक

अनुक्रमणिका

सोलापूर येथील २५व्या म. सा. संमेलनांत
मान्य झालेले ठराव

ठराव १

कोल्हापूरचे कै. श्रीमंत छत्रपति राजाराममहाराज यांच्या अकालीं निधनामुळे या संमेलनास खेद होत आहे. त्यांच्या निधनाने त्यांच्या आप्तस्वकीयांस व प्रजाजनांसच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्रीय जनतेस जें दुःख होत आहे त्यांत हें संमेलन सहभागी आहे.

ठराव २

(१) श्री. केशवराव बागडे, (२) श्री. बाबासाहेब विद्वांस, (३) प्रा. ग. ग. पेंडसे, (४) प्रा. वा. गो. अूर्ध्वरेषे, (५) रावसा. पु. सी. वैद्य, (६) श्री. आनंदराव तेलंग, (७) प्रा. र. श्री. जोगळेकर, (८) रावब. मुळे, (९) श्री. श्रीनिवास देशपांडे, (१०) डॉ. गोगटे, (११) श्री.पांडुरंग जावजी, (१२) श्री.किल्लेदार वकील, (१३) श्री.करंदीकर वकील, (१४) कवि कुमार पाटणकर, (१५) श्री. मावकर, (१६) डॉ. ग्रीयर्सन इत्यादि जे साहित्यभक्त व साहित्य-सेवक कालवश झाले त्यांच्या निधनाबद्दल या संमेलनास अतिशय दुःख होत आहे.

ठराव ३

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने पुरस्कारिलेल्या शुद्धलेखनपद्धतीचा स्वीकार नियतकालिकांनी, ग्रंथकारांनी, शिक्षणखात्याने व मुंबअी विद्यापीठाने त्वरित करावा अशी त्यांस या संमेलनाची आग्रहपूर्वक विनंती आहे.

ठराव ४

मराठी हस्तलिखितांची बृहत्सूची तयार करण्यास रत्नागिरी संमेलनाने नेमलेल्या समितीचें कार्य महत्त्वाचें असल्यामुळे तें सतत चालू ठेवण्याची व्यवस्था महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने करावी अशी या संमेलनाची शिफारस आहे.

ठराव ५

मराठी भाषेचा सर्वांगीण स्वरूपाचा कोश होण्याच्या अुद्देशाने प्राचीन कवींच्या ग्रंथांत समग्र शब्दसूची तयार करण्यास रत्नागिरीस संमेलनांत नेमलेल्या समितीचा वृत्तान्त परिषदेस सादर झाला. म. सा. परिषदेने अेक कोशमंडळ नेमून हें कार्य सतत चालू ठेवावें अशी या संमेलनाची शिफारस आहे.

ठराव ६

महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे आद्यकल्पक, संस्थापक आणि प्रवर्तक कै. न्यायमूर्ति म. गो. रानडे यांना जन्मून १९४२ या वर्षी शंभर वर्षे पूर्ण होतात म्हणून संमेलनाच्या या आद्य-प्रवर्तकाच्या स्मरणार्थ त्या प्रसंगीं योग्य वाङ्मयस्मारक केलें जावें अशी या संमेलनाची अिच्छा आहे. या कामासाठी खालील समिति नेमण्यांत येत आहे:—

(१) श्री. वि. स. खांडेकर, (२) प्रा. वा. म. जोशी, (३) श्री. भा. वि. वरेरकर, (४) रावसा. र. लु. जोशी, (५) प्रा. श्री. ना. बनहट्टी (आमंत्रक).

या समितीस अधिक सभासद स्वीकृत करून घेण्याचा अधिकार देण्यांत येत आहे.

अनुक्रमणिका

ठराव ७

हें संमेलन श्रीमंत महाराज होळकर सरकार यांस आग्रहपूर्वक विनंती करितें की, होळकर कॉलेजांत अेम्.अे. करिता मराठी विषय शिकविण्याची सोय व्हावी.

ठराव ८

हें संमेलन अलिजाबहादुर श्रीमंत महाराज शिंदे सरकार यांस आग्रहपूर्वक विनंती करीत आहे की व्हिक्टोरिया कॉलेजांत अेम.अे. करिता मराठी विषय शिकविण्याची सोय व्हावी.

ठराव ९

हें संमेलन श्रीमंत महाराज होळकर यांस विनंती करीत आहे की पूर्वी मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळास रु. २५०० वार्षिक साहाय्य दिलें जात होतें व जें अलीकडे थांबविण्यांत आलें आहे तें पुन्हा चालू व्हावें.

ठराव १०

आग्रा विद्यापीठाच्या अेम.अे. परिक्षेच्या अभ्यासक्रमांत मराठी भाषा आणि वाङ्मय या विषयाला हिंदी, अुर्दू अित्यादि भाषांप्रमाणे स्थान देण्यांत येणें आवश्यक आहे असें या संमेलनाचें मत असून आग्रा विद्यापीठाने बी. अे. परीक्षेप्रमाणे अेम. अे. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमांत या विषयाचा त्वरित समावेश करावा आणि त्यासाठी योग्य ती तजवीज करावी अशी या संमेलनाची मागणी आहे.

ठराव ११

मराठी भाषा, परंपरा व संस्कृति यांची जोपासना व महाराष्ट्रीयांच्या हितसंबंधाचें योग्य संरक्षण हीं होण्याकरिता मराठी बोलणारे बहुसंख्य लोक असलेल्या प्रदेशाचा निराळा प्रांत बनविणें आवश्यक आहे असें या संमेलनाचें मत आहे, व नवीन संयुक्त राज्यघटनेचा विचार होण्यापूर्वी हा प्रांत अस्तित्वांत आणिला जावा अशी या संमेलनाची मागणी आहे.

ठराव १२

(अ) महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाची हिंदुस्थान सरकारास अशी आग्रहाची व निकडीची सूचना आहे की, महाराष्ट्र देशाचा विस्तार, संस्कृति आणि वैशिष्ट्य हीं लक्षांत घेअून हिंदुस्थान सरकाराने पुणें व नागपूर येथे अेक अेक स्वतंत्र नभोवाणी-केंद्र स्थापन करण्याची त्वरा करावी. मद्रास अिलाख्यांत ज्याप्रमाणे तामीळ प्रांताकरिता त्रिचनापल्ली येथे किंवा पूर्वबंगालमध्यें डाक्का येथे स्वतंत्र नभोवाणी-केंद्रं स्थापन करण्याला हिंदुस्थान सरकार तयार झालें आहे, त्याप्रमाणे पुणें व नागपूर येथेहि तशी व्यवस्था करणें हें न्याय्य व अिष्ट होअील असें या संमेलनाचें मत आहे.

(आ) तसेंच महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाची अशी मागणी आहे की, दिल्ली येथील नभोवाणी-केंद्रावरून निवेदन केल्या जाणाऱ्या मराठी बातम्यांच्या निवेदनाला सध्यापेक्षा अधिक वेळ देण्याची व्यवस्था करावी; तसेंच मुंबअी-केंद्रातर्फे केल्या जाणाऱ्या पुस्तकपरीक्षण, कथानिवेदन, काव्यगायन, लोकगीतगायन या कार्यक्रमांत मराठी भाषेंतील कार्यक्रमांना प्राधान्य आणि सध्यापेक्षा अधिक वेळ दिला जाणें हें मुंबअी इलाख्यांतील मराठीभाषकांच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

(अि) त्याचप्रमाणे मुंबई-नभोवाणी-केंद्राच्या सल्लागार मंडळांत महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या प्रतिनिधींचा समावेश केला जावा अशी या संमेलनाची मागणी आहे.

(अी) ऑल अिंडिया रेडिओचें मुखपत्र 'दि इंडियन लिसनर' या नियतकालिकाच्या हिंदी, अुर्दू, बंगाली व तामीळ अशा आवृत्त्या ज्याप्रमाणे निघतात त्याप्रमाणे अेक मराठी आवृत्तिहि निघावी अशी या संमेलनाची मागणी आहे.

अनुक्रमणिका

(अु) मुंबअी केंद्राचा मराठी भाषेचा कारभार व्यवस्थित चालला आहे किंवा नाही हें पाहण्यासाठी खालील समिति नेमिली जावी व नभोवाणी-केंद्राने तिचा वारंवार सल्ला घ्यावा अशी या संमेलनाची मागणी आहे :—

१ श्री. वि. स. खांडेकर, २ प्रा. वा. म. जोशी, ३ श्री. के. नारायण काळे, ४ श्री. अनंत काणेकर, ५ प्रा. शं. के. कानिटकर, ६ डॉ. अ. ना. मालेराव, ७ श्री. पु. य. देशपांडे, ८ श्री. प्रभाकर पाध्ये [आमंत्रक].

ठराव १३

मराठी भाषेवर ठिकठिकाणीं जें निरनिराळ्या प्रकाराने सरकारी व संघटित स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या पक्षपाती धोरणामुळे किंवा निकटच्या परभाषाभाषी समाजांच्या विरोधी धोरणामुळे आक्रमण होतांना दिसेल त्याची दखल घेण्यासाठी सर्व स्थानिक कार्यकर्ते आणि मराठी भाषेचे अभिमानी यांनी महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेस अशा सर्व घडामोडींची अवश्य ती माहिती सदैव पुरवावी व अन्यतऱ्हेने साहाय्य करावें अशी या संमेलनाची त्यांस विनंती आहे. मराठी नियतकालिकें आणि त्यांचे बातमीदार यांनीहि या प्रकारच्या घटनांचें प्रकाशन करून त्वरेने मतप्रकाशन करावें व लहानमोठ्या सर्व प्रकारच्या आक्रमणांची दाद लावून घेण्यास झटावें अशीहि या संमेलनाची शिफारस आहे.

ठराव १४

डेक्कन कॉलेज कौन्सिलच्या घटनेसंबंधाच्या मुंबअी सरकारच्या ठरावांत महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेसंबंधाने व्यक्त करण्यांत आलेल्या सरकारी धोरणाचा हें संमेलन तीव्र निषेध करितें. तसेंच डेक्कन कॉलेजच्या कौन्सिलांत जिल्ह्यांतील निरनिराळ्या भागांतील सभासद त्या त्या विभागांचे प्रतिनिधि या नात्याने प्रातिनिधि म्हणून समाविष्ट करण्यालाहि या संमेलनाचा विरोध आहे. या दोन्ही बाबतींत सरकाराने आपल्या निर्णयाचा फेरविचार करावा अशी या संमेलनाची मागणी आहे.

ठराव १५

(अ) मराठी लिपीमध्ये 'अ'ची बाराखडी ज्याप्रमाणे आता रूढ होत चालली आहे त्याप्रमाणे अुकाराचीं चिन्हें ओळींत घालण्याची व 'र'फार अेवजीं अर्धा 'र' ओळींत घालून वापरून पाहण्याची प्रथा व्यवहारांत कितपत आणतां येअील तें अजमावून पाहाण्याकरिता साहित्य पत्रिकेमध्ये अशा तऱ्हेचा कांही मजकूर छापून प्रसिद्ध करण्याचा प्रयोग करून पाहावा अशी या संमेलनाची विनंती आहे.

(आ) मराठी लिपी सुधारणेमध्ये करावयाचे नवीन नवीन प्रयोग प्रत्यक्ष करून पाहण्याकरिता व सुधारलेल्या लिपी जनतेपुढे येण्यास संधि मिळावी याकरिता अशा नवीन तऱ्हेने जुळविलेला मजकूर साहित्य पत्रिका हें त्रैमासिक व अितर मासिकांत वरचेवर देण्याची तजवीज परिषदेने करावी अशी या संमेलनाची विनंती आहे.

ठराव १६

बृहन्महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं असलेल्या कॉलेजांतील वाङ्मयमंडळें व प्रांतिक संमेलनें मराठी साहित्याच्या संवर्धनाकरता अभिनंदनीय प्रयत्न करीत आहेत. मराठी भाषेच्या आजच्या अडचणी दूर करणें व तिच्या पुढील प्रगतीकरिता भरीव कार्य आंखणें सुलभ व्हावें आणि मराठी-वाचकांची संघशक्ति वाढावी यासाठी या सर्व प्रयत्नांत एकसूत्रीपणा येणें अगत्याचें आहे. म्हणून शिक्षणसंस्थांतील वाङ्मयमंडळांस व प्रांतिक संमेलन भरविणाऱ्या संस्थांस या संमेलनाची

आग्रहाची विनंती आहे की, त्यांनीं 'संलग्न' संस्था म्हणून अगर अन्य तऱ्हेनें महाराष्ट्र साहित्य-परिषद् या मध्यवर्ती संस्थेशीं विलंब न करतां नियुक्त व्हावें.

ठराव १७

गेल्या फेब्रुवारीच्या २८ तारखेस झालेल्या शिरगणतींत मुंबईंतील व विशेषतः दक्षिण कोकणांतील पुष्कळ मंडळींनी आपली जन्मभाषा किंवा पाळण्यांतील भाषा (Language of the cradle) 'कोकणी' अशी सांगितली असल्यामुळे कोकणी ही मराठी भाषेपासून अगदी निराळी अशी स्वतंत्र भाषा आहे अशी चुकीची नोंद १९३१ च्या शिरगणतीप्रमाणे १९४१ च्या शिरगणतींतहि होण्याचा संभव आहे. त्याचप्रमाणे कोकणांतील 'चित्पावनी' याहि बोलीचा अंतर्भाव 'कोकणीं'त केला गेला असल्यामुळे अितर कोकणी बोलींप्रमाणे 'चित्पावनी' बोलीहि मराठी भाषेपासून निराळी अशी नोंदली जाणार आहे. 'कोकणी' ही बोली सध्याच्या ग्रांथिक मराठी भाषेचेंच अेक जुनें स्वरूप असून तिचा अन्तर्भाव पूर्वीप्रमाणेच मराठींत करण्यांत आला पाहिजे. या सर्व साधकबाधक प्रमाणांचा विचार करून अेक अधिकृत निवेदनपत्र (Representation) शिरगणती खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यांकडे पाठवून त्या कामीं आणखी आवश्यक ती माहिती त्यांना पुरविण्याकरिता हें संमेलन पुढील गृहस्थांची एक समिति नेमीत आहे. या समितीस अधिक सभासद स्वीकृत करून घेण्याचा अधिकार आहे :—

१ डॉ. वि. सि. सुकथनकर, अेम्.अे., पीअेच्.डी., भांडारकर रीसर्च अिन्स्टिट्यूट.
२ प्रो. पांडुरंग वामन काणे, अेम्.अे., अेल्‌अेल्.बी.
३ श्री. शिवराम वि. पालेकर, बी.अे., अेल्‌अेल्.बी.
४ डॉ. व्यंकटराव कैकिणी, अेम्.आर.सी.अेस्.अी. (अेडिन्बरो).
५ श्री. अनंत काकबा प्रियोळकर, बी.अे. [आमंत्रक].
६ डॉ. जे. अे. कोलॅसो, अेल्.अेम्. अँड अेस्., अेम्.अेल्.अे., मेयर, मुंबअी कार्पोरेशन.

ठराव १८

निजाम सरकारचें सध्याचें भाषाशिक्षण आणि नियतकालिकविषयक धोरण निजाम-प्रांतीय महाराष्ट्राची भाषा, वाङ्मय आणि संस्कृति यांच्या वाढीस अपकारक आहे असें या संमेलनाचें मत आहे. आणि निजाम सरकारानें आपलें धोरण तावडतोब बदलून लोकमतानुवर्ती करावें अशी या संमेलनाची आग्रहाची मागणी आहे.

ठराव १९

मराठी भाषा व महाराष्ट्रांतील सांस्कृतिक जीवन यांच्या अभिवृद्ध्यर्थ महाराष्ट्र विद्यापीठाची स्थापना होणें अत्यावश्यक आहे असें या संमेलनाचें मत आहे. हें विद्यापीठ स्थापन होण्यासाठी शक्य ती खटपट महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेनें अितर संस्थांच्या सहकार्यानें करावी अशी या संमेलनाची परिषदेस आग्रहपूर्वक विनंती आहे. तसेंच विद्यापीठ स्थापन होण्याच्या आधीहि निरनिराळ्या संस्थांत सहकार्य घडवून आणून महाराष्ट्रांतील ज्ञानप्रसार व संशोधन यांच्या साधनांची संघटना करण्याचा प्रयत्न म. सा. परिषदेनें करावा असें या संमेलनाचें मत आहे.

ठराव २०

महाराष्ट्रभाषेची सेवा करणाऱ्या निष्ठावंत साहित्यिकांत ज्ञानकोशकार कै. डॉ. केतकर यांचें स्थान पहिल्या दर्जाचें असल्याकारणानें त्यांच्या कीर्तीस व साहित्यसेवेस साजेसें स्मारक महाराष्ट्रांत मराठीभाषाभिमानी लोकांनी करावें अशी या संमेलनाची सर्व महाराष्ट्रभाषाभिमानी लेखकांना, साहित्यिकांना व जनतेला कळकळीची विनंती आहे.

ठराव २१

साक्षरताप्रसाराच्या व्यापक प्रमाणांत सुरू झालेल्या मोहिमेमुळे ज्या बहुसंख्य अशा अशिक्षित वर्गाला अक्षरओळख झाली आहे नि ज्ञानार्जनाचा मार्ग खुला नि सुलभ झाला आहे अशा वर्गाला आवश्यक नि अुपयुक्त असें वाङ्मय हवें त्या प्रमाणांत लिहिलें जात नाही. नव्यानेच अक्षरओळख झालेल्या व बहुतांशीं प्रौढ असलेल्या जनतेच्या हातीं राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, सर्वांगीण अुन्नति होअील, त्यांना जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टि येअील, त्यांच्यांतील रूढिप्रियता नष्ट होअील नि त्यांना आपल्या मूलभूत हक्कांची जाणीव होअील नि याचबरोबर कर्तव्याचीहि ओळख होअील अशा प्रकारचें वाङ्मय निर्माण होणें जरूर आहे. हल्लीचे आघाडीवरचे साहित्यिक नि नियतकालिकें यांची दृष्टि या बहुजनसमाजाकडे वळलेली नाही; त्यांचें वाङ्मय पुढारलेल्या वर्गासाठीच आहे; त्यांचा विनोद नि शास्त्रीय दृष्टिकोन बहुजन-समाजाच्या आटोक्यांतील नाही; तरी नव्या युगाचा ओघ लक्षांत घेअूनच नवोदित लेखकांनी नि हल्लीच्या मान्यवर साहित्यिकांनी असें बहुजनोपयोगी साहित्य निर्माण करण्याकडे विशेष लक्ष पुरवावें अशी या सभेची विनंती आहे.

ठराव २२

मराठी भाषा बोलणारांत व लिहिणारांत जैनधर्मीयांचें स्थान महत्त्वाचें आहे. मराठी भाषेंतील आज अुपलब्ध असलेल्या लेखांत म्हैसूर संस्थानांतील श्रवण बेलगोळा येथील श्री-गोमटेश्वराच्या भव्य जिनमूर्तीखालील शिलालेखच पहिला आहे. तसेंच मराठीची माता महाराष्ट्री व जैनमहाराष्ट्री, अर्धमागधी, अपभ्रंश वगैरे मराठीशीं व्याकरणदृष्ट्या साम्य असणाऱ्या भाषांत जैनांचें वाङ्मय विपुल प्रमाणांत अुपलब्ध आहे. तेव्हा प्राचीन जैन वाङ्मयाचें संशोधन केल्यास महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत आणि मराठी यांमधील दुवा सांपडण्याची व जुनें मराठी लिखाण मिळण्याची शक्यता आहे. हा दुवा सांपडल्यास मराठी भाषेच्या अुत्पत्तीच्या दृष्टीने आपणांस बरेंच मागे जातां येअील म्हणून असें संशोधन करावें असें या संमेलनाचें मत आहे व हें संशो-धनकार्य करण्याकरिता खालील सद्गृहस्थांची अेक समिति हें संमेलन नियुक्त करीत आहे:—

१ डॉ. प. ल. वैद्य [अध्यक्ष], २ डॉ. अ. ना. अुपाध्ये, ३ प्रा. कै. शि. मेहता [आमंत्रक], ४ श्री. रतनलाल डी. शहा, ५ प्रा. मू. अ. चौगुले, ६ श्री. जीवराज गौ. दोशी, ७ प्रा. ना. के. भागवत, ८ प्रा. श्री. नी. चापेकर, ९ श्री. रा. ने. शहा.

ठराव २३

निरनिराळ्या भारतीय विद्यापीठांतून अर्धमागधी, पाली व तत्सम अितर भाषा यांना अभ्यासक्रमांत स्थान दिल्याबद्दल या संमेलनास आनंद होत आहे.

यापुढची पायरी म्हणजे जैन वाङ्मयांतील नीतिबोध, अध्यात्म व इतर अभिजात वाङ्मय यांतील मराठींत भाषांतरित किंवा रूपांतरित केलेले ग्रंथ मराठीच्या निरनिराळ्या परिक्षांच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट करणें ही होय. या ग्रंथांचा अभ्यास निरनिराळे धर्म व संस्कृति यांच्या शैक्षणिक अभ्यासास व मूलमापनास अुपयोगी पडल्याशिवाय राहणार नाही असें या सभेचें मत आहे.

यासाठी मुंबअी, नागपूर, श्रीमती नाथीबाअी टाकरसी, बनारस हिंदु विद्यापीठ, डाका विद्यापीठ वगैरे विद्यापीठें यांनी या बाबतींत सक्रिय प्रोत्साहन देअून या वाङ्मयाचा अभ्यास जारीने सुरू करावा अशी या संमेलनाची या संस्थांना आग्रहाची विनंती आहे.

ठराव २४

मॅट्रिक्युलेशन परिक्षेच्या संस्कृत, अितिहास, भूगोल व शास्त्रीय विषय ह्या विषयांच्या प्रश्नपत्रिका अिंग्लिश आणि त्या त्या प्रांतिक मापांतून काढल्या जाव्यात अशी सूचना हें संमेलन मुंबअी विश्वविद्यालयास करीत आहे.

ठराव २५

मुद्रणस्वातंत्र्य साहित्याला अत्यंत पोपक असल्याने हें संमेलन सरकारच्या सध्याच्या मुद्रणनियंत्रणाच्या पद्धतीचा तीव्र निषेध करीत आहे व मुद्रणस्वातंत्र्यावरील हे सर्व निर्बंध सरकारने शक्य तों लवकर दूर करावे असें हें संमेलन सरकारास सुचवीत आहे.

ठराव २६

रत्नागिरी साहित्य संमेलनांत मान्य झालेल्या ठरावांच्या अंमलबजावणीचा छापील वृत्तान्त महाराष्ट्र साहित्य परिषदेकडून संमेलनास सादर करण्यांत आला तो हें संमेलन दाखल करून घेत आहे.

ठराव २७

पुढील साहित्य संमेलन नाशिक येथील महाराष्ट्र नाट्य मंदिर या संस्थेमार्फत भरविण्यांत यावें ही विनंती या संमेलनास संमत आहे.

ठराव २८

कांहीं मराठी नियतकालिकांतून आजकाल बीभत्स व असभ्यतासूचक मजकूर छापला जातो व ग्राम्य कुचाळी व दुष्ट वैयक्तिक टीका केली जाते. या अनिष्ट लेखनास प्रतिबंध होणें सार्वजनिक हितदृष्ट्या अिष्ट असल्यामुळे अशा प्रकारच्या लेखनाचें परीक्षण करून योग्य तें मार्गदर्शन करण्याकरिता महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने पुढील पांच गृहस्थांची अेक समालोचन-समिति स्थापन करावी. या समितीने आपल्या कार्याचें अितिवृत्त व सूचना दर तीन महिन्यांनी परिषदेच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध कराव्या अशी या संमेलनाची आग्रहाची सूचना आहे:—

१ श्री. वि. स. खांडेकर (अध्यक्ष), २ प्रा. द. वा. पोतदार, ३ प्रा. वा. म. जोशी, ४ श्री. चिं. ग. कर्वे, ५ श्री. कृ. गो. मराठे (आमंत्रक).

जोतीराव फुले

(लेखक— प्रा. गंगाधर बाळकृष्ण सरदार)

"Perhaps it would have been useless to repine over what has been suffered and what has passed away, had the present state been all that is desirable. We know perfectly well that the Brahman will not descend from his self-raised high pedestal and meet his Kunbee and low caste brethren on an equal footing without a struggle.... At present not even one has the moral courage to do what duty demands, and as long as this continues, one sect distrusting and degrading another sect, the condition of the Shudras will remain unaltered, and India will never advance in greatness or prosperity.

Perhaps a part of the blame in bringing matters to this crisis may be justly laid to the credit of the Government. Whatever may have been their motives in providing ampler funds and greater facilities for higher education and neglecting that of the masses, it will be acknowledged by all that in justice to the latter this is not as it should be. It is an admitted fact that the greater portion of the revenues of the Indian Empire, are derived from the Rayat's labour—from the sweat of his brow.[1]"

महाराष्ट्रांत कंपनी सरकारचा अंमल सुरू झाल्यावर आरंभींआरंभीं तरी मुंबआी अिलाख्याचीं राज्यसूत्रें अेल्फिन्स्टन, माल्कम यांच्यासारख्या चतुरस्र मुत्सद्यांच्या हातीं गेलीं, आणि त्यांनी या परमुलखांत मोठ्या दक्षतेने व दूरदर्शीपणाने आपला जम बसविला. मराठ्यांचा भगवा झेंडा जाअून शनवारवाड्यावर 'फिरंगी बाहुटा' फडकला; पण ह्या राष्ट्रीय मानखंडनेचें शल्य फारच थोड्या लोकांच्या चित्तांत सलत होतें. अुलट "–ह्या राज्यांत पेशवाअीप्रमाणे व मोंगलाअीप्रमाणे लढाया, बंडें, धामधुमी व जुलूम हीं अगदीच नाहीत. अेकसूत्री म्हणतात त्याप्रमाणे राज्य चाललें आहे[2]–" असाच सार्वत्रिक समज होता. वास्तविक पाहतां या नव्या अमदानींत हजारो शूर मराठ्यांना आपल्या कमरेच्या तरवारीला सोडचिठ्ठी देअून हातांत नांगर धरण्याची पाळी आली होती; परंतु ह्या दुःखद स्थित्यंतराची चिकित्सा करण्याची कुवतच त्यांच्या अंगीं नसल्यामुळे त्यांनी आल्या प्रसंगापुढे मुकाट्याने मान तुकविली. पांढरपेशा वर्गाची मनःस्थिति याहून जरा निराळी होती. शास्त्रीपंडितांचा राजाश्रय तुटला होता. ब्राह्मण व मराठे सरदारांच्या पदरीं लिखापढी करणारे कारकून बेकार झाले होते. त्यामुळे साहजिकच ह्या दोघांच्याहि मनांत अिंग्रजी राज्याबद्दल अप्रीति वसत होती. मूठभर अुच्चवर्णीयांच्या या स्वार्थमूलक असंतोषाची नांगी ठेचून टाकून त्यांना कोणत्या तरी निरुपद्रवी कार्यात गुंतवून ठेवण्याची अेल्फिन्स्टनप्रभृति जबाबदार अधिकाऱ्यांना जरूरी भासली. शिवाय राज्यकारभार सुयंत्रित चालविण्यासाठी आपल्या

१ जोतीराव फुले– गुलामगिरी– प्रस्तावना (अिंग्रजी.) २ बाटसराची गोष्ट, पृ. ८१.

खास तालमींत तयार झालेल्या नोकरांचीहि त्यांना आवश्यकता होतीच. अशा दुहेरी धोरणाने सरकारने शिक्षणप्रसाराच्या कार्याकडे आपली कृपादृष्टि वळविली.

कंपनी सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण सुरवातीस फार अुदार आणि व्यापक होतें असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. परंतु अेल्फिन्स्टनप्रभृति अधिकाऱ्यांचे खलिते (Minutes) लक्षपूर्वक वाचले, विद्याखात्याचीं वार्षिक प्रतिवृत्तें बारकाअीने पाहिलीं, म्हणजे हा भ्रम आपोआप दूर होतो. प्रजेच्या नैतिक आणि भौतिक प्रगतीची जबाबदारी सर्वस्वीं सरकारवरच आहे अशा तऱ्हेच्या अुच्च व आकर्षक तत्त्वांना त्या वेळच्या सरकारी ठरावांतूनहि जरी साळसूदपणें मान्यता दिलेली होती, तरी देखील तत्कालीन अधिकाऱ्यांनी बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाकडे जाणून-बुजून दुर्लक्ष केलें होतें. समाजांतील बुद्धिमान् व वजनदार वर्गाला सरकारी नोकरीच्या रुपेरी बेडीने जखडून टाकून त्यांच्या मदतीने या देशांत आपलें आसन स्थिर करण्याचा त्यांचा मनसुबा होता; आणि याच दृष्टीने त्यांनी आपल्या शिक्षणकार्याची रूपरेषा आंखली होती. दक्षिणेंतील कमिशनर मि. चापलीन यांनी अि. स. १८२१ त पुणें संस्कृत पाठशाळेची स्थापना केली. त्या वेळीं त्यांनी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे केलेल्या निवेदनांत (Report) पाठशाळा स्थापन करण्याचा अुद्देश स्पष्ट केला होता. पेशवाअी बुडाल्यामुळे ब्राह्मणांची स्थिति फार हलाखीची झाली आहे. शिवाय समाजांत ह्या असंतुष्ट वर्गाचें बरेंच वजनहि आहे. तेव्हा त्यांना थोडाबहुत आश्रय देअून अिंग्रजी राज्याविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत निष्ठा अुत्पन्न करावी हें त्या अुद्देशपत्रिकेंतील अेक प्रमुख कलम होतें.[१] या पाठशाळेंत न्याय, अलंकार, व्याकरण, धर्म, वैद्यक अित्यादि प्राचीन भारतीय शास्त्रांचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली होती; आणि त्यासाठी सुमारें शंभर विद्यार्थ्यांना दरमहा पांच रुपयेप्रमाणे शिष्यवृत्ति देत असत. अि. स. १८५१ पर्यंत पुण्यांतील ह्या अेकमेव सरकारी शिक्षणसंस्थेचीं द्वारें ब्राह्मणाव्यतिरिक्त अितर जातींच्या विद्यार्थ्यांना बंद होतीं. याच वर्षी संस्कृत पाठशाळा व बुधवार वाड्यांतील अिंग्रजी शाळा अेक करण्यांत आली, आणि त्यानंतर अितर जातींच्या विद्यार्थ्यांनाहि तींत प्रवेश मिळूं लागला.

मुंबअी अिलाख्यांत मौंट स्टुअर्ट अेल्फिन्स्टन यांनी अर्वाचीन शिक्षणक्रमाचा पाया घातला. त्यांची दृष्टीहि मुख्यतः राजकीयच होती. त्यामुळे अुच्चवर्णीयांच्या धर्मभावनांना ते फार जपत असत. समाजाच्या वरच्या थरांत पाश्चात्य विद्येचा व संस्कृतीचा प्रसार अगोदर व्हावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाबद्दल मात्र त्यांना तेवढी अुत्कंठा नव्हती. अुलट खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना सरकारने हात राखूनच अुत्तेजन द्यावें असा त्यांचा अभिप्राय होता.[२] अि. स. १८२० मध्ये मुंबअीच्या शिक्षामंडळीची स्थापना झाली;

१ "Another object was to preserve the attachment of learned Brahmins who had suffered severely by the change of Government, and who had considerable influence over the feelings and conduct of the people at large."

—Report of the Board of Education for the year 1840-41. P.24.

२ "It is observed that the missionaries find the lowest castes the best pupils. But we must be careful how we offer any special encouragement to men of that description. They are not only the most despised, but among the least numerous of the great divisions of society; and it is to be feared that if our system of education first took root among them, it would never spread further, and that we

व लवकरच तिला सरकाराकडून सालीना ५००० पौंडांची मदत मिळूं लागली. अेवढ्या मामुली रकमेंत मुंबअी अिलाख्यांतील लाखो लोकांच्या शिक्षणाची तरतूद करणें शक्यच नव्हतें. त्यामुळे मुंबअींत व मुंबअीच्या आसपास दहापंधरा शाळा काढून पांचपंचवीस अिंग्रजी पाठ्यपुस्तकांचीं भाषान्तरें करण्यापलीकडे ह्या मंडळीला अधिक कांही साधतां आलें नाही. पुढे अि. स. १८४० त 'बोर्ड ऑफ अेज्यूकेशन' या नांवाची निमसरकारी संस्था अस्तित्वांत आली; परंतु सरकारी शिक्षणविषयक धोरणांत त्यामुळे तिळमात्र फरक झाला नाही. अि. स. १८४७-४८ च्या सुमारास, ज्या वेळीं मुंबअी अिलाख्यांत शिक्षणप्रसाराच्या माध्यमाचा वाद धसाला लावण्याची वेळ आली, त्या वेळीं बहुमतवाल्या पक्षाने आपलें तात्कालिक अुद्दिष्ट असंदिग्ध शब्दांत व्यक्त केलें आहे. "–सरकारने शिक्षणकार्यासाठीं मंजूर केलेली ठराविक रक्कम लक्षांत घेतां तूर्त तरी जनता-शिक्षणाचा (Mass education) अवाढव्य कार्यक्रम हातीं घेणें बोर्डाला शक्य नाही असाच त्यांतील मथितार्थ होतो[१]–". अशा रीतीने खेड्यापाड्यांतील लक्षावधि लोकांच्या प्राथमिक शिक्षणाची हेळसांड करून शहरांतील मूठभर अुच्चवर्णियांच्या अुच्च शिक्षणांतच सरकारने आपलें शक्तिसर्वस्व वेंचलें. हा अित्थंभूत अितिहास चोखंदळ दृष्टीने पाहिला, म्हणजे सरकारचें शिक्षणविषयक धोरण सुरवातीपासूनच कसें प्रतिगामी व संकुचित होतें तें सहज समजतें.

खेडेगांवांतील स्पृश्य हिंदूंच्या शिक्षणाची जिथे एवढी अनास्था तिथे धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्याहि निकृष्टावस्थेंत असलेल्या अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची किती दुर्दशा होत असेल तें सांगावयासच नको. त्या वेळीं शाळाखात्यांतील शिक्षक, तपासनीस, व अन्य अधिकारी बहुधा ब्राह्मणच असत; आणि त्यांना तर अंत्यजांच्या सावलीचाहि विटाळ होत असे. त्यामुळे सरकारी शाळेंत देखील अस्पृश्यांच्या मुलांना प्रवेश मिळत नसे. त्यांच्या न्याय्य हक्काची अशा रीतीने पायमल्ली होत असतांहि अिंग्रज अधिकारी तिकडे डोळेझाक करीत. कारण हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाच्या सुखदुःखांचें त्यांना कांहीच सोयरसुतक नव्हतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी या प्रश्नाला कांही ठिकाणीं तोंड फोडलें. नाशिक, धारवाड अित्यादि शहरांत वाद अुपस्थित झाले[२], आणि शेवटीं अि. स. १८५८ त सरकारी विद्याधिकारी मे. हॉवर्ड यांना आपला निर्णय जाहीर करावा लागला[३]. ह्या त्यांच्या हुकुमामुळे अस्पृश्यांच्या विद्यालय-प्रवेशाला

might find ourselves at the head of a new class superior to the rest in useful knowledge, but hated and despised by the castes to whom these new attainments would always induce us to prefer them."

—Official Writings of Mountstuart Elphinstone. P.105.

१ "With the very limited means at the disposal of Government for educational purposes, it is impossible to undertake such a gigantic scheme as the education of the masses of India."

—Report of the Board of Education, 1847–48. P.3.

२ "अेकंदर सर्व मट पंतोजी लोक असें म्हणतात कीं अति शूद्रांचीं मुलें शाळेंत घेतल्यावरोबर हिंदुस्थानांत मोठा धिंगाना होअील म्हणोन सरकार भितें." गुलामगिरी– पृ.१००.

३ "आमच्या समजण्यांत आलें आहे की, मेहेरबान हावार्डसाहेब विद्याखात्याचे डैरेक्टर्स यांणीं आपल्या ताब्यांतील शाळेंतून येक असा हुकूम फरमाविला आहे कीं ज्या शाळेस लोकांकडून पैसा देण्याची मदत होत असल्ये त्या शाळांखेरीजकरून बाकीच्या शाळेंतून कोणत्याही ज्ञातीचीं मुलें आलीं असतां घेण्याची मनाअी स्कूल मास्तर यांणीं करूं नये. आतां हा ठराव होण्यास कारण प्रथम धारवाडापासून अुत्पन्न झालें व येविषयीं वादविवाद होअून हा हुकूम कलकत्ता सरकारांतून आला आहे असें समजतें."

—ज्ञानप्रकाश, १ फेब्रुवारी १८५८.

अनुक्रमणिका

कायदेशीर मान्यता मिळाली; तरी देखील प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्याची अंमलबजावणी करून घेतांना गरीब बिचाऱ्या अस्पृश्यांना अनेक अडचणींचे डोंगर ओलांडावे लागले असतील यांत बिलकूल शंका नाही. हंटर कमिशनपुढे साक्ष देतांना म. मो. कुंट्यांसारख्या व्युत्पन्न पंडितांनीहि अंत्यजांच्या विद्यालयप्रवेशासंबंधी काढलेले अनुदारतेचे अुद्गार वाचले[१] म्हणजे अव्वल अिंग्रजींत या सुधारणेला अुच्चवर्णीयांचा किती तीव्र विरोध असेल याचा सहज अंदाज करतां येअील.

सरकारी विद्याखात्याने जरी शूद्रांची व अतिशूद्रांची अुपेक्षा केली, तरी खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या प्रयत्नाने त्यांच्या शिक्षणाला थोडी बहुत चालना मिळाली होती. त्यांचा अुद्देश अगदी स्पष्ट होता. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत येशू खिस्ताच्या शुभवर्तमानाचा प्रसार करण्याचें त्यांनी कंकण बांधलें होतें. हिंदुसमाजांतील हजारो लोकांना खिस्ताच्या कळपांत ओढण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती, परंतु अुत्साहाच्या भरांत त्यांनी वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष केलें नाही. महाराष्ट्राची परंपरा स्वातंत्र्याच्या व स्वाभिमानाच्या वातावरणांत पोसलेली आहे. तेव्हा या ठिकाणीं आपण आपला धर्मप्रचार फार धूर्ततेने व सावधपणाने चालविला पाहिजे हें त्यांनी आरंभींच ओळखलें. सुशिक्षित अुच्चवर्णीयांचा नाद सोडून देअून त्यांनी खेड्यापाड्यांतील असंख्य निरक्षर लोकांकडे आपला मोर्चा वळविला. ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या पुण्याअीने महाराष्ट्रांतील खालच्या वर्गाच्या अंतःकरणांतहि धर्माभिमानाची ज्योत तेवत होती. पण अुच्चवर्णीयांतील अहंमन्य पंडितांनी व द्रव्यलोभी धनिकांनी त्यांच्याकडे कधीं ढुंकूनहि पाहिलें नाही. त्यांचे अुद्योगधंदे बसत चालले होते. दिवसंभर काबाडकष्ट करूनहि त्यांच्या कुटुंबीयांचें पोट भरण्याची वानवा होती. सामाजिक विषमतेमुळे चाऱ्ही बाजूंनी त्यांची कुचंबणा होत होती. अशा वेळीं खिस्ती धर्मोपदेशकांनी त्यांना जवळ केलें. त्यांच्या मुलबाळांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. त्यांच्या घरांतील आजाऱ्यांची शुश्रूषा केली. दुष्काळपीडितांना अन्नपाणी पुरविलें. शाळेंतील विद्यार्थ्यांना पाठ्यपुस्तकें व कपडेलत्ते दिले. आम्हाला आमच्या देशबांधवांची दया आली नाही. पण परधर्मीय अुपदेशकांनीं प्रचाराच्या निमित्ताने कां होअीना, आस्थेने व आपुलकीने त्यांना साहाय्य केलें. त्यामुळे त्यांच्याबद्दलचे गैरसमज हळूहळू निवळत चालले. त्यांच्या शाळांतील मुलांची संख्या वाढूं लागली. खेडेगांवांतील गरीब व अडाणी लोकांत जागृति घडवून आणून त्यांना शिक्षणाची गोडी लावण्याचें श्रेय खरोखर स्टिव्हेन्सन-निस्बिट-मिचेलप्रभृति खिस्ती धर्मोपदेशकांनाच द्यावयास हवें. 'विद्या केवळ ब्राह्मणांनींच शिकावी. शूद्रातिशूद्रांना मोलमजूरी करून पोट भरण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं' हा न्यूनगंड त्यांनी नाहीसा केला. अुच्चवर्णीयांच्या बरोबरीने अभ्यास करून आपल्या मुलांनी शहाणे व्हावें, निरनिराळ्या व्यवसायांत मन घालून पैसा व प्रतिष्ठा प्राप्त करून घ्यावी असें निरक्षर खेडवळांनाहि वाटूं लागलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांचें विद्यादानाचें हें पवित्र कार्य अप्रत्यक्षपणें हिंदुसमाजाच्या पथ्यावरच पडलें यांत बिलकूल शंका नाही. मात्र सबंध महाराष्ट्राच्या मानाने त्यांच्या शाळांची संख्या अगदीच अपुरी होती. शिवाय कित्येक लोक धर्मांतराच्या भयाने त्यांच्या शाळेंत मुलें धाडण्यास कचरत असत. कित्येकांना गरिबीमुळे आपल्या मुलांचें

१ "The question of the admission of children of Mahars and Dhers into Government schools is not raised by the Mahars and Dhers themselves. It is not real, and has no practical bearing. It is a groundlesss agitation caused by sentimental English officials and unpractical native reformers."

—Report of the Education Commission, 1883, P.514.

अनुक्रमणिका

शिक्षण शेवटपर्यंत पुरें करणें जड जाअी. यामुळे अव्वल अिंग्रजींत कनिष्ठ जातींतील फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना अिंग्रजी शाळेचा अुंबरठा ओलांडण्याची संधि मिळाली, व 'सुशिक्षित' या संज्ञेला पात्र होतां आलें.

सरकारने अुच्चवर्णीयांना हाताशीं धरलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी खालच्या वर्गांना शिक्षण दिलें. दोघांचाहि यामध्ये स्वार्थच होता. परंतु त्यामुळे हिंदुसमाजांत आधीच धुमसत असलेल्या जातिवैमनस्याच्या आगींत भरपूर तेल ओतलें गेलें. ब्राह्मणादि अुच्चवर्णीयांनी अिंग्रजी शिक्षणाची संधि प्रथम साधली. तेव्हा साहजिकच सरकारी राज्ययंत्राच्या सर्व विभागांत त्यांचा आरंभींच शिरकाव झाला. कारकून-तलाठ्यापासून शिरस्तेदार-मुनसफापर्यंत सगळे सरकारी कामदार बहुधा ब्राह्मणच असत. मात्र त्यांची वृत्ति अतिशय संकुचित होती. समाजाशीं आपला कांहीं जिव्हाळ्याचा संबंध आहे याची त्यांना बिल्कूल जाणीव नव्हती. रात्रंदिवस ढोरमेहनत करूनहि शेतकरी व कारागीर रोजच्यारोज अर्धपोटीं राहत होते. त्यांच्या मुलाबाळांची अन्नान्नदशा पाहून पाषाणालाहि पाझर फुटला असता. पण पाश्चात्य विद्येच्या वारुणीने अुन्मत्त बनलेल्या आमच्या सुशिक्षित कामदारांनी त्यांच्या अडीअडचणींचा कधीहि सहानुभुतिपूर्वक विचार केला नाही. अुलट स्वतःच्या क्षुद्र स्वार्थासाठी लोकांच्या अज्ञानाचा व दुबळेपणाचा फायदा घेअून त्यांना अमानुषपणें पिळून काढण्याचा मात्र त्यांनी पुरुषार्थ गाजविला. त्यांच्या ह्या किळसवाण्या स्वार्थांधतेचा लोकहितवादींनी आपल्या शतपत्रांत अत्यंत कडक शब्दांत निषेध केला आहे.[1] ज्या अर्थी लोकहितवादींसारख्या थोर सत्त्वशील मनुष्यानेहि आपल्या ज्ञातिबांधवांवर अितक्या निष्ठुरपणें प्रहार केले, त्या अर्थी आम्हां अुच्चवर्णीयांच्या सामाजिक नितिमत्तेचें त्या वेळीं दिवाळेंच निघालें असलें पाहिजे हें स्पष्ट आहे. बहुतेक सरकारी नोकर बेधडक लांच खात असत. कित्येकांना यासाठी तुरुंगाचा मार्गहि पत्करावा लागला होता. अिंग्रज अधिकाऱ्यांपेक्षा अेतद्देशीय अंमलदारांशींच खेडेगांवांतील लोकांचा नेहमी संबंध येत असे. त्यांना कधींमधीं जे साहेब भेटत ते खिस्ती धर्मोपदेशकच होत. त्यांच्या चांगुलपणाचीं व अुदारतेचीं अुदाहरणें लोकांना आपल्या डोळ्यांसमोर मूर्तिमंत दिसत होतीं. त्यामुळे अिंग्रजांचें अंतरंग त्यांना अुमगलें नाही. ब्राह्मण कामदार आपणाशीं किती बेमुर्वतखोरपणें वागतात, व खिस्ती धर्मोपदेशक आपली किती काळजीपूर्वक चौकशी करतात, हीं दोन्ही परस्परविरोधी दृश्यें पाहून 'साहेब परवडला, पण ब्राह्मण नको' अशी लोकांची वृत्ति बनली असल्यास नवल नाही. शिवाय हिंदुसमाजरचनेवर चौफेर हल्ला चढवून चाऱ्ही बाजूंनी गांजलेल्या गरीब व अडाणी जनतेला खिस्ती धर्माचें महत्त्व पटवून देण्याची खिस्ती धर्मोपदेशकांची अविश्रांत खटपट होती. हिंदुसमाज जातिभेदाच्या विकृत कल्पनेने पछाडलेला होता व आहेहि. आमचें हें मर्मस्थान त्यांनी अचूक ओळखलें; व त्यावरच आपल्या टीकेचा भडिमार सतत सुरू ठेवला. 'ज्ञातिभेदनिर्णय', 'ब्राह्मणांचें महत्त्व', 'हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण' यांसारखीं लहानसहान चोपडीं प्रसिद्ध करून भोळ्याभाबड्या लोकांचा बुद्धिभेद

१ "हिंदु लोक लांच खातात, याचा संशय नाही. कंपनी सरकारचे चाकरांत इजगत लाच न खाणारा व ईश्वरास भिऊन चालणारा क्वचित् असतो. बाकी सर्व शिपायांपासून प्रिन्सिपाल सदर अमीनपर्यंत शपथेचा व्याभिचार करितात.

जरी इंग्रजांनी भागीरथप्रयत्न केला, तरी हे लोक अडून अडून लाच खातात, हें जगप्रसिद्ध आहे. आणि वास्तविक पाहिलें, तर जो मनुष्य मुनसफाचें काम करितो, तो वेतनाइतका खर्च ठेऊन पांच वर्षांत दहा हजार रुपये जवळ करितो, तसेंच शिरस्तेदार आपले सर्व वेतनाइतका किंवहुना जास्तीच खर्च करून सालांत पांच हजार रुपये जवळ करितात. तसाच नाझरही सालाचे पांच हजार मिळवतो. सामान्य कारकूनही दहा वर्षें काम करतो, तर तो दोन हजार रुपये जवळ करितो" —शतपत्रें १५७-५८.

करण्याचा त्यांनी सपाटा चालविला. दुर्दैवाने त्यांच्या आक्षेपांना पुष्टि देण्याजोग्या गोष्टी आमच्या अुच्चवर्णीय अंमलदारांकडून पदोपदीं घडत होत्या. ह्याचा परिणाम अर्थात् व्हावयाचा तोच झाला. ब्राह्मणाविषयी कनिष्ठ जातींतील लोकांना वाटणारा आदर साफ मावळला. सांजसकाळ हे लोक साहेबांचे आर्जव करीत, परंतु त्या राज्यकर्त्या साहेबांचे धर्मबांधवच आपल्यांतील गरिबांतल्या गरिबांच्या झोपडींकडे अितक्या आस्थेने कां वळतात याचा शोध घेण्याची त्यांना मुळीच जरूरीं वाटली नाही. लोकहितवादींसारख्या राष्ट्रपुरुषाला या आगामी संकटाची बरोबर कल्पना होती; म्हणूनच त्यांनीं अुच्चवर्णीयांच्या दोषावर निर्भीडपणें टीका करून त्यांना ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. अेकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच त्यांनी ज्या गोष्टी जीव तोडून सांगितल्या त्यांपैकी कांही गोष्टीं जरी आम्हीं अंमलांत आणल्या असत्या, तरी देखील महाराष्ट्रांत सत्यशोधक समाजाची स्थापना होण्याचें प्रयोजन अुरलें नसतें. परंतु द्रव्यलोभाने अंध झालेल्या अुच्चवर्णियांना अेवढें शहाणपण कोठून सुचणार? त्यांनी आपला अन्याय्य वर्तनक्रम पूर्वीप्रमाणेच चालू ठेवला. त्यामुळे खालच्या वर्गांतील जाणत्या लोकांच्या मनांतील तेढ वाढतच चालली, व शिवाजी-रामदासांच्या ह्या पुण्यभूमींत ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाचें बीज पेरलें गेलें.

खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या तालमींत शिकून तयार झालेल्या कनिष्ठ जातींतील तरुणांना आपल्या सभोवतालची उद्वेगजनक परिस्थिति पाहून काय वाटलें असेल त्याची सहज कल्पना करतां येअील. आपल्या आप्तस्वकीयांची दुरवस्था बघून त्यांच्या चित्तांत निःसंशय कालवाकालव झाली असेल. यदृच्छेनें आपणांस चार अक्षरें शिकावयास सांपडलीं, परंतु आपल्याच रक्तामांसाचे अितर असंख्य लोक अज्ञानांत व दारिद्र्यांत खितपत पडले आहेत. दिवसभर काबाडकष्ट करूनहि त्यांना पुरेशी मीठभाकर मिळत नाही. शेतींमध्ये कस नाही. अुद्योगधंद्यांत बरकत नाहीं. अशा तऱ्हेनें आपल्याच आप्तेष्टांचा चाऱ्ही बाजूंनी होणारा कोंडमारा त्यांना अुघड्या डोळ्यांनी पाहावा लागत होता. त्यांतच सरकारी कामदार व आपमतलबी सावकार नीतिअनीतीची चाड न धरतां त्यांना बेलाशक लुबाडींत आहेत याची त्यांना जाणीव होती. त्यामुळे उच्चवर्णियांच्या अमर्याद स्वार्थबुद्धीची त्यांना चीड येणें स्वाभाविक होतें. सगळ्याच सुशिक्षित शूद्रांच्या मनांत त्या वेळीं असंतोषाचें काहूर माजलें असेल, परंतु उच्चवर्णीयांच्या नांवाने निव्वळ बोटें मोडीत न बसतां आपल्या दलित बांधवांच्या उद्धारासाठी प्रत्यक्ष कार्यप्रवृत्त होण्याचें फारच थोड्या लोकांनी मनावर घेतलें. अशा निरपेक्ष कार्यकर्त्यांच्या परंपरेचे आद्यप्रवर्तक जोतीराव गोविंद फुले हे होत. त्यांच्यासंबंधीचें विपरीत पूर्वग्रह दिवसानुदिवस कमी होत चालले आहेत. तेव्हा लवकरच त्यांच्या सत्यस्वरूपाची लोकांना यथार्थ जाणीव होअील अशी आशा बाळगावयास कांहीं हरकत नाही. त्यांचें चरित्र खरोखरीच अत्यंत उज्ज्वल व स्फूर्तिदायक आहे. ज्या वेळीं महाराष्ट्रांतील थोर थोर विचक्षण पंडितहि सरकारी नोकरीच्या मोहपाशांत गुंतले होते, त्या वेळीं जोतीरावांनीं द्रव्याची व अधिकाराची हाव झुगारून देअून दरिद्रिनारायणाच्या चरणीं आपलें आयुष्य वाहिलें. आपल्या लक्षावधि देशबांधवांची दुःस्थिति पाहून त्यांचें मन अस्वस्थ झालें. दारिद्र्याच्या दुःखाग्नींत त्यांना होरपळत ठेवून केवळ आपल्या टीचभर संसाराची काळजी घेत बसणें त्यांना प्रशस्त वाटलें नाही. बहुजनसमाजाचे सामाजिक व राजकीय हक्क पायदळीं तुडविले जातात. त्यांच्या मेहनतीचा मोबदलाहि पुरेपूर त्यांच्या पदरांत पडत नाहीं. सरकारी कामदार त्यांना लुबाडतात; अन्यायी सावकार त्यांना फसवतात; त्यांच्या गाऱ्हाण्यांची कोणी दाद घेत नाही; त्यांच्या दुःखांची कोणाला दया नाही. ह्या सर्व अनर्थांचें मूळ जनतेच्या गाढ अज्ञानांतच आहे अशी जोतीरावांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली, व शिक्षणप्रसाराच्या

पवित्र कार्यांतच आपलें सर्व सामर्थ्य खर्च करण्याचा निश्चय केला.

आपण अितरांपेक्षा जन्मतःच श्रेष्ठ आहोंत अशी आमच्यांतील अुचवर्णियांची भावना होती. त्यामुळे कनिष्ठ जातींतील लोकांना ते निष्कारण तुच्छ लेखीत असत. ह्या जन्मसिद्ध अुचनीचभावाच्या कल्पनेमुळे हिंदुसमाजाचें अपरिमित नुकसान झालें आहे. कोट्यवधि अस्पृश्यांना पिढ्यानूपिढ्या साध्या माणुसकीच्या हक्कांनाहि मुकावें लागलें आहे. ह्या सामाजिक विषमतेविरुद्ध जोतीरावांनी बंड पुकारलें व समतेच्या ध्वजाखाली हजारो शूद्रातिशूद्रांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. 'शिक्षण' व 'समता' या दोन शब्दांतच त्यांच्या जीवनाचें सारसर्वस्व ग्रथित झालें आहे. ते नुसते बोलघेवडे सुधारक नव्हते. ज्या ज्या गोष्टी त्यांना समाजाच्या दृष्टीने हितावह वाटल्या, त्या त्या गोष्टी अंमलांत आणण्यासाठी त्यांनी जिवापाड परिश्रम केले. त्यामुळे त्यांच्यावर अनेक आपत्ति ओढवल्या. त्यांना वेळोवेळीं अपमान व छळ सहन करावा लागला. तरी देखील कोणाचीहि भीडमाड न धरतां त्यांनी आपलें कार्य आमरण चालू ठेवलें.

फुले घराण्याचें मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतील कटगुण हें होय. तेथून जोतीबांचे पणजे पुरंदर तालुक्यांत खानवडीस येअून राहिले. पुढे त्यांचा अेकुलता अेक मुलगा शेटीबा यास गरिबीमुळे खानवडी गांव सोडून अुदरनिर्वाहाकरिता पुण्यास यावें लागलें. येथे त्यांनी आपल्या तिघां मुलांस आरंभीं शेळ्या राखण्याच्या कामांत गुंतविलें, परंतु त्यांच्या धन्याने त्यांची हुपारी व कष्टाळूपणा पाहून त्यांना फुलांचे शेले, गाद्या, लोड वगैरे गुंफण्याचें कसब शिकविलें. ह्या व्यवसायांत त्यांनी थोडाबहुत पैसा व बराच नांवलौकिक मिळविला. त्यामुळे त्यांचें आधीचें 'गोन्हे' अुपनांव मागे पडून लोक त्यांना 'फुले' या नांवाने ओळखूं लागले. शेटीबाचा सर्वांत धाकटा मुलगा गोविंदराव हा आपल्या चरित्रनायकाचा पिता होय. जोतीरावांचा जन्म पुणें येथे अि. स. १८२७ त झाला. त्यांच्या मातोश्रीचें नांव चिमणाबाअी. जोतीरावांसारख्या कुलदीपक सुपुत्राला जन्म देअून ही साध्वी अवघ्या अेक वर्षाच्या आंतच दिवंगत झाली. तथापि गोविंदरावाने त्यांचें अतिशय काळजीपूर्वक संगोपन केलें.

वयाच्या सातव्या वर्षी जोतीबा मराठी 'गांवठी' शाळेंत जाअूं लागले. त्यांच्याभोवताली विद्याव्यासंगाचें वातावरणच नसल्यामुळे दोनतीन वर्षांतच त्यांनी वडिलांच्या सांगण्यावरून शाळेला रामराम ठोकला, व बागकामांत लक्ष घातलें. गोविंदरावांच्या मनांत आपल्या मुलाने स्वकष्टाने चार पैसे मिळवून सुखाचा संसार थाटावा अशी अिच्छा असणें स्वाभाविक होतें; परंतु अीश्वरीसंकेत कांही निराळाच होता. लक्षावधि दलितांच्या मूक भावनांना वाचा फोडण्याचें पवित्र कार्य जोतीरावांच्या हातून व्हावयाचें होतें. त्यामुळे लवकरच त्यांचा शिक्षणक्रम पुढे चालूं होण्याचा योग आला. गफार बेगमुनशी व मे. लिजिट या दोघां सद्गृहस्थांच्या सदुपदेशाने जोतीरावांचें मन पालटलें, व अि. स. १८४२ च्या सुमारास त्यांनी अिंग्रजी शाळेंत आपलें नांव दाखल केलें.

जोतीरावांनी पांच सहा वर्षांत आपलें इंग्रजी शिक्षण पुरें केलें. लहानपणापासूनच त्यांना गुलामगिरीची, मग ती राजकीय असो वा सामाजिक असो, मनापासून चीड होती. त्यामुळे विद्यार्थिदशेंत त्यांनी इंग्रजी राज्य उलथून पाडण्याच्या बुद्धीने लहुजीबुवा नांवाच्या मांग पहिलवानापाशीं नेमबाजी, दांडपट्टा वगैरे गोष्टींचें शिक्षण घेतलें. परंतु लवकरच त्यांचा हा भ्रम दूर झाला. पांचपंचवीस तरुणांच्या हुलडीने कोलमडून पडण्याइतकी ब्रिटिश राजसत्ता

लेचीपेची नाही हें त्यांना कळून चुकलें; आणि देशसुधारणेच्या पायाशुद्ध मार्गाकडे त्यांची दृष्टि वळली. निव्जिट, मिचेल प्रभृति खिस्ती धर्मोपदेशकांशीं पुढे त्यांचा दृढ परिचय जडला. साक्षरताप्रसाराच्या दृष्टीने त्यांच्या शिक्षणकार्याचें महत्त्व जोतीरावांनी ओळखलें. खिस्ती धर्मोपदेशकांचें धोरण जरी आपणांस विघातक होतें, तरी त्यांची कार्यनिष्ठा, विद्याव्यासंग व सेवावृत्ति खरोखर वाखाणण्यासारखी होती. त्यांच्या त्यागमय जीवनापासूनच जोतीरावांना समाजकार्यांत आपलें शक्तिसर्वस्व वेचण्याची स्फूर्ति झाली, आणि सरकारी नोकरीचा शिष्टसंमत व सीधा मार्ग सोडून त्यांनी लोकसेवेचा खडतर मार्ग स्वीकारला. त्या वेळीं गोपाळराव देशमुख, गंगाधरशास्त्री फडके, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखे बडे बडे पंडित महाराष्ट्रांत विद्यमान होते. त्यांच्या पांडित्याच्या पासंगालाहि जोतीरावांचें तुटपुंजें ज्ञान पुरलें नसतें. परंतु जोतीरावांचें मनोधैर्य विलक्षण होतें. त्यांनी आपल्या सद्सद्विवेकबुद्धीशीं कधीहि प्रतारणा केली नाहीं. सामाजिक क्रांतीच्या अत्युच ध्येयाने ते प्रेरित झाले होते. उच्चवर्णियांनी बहुजनसमाजांत रूढ केलेल्या प्रतिगामी प्रवृत्तींना प्राणपणाने धक्के दिल्याशिवाय आपला हेतु साध्य होणार नाही याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणून समाजांतील प्रतिष्ठित व वजनदार वर्गाचा रोष पत्करूनहि त्यांनी आपलीं मतें निर्भीडपणें बोलून दाखविलीं, व त्यांतील प्रत्येक शब्द आचरण्यांत आणण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

जोतीरावांच्या विचारसरणीवर खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मताची छाप होती असा आक्षेप त्यांच्यावर वारंवार घेण्यांत येतो; परंतु महाराष्ट्रांतील त्या वेळची परिस्थिति बारकाईने लक्षांत घेतल्यास या दुःखद घटनेबद्दल बिलकूल आश्चर्य वाटत नाही. हिंदुधर्मग्रंथांतील तत्त्वज्ञान कितीहि अुच्च व श्रेष्ठ असलें, हिंदुसंस्कृतीचें अंतरंग कितीहि अुदात्त व व्यापक असलें, तरीदेखील आमच्या तत्कालीन अुच्चवर्णीयांच्या आचारविचारांत स्वार्थ आणि संकुचितपणा, अन्याय आणि अनीति यांचेंच प्रस्थ माजलें होतें हें खोटें नाही. जो समाज आपण आपला म्हणून मानतों त्यांत आपल्या आप्तेष्टांच्या वांट्याला दुःख व दारिद्र्य, अपमान व अुपेक्षा यांशिवाय दुसरें कांही नाही हें जोतीरावांना धडधडीत दिसत होतें. पाश्चात्य देशांतील वस्तुस्थितीची त्यांना नीटशी कल्पना नव्हती. त्यामुळे बायबलांतील नम्रतेची, समतेची, बंधुभावाची, व परोपकाराची साधी शिकवण त्यांच्या मनाला चटकन पटली. वेदान्तांतील सूक्ष्म व गहन तत्त्वज्ञानाच्या बौद्धिक कसरतीने त्यांचें समाधान होण्याजोगें नव्हतें. सामाजिक दास्याच्या दडपणाखाली पिढ्यान्‌पिढ्या खुरटलेल्या त्यांच्या मनाला सहानुभूतीचा जिव्हाळा हवा होता. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या खेळीमेळीच्या व बंधुभावाच्या वागणुकींत त्यांना तो आढळला. त्यांच्याच प्रोत्साहनाने शूद्रातिशूद्रांचीं मुलें शिकत असलेलीं ते पाहात होते. तेव्हा खिस्तासंबंधी व खिस्ती धर्मोपदेशकांविषयी त्यांनीं वेळोवेळीं स्तुतिपर अुद्गार काढावे हें स्वाभाविकच होय. अि. स. १९३६ मध्येहि डॉ. आंबेडकरांसारख्या समाजशास्त्रवेत्त्या पंडिताला अुद्वेगाने धर्मांतराची घोषणा करण्याचा मोह होतो, मग अव्वल अिंग्रजींत जोतीरावांचा खिस्ती धर्माकडे थोडा कल असल्यास त्याबद्दल त्यांना कसा दोष देतां येअील? अुलट खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या मतांतील ग्राह्यांश घेअूनहि ते शेवटपर्यंत त्यांच्या जाळ्यांत सापडले नाहीत याबद्दल त्यांस धन्यवादच दिले पाहिजेत.

ज्या ज्या ठिकाणीं अन्याय आणि विषमता आढळून येअील त्या त्या ठिकाणीं त्यांच्या परिमार्जनासाठी जोतीराव आपपरभाव न ठेवतां झटत असत. अव्वल अिंग्रजींत शूद्रांच्याच नव्हे तर ब्राह्मणांच्या मुलींच्या शिक्षणाचीहि आबाळ होत असे. स्त्रियांना शिक्षण देणें हें धर्मबाह्य आहे अशी तत्कालीन सनातन्यांची समजूत होती. सरकारी अधिकाऱ्यांनीहि या कामीं

फारशी आस्था दाखविली नाही;[१] कारण अुच्चवर्णियांच्या धर्मभावना दुखविण्याची त्यांची तयारी नव्हती. त्यामुळे पुण्यांत स्त्रीशिक्षणाची बिलकुल सोय नव्हती. मंगळवारपेठेंत खिस्ती धर्मोपदेशकांनी काढलेली अेक शाळा होती. परंतु अुच्चवर्णियांच्या मुली सहसा तिकडे फिरकत नसत. म्हणून जोतीरावांनी इ. स. १८५१ त आपल्या अनेक ब्राह्मण मित्रांच्या साहाय्याने बुधवार पेठेंतील अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाड्यांत मुलींची शाळा स्थापन केली. त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाअी ह्या अतिशय प्रेमळ, सहनशील व पतिपरायण होत्या. स्त्रीशिक्षणाच्या ह्या कार्यांत जोतीरावांना त्यांची फारच मदत झाली. आरंभीं त्या स्वतः आपल्या पतीजवळ तीन वर्षे शिकल्या, व नंतर शाळेंतील मुलींना शिकविण्याचें काम त्यांनी आपल्या अंगावर घेतलें. जोतीरावांच्या शाळेचा अुत्तरोत्तर अुत्कर्ष होत चाललेला पाहून सनातनी लोक चिडून गेले, व त्यांनी गोविंदपंतांचे कान फुंकले. कुलीन व घरंदाज स्त्रियांनी सार्वजनिक ठिकाणीं जाअून मुलींना शिकवण्याचें काम करणें प्रशस्त नाही असा गोविंदरावांना त्यांनी पोक्त सल्ला दिला. त्यामुळे म्हाताऱ्याचें मन विथरलें, व त्यांनी सावित्रीबाअींना घराबाहेर न पडण्याची सक्त ताकीद दिली. जोतीरावांनी आपल्या वडिलांची समजूत घालण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला, परंतु तो निष्फळ झाला. अखेरीस ते आपल्या अेकनिष्ठ पत्नीसह शान्तपणें घराबाहेर पडले, पण हातीं घेतलेलें कार्य त्यांनी सोडलें नाही. जोतीरावांच्या या करारीपणामुळे विरोधकांचें पित्त खवळलें; व त्यांनी शाळेंतून जातां-येतांना सावित्रीबाअींच्या अंगावर बेशरमपणें दगड फेकण्यासहि कमी केलें नाही. मात्र त्या माअुलीने अेक चकारशब्द देखील न काढतां आपलें पवित्र कार्य अव्याहत चालूं ठेवलें.

ह्या कार्याला सुव्यवस्थित स्वरूप प्राप्त व्हावें म्हणून जोतीरावांनी आपल्या मित्रांच्या सहकार्याने अेक कार्यकारी समिति स्थापन केली, व तिच्याकडे मुलींच्या शाळेची व्यवस्था सोपविली. या समितींत खालील सभासद होते. त्या सर्वांचा सामाजिक दर्जा लक्षांत घेतला, म्हणजे जोतीरावांच्या कार्यकुशलतेची व संग्राहक वृत्तीची कल्पना येते.

१ जोती गोविंद फुले,	२ जगन्नाथ सदाशिव,
३ अण्णा सहस्रबुद्धे,	४ केशव शिवराम जोशी,
५ विष्णु मोरेश्वर भिडे,	६ बापू रावजी मांडे,
७ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर,	८ विष्णुशास्त्री पंडित.

या समितीचे चिटणीस जगन्नाथ सदाशिव हे होते. अनेक अेतद्देशीय व युरोपियन गृहस्थांनी या संस्थेला सुरवातीपासून मुक्तहस्तांनी मदत केली. बोर्ड ऑफ अेज्युकेशनचे अध्यक्ष सर अर्स्किन पेरी हे स्वतः दरमहा ५० रु. देत असत. त्यामुळे अेका वर्षाच्या आंतच या संस्थेने आणखी दोन शाखा काढल्या. अेक शाखा २ सप्टेंबर १८५१ रोजीं रास्ता पेठेंत स्थापन झाली, व दुसरी ३ मार्च १८५२ रोजीं वेताळ पेठेंत निघाली. पालकांना बिनधोकपणें आपल्या मुली शाळेंत धाडतां याव्या म्हणून त्यांना आणण्यासाठी चालकांनी मुद्दाम पट्टेवाला ठेवला होता. इ. स. १८५३ त या तिन्ही शाळांतील मुलींची संख्या २३७ होती. संस्थेने सरकारकडे या कार्यासाठी दरमहा १००रु.प्रमाणे मदत मागितली होती, परंतु सरकारी शिफारशीवरून दक्षिणा प्राइज कमिटीने दरमहा ७५ रुपयांची मदत देण्याचें ठरविलें; व सदर रकमेचा

१ "All Indian Governments were formerly slow in promoting education, especially among females. The Bombay Government was so until 1850." — The History of Protestant Missions in India, P.241.

विनियोग योग्य तऱ्हेने होतो किंवा नाही तें तपासण्याचें काम मे. क्यँडी यांच्याकडे सोपविलें. ह्या शाळांच्या दुसऱ्या वार्षिक परीक्षेच्या समारंभाला (१२ फेब्रुवारी १८५३) विश्रामबागवाड्यांत ३००० लोक जमले होते. यावरून जोतीरावांच्या कार्याचा त्या वेळीं किती बोलबाला झाला होता तें स्पष्ट दिसतें. अशा रीतीने जोतीरावांनी स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याला महाराष्ट्रांत प्रथमतःच सक्रिय चालना दिली. या त्यांच्या अभिनव अुपक्रमाबद्दल सरकारने विश्रामबाग वाड्यांत त्यांचा जाहीर सत्कार करून त्यांना २०० रुपयांची शालजोडी समर्पण केली.

जोतीरावांनी लहानपणीं लहुजीबुवा नांवाच्या मांग तालीमबाजाच्या आखाड्यांत शारीरिक शिक्षण घेतलें होतें. तेव्हापासूनच त्यांच्या मनांत अस्पृश्यांबद्दल सहानुभूति होती. मुलींच्या शाळेचें काम सुरळीतपणें चालूं लागल्यावर त्यांनी अतिशूद्रांच्या शिक्षणाकडे आपलें लक्ष पुरविलें. अि. स. १८५२ च्या मे महिन्यांत त्यांनी वेताळ पेठेंत स्वखर्चानें महार, मांग, परवारी वगैरे अस्पृश्य जातींच्या मुलांसाठी दोन शाळा स्थापन केल्या. परंतु जागेच्या वगैरे अडचणींमुळे बरेच दिवस त्यांची कुचंबणा होत होती. म्हणून त्यांनी १० सप्टेंबर १८५३ रोजीं आपल्या जिवलग मित्रांच्या साह्याने 'महार-मांग अित्यादि लोकांस विद्या शिकविण्या-करितां मंडळी' स्थापन केली. खालील लोक तिचे सदस्य होते:—

१ सदाशिव बल्लाळ गोवंडे — मुख्य स्थानीं
२ मोरो विठ्ठल वाळवेकर— चिटणीस
३ सखाराम यशवंत परांजपे— खजिनदार
४ जोतिराव गोविंद फुले } सभासद
५ बाबाजी मनाजी ढेंगळे } सभासद

अस्पृश्यांच्या शाळेसाठी त्या वेळीं गांवांत जागा मिळणेंहि मुष्कील होतें. तेंव्हा रा. ब. गोवंडे यांनी आपल्या मालकीची जागा शाळेसाठी वापरण्यास दिली, व शाळेचें काम सुव्य-वस्थित सुरू झालें. त्यानंतर अनेक युरोपियन व अेतद्देशीय शिक्षणप्रेमी गृहस्थांचें या संस्थेला साहाय्य मिळालें, व प्रतिवर्षी संस्थेची भरभराट होत चालली. रीव्हज, मॅन्स्फील्ड, हॅरिसन प्रभृति सरकारी अधिकाऱ्यांनी व्यक्तिशः दरमहा १०रु.पासून २५रु.पर्यंत या शाळेला मदत केली. दक्षिणा प्राइज फंडांतूनहि दरमहा २५ रुपये मिळूं लागलें[1]. त्यामुळे संस्थेच्या सदस्यांना मोठा हुरूप आला. जोतीरावांनी लहुजी मांग व राणबा महार यांना हाताशीं धरून महार, चांमार, धेड अित्यादि अस्पृश्य जातींत शिक्षणाची गोडी अुत्पन्न केली. दिवसानुदिवस शाळेंतील मुलांची संख्या वाढूं लागली. अि. स. १८५८ त या संस्थेच्या पुण्यांत तीन शाळा होत्या, व अेकंदर मुलांची संख्या २५८ होती. शाळेंत मुलांना पाणी पिण्याची अडचण पडे, म्हणून जोतीरावांनी आपल्या राहत्या घराजवळील हौद अस्पृश्यांना खुला केला. गरिबीमुळे मुलें वारंवार शाळा सोडून जात, त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणांत व्हावी तशी प्रगति झाली नाही. तथापि अतिशूद्रांची शाळा

१ "जोती गोविंदराव फुले याणी म्हार, मांग, कैकाडी अित्यादि अतिनीच मानलेल्या जातींस कांहीं विद्येचा संस्कार घडून त्यांचें दुर्भाग्य व दुराचार घालवावे म्हणून शाळा, पेठ जुनी गंज येथें घातली, त्यांत शंभर मुलें आहेत, व दुसरी एक त्याच जातीचे मुलींची शाळा आहे. त्या दोन्ही शाळा आजपर्यंत त्यानी आपले पदरचा खर्च करून शिकविल्या, हल्लीं दक्षणा कमीटीनें गरीब लोकांची दया करून व शाळा घाल-णाऱ्यांची "सर्वभूतहिते रताः" अशी बुद्धि पाहून तीनशें रुपये दरसाल दक्षणेंतून त्यांस खर्चास देण्याचें ठरविले आहे. असें ऐकून आम्हांस फार संतोष वाटतो, कारण कीं हा विद्यावृद्धीचा नवा मार्ग आहे."

— ज्ञानप्रकाश, १६ आगस्ट १८५२.

स्थापन करण्यांत जोतीरावांनी जें नीतिधैर्य प्रकट केलें त्याला तत्कालीन महाराष्ट्राच्या अिति-हासांत दुसरी तोड नाही.

जोतीराव ब्राह्मणद्वेष्टे म्हणून गणले जातात; परंतु ब्राह्मण असो वा शूद्र असो, स्त्री असो किंवा पुरुष असो, कोणाच्याहि दुःखाने द्रवण्याअितकें त्यांचें अंतःकरण थोर होतें. अति-शूद्रांची दुरवस्था पाहून त्यांचें चित्त विरघळलें; त्याचप्रमाणेच ब्राह्मणकुटुंबांतील विधवा स्त्रियांचे हाल बघूनहि त्यांचें मन अस्वस्थ झालें. म्हणूनच लेखनाच्या व भाषणांच्या द्वारें त्यांनी पुनर्विवा-हाचा धडाडीने पुरस्कार केला, व अि. स. १८६४ त पुण्यास गोखल्यांच्या बागेंत सारस्वत ज्ञातींतील अेक पुनर्विवाहहि घडवून आणला. ही सुधारणा अुच्चवर्णीयांच्या पचनीं पडण्यास बराच काळ लागणार असें स्पष्ट दिसत होतें. तेव्हा अेखाद्या गतभर्तृकेचें चुकून वाकडें पाअूल पडल्यास तिच्यावर भ्रूणहत्येचा अनवस्था प्रसंग ओढवूं नये व तिच्या अब्रूचे धिंडवडे निघूं नयेत म्हणून अि. स. १८६३ तच त्यांनी आपल्या घराशेजारीं बालहत्याप्रतिबंधकगृह अुघडलें होतें, व त्यांत अशा अभागी व निराश्रित स्त्रियांनी गुप्तपणें येअून प्रसूत होअून जाण्याची व्यवस्था केली होती. पुढे न्यायमूर्ति रानडे, गोपाळराव देशमुख यांच्यासारख्या विचाराग्रणींनाहि अशा संस्थेची अुपयुक्तता पटली, व त्यांच्या प्रयत्नाने पंढरपूर येथील बाल-हत्याप्रतिबंधकगृह स्थापन झालें.

अशा रीतीने निरनिराळ्या समाजोपयोगी कार्यांत जोतीरावांनी आपल्या अैन अुमेदींतील वीसबावीस वर्षें खर्च केलीं. त्यांनी आपल्या कार्यापासून परावृत्त व्हावें म्हणून अुच्चवर्णीय सनातन्यांनी आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त केली. त्यांच्याविरुद्ध अनेक अफवा अुठविल्या. त्यांच्या कुटुंबांत भांडणें लावून दिलीं. त्यांच्या आप्तेष्टांनी त्यांच्यावर बहिष्कार घालावा म्हणून नाना कारवाया केल्या. परंतु जोतीरावांनी आपलें धैर्य खचूं दिलें नाही. अुलट ज्या सामाजिक सामा-जिक प्रतिष्ठेच्या बळावर हे अुच्चवर्णीय धर्ममार्तंड त्यांना छळत होते, तिच्या मुळावरच घाव घालण्याचा अुपक्रम त्यांनी हातीं घेतला. ज्याप्रमाणे ज्ञानेश्वर-तुकारामादि साधुसंतांनी चिरकालीन अनिष्ट परंपरा झुगारून देअून, धार्मिक क्षेत्रांत कां होअीना पण समतेचें साम्राज्य स्थापन केलें, त्याप्रमाणेच सामाजिक क्षेत्रांत निरपवाद समतेचें अधिराज्य स्थापन करण्याचा जोतीरावांनी निश्चय केला. संतांचें कार्य वैदिक तत्त्वज्ञानाच्या भरभक्कम पायावर अुभारलेलें होतें. जोतिरावांचा दृष्टिकोन मात्र अत्यंत अेकांगी व अशास्त्रीय होता. कोट्यवधि शूद्रातिशूद्रांची स्थिति सुधारावी अशी त्यांना मनापासून तळमळ होती. ह्या अत्युच्च ध्येयाच्या सिद्धीसाठी लागेल तो स्वार्थत्याग करण्याचीहि त्यांची तयारी होती, परंतु आपल्या दलित बांधवांच्या वाढत्या दारिद्र्याचें त्यांना अचूक निदान करतां आलें नाही. ब्राह्मणांच्या द्वेषाने जोतीराव अंध बनले होते. त्यामुळे अिंग्रजांचे राजकीय डावपेंच त्यांना अुमगले नाहीत. ब्राह्मण कामदार त्या वेळीं रयतेला अन्यायाने लुबाडीत असत. त्यामुळे गोरगरिबांचें पुष्कळच नुकसान झालें असेल यांत तिळमात्र शंका नाही; परंतु हिंदुस्थानांतील लक्षावधि कारागीरांच्या बेकारीचें मुख्य कारण परकीयांचा व्यापार होय हें जोतिरावांच्या मुळीच लक्षांत आलें नाही; आणि म्हणून अिंग्रज सरकारविरुद्ध ब्रहि न काढतां त्यांनी अुच्चवर्णीयांवरच यथेच्छ तोंडसुख घेतलें. सरकारी नोकरींतील सगळ्या जागा जरी शूद्रांना बहाल केल्या, तरी देशाचें दैन्य संपणार नाही. त्यासाठी येथे अुद्योगधंद्यांची वाढ झाली पाहिजे. अेतद्देशीय व्यापाराला सरकारी संरक्षण मिळालें पाहिजे अित्यादि गोष्टींची त्यांना मुळीच कल्पना नव्हती. या दृष्टीने त्यांचें कार्य कितीहि सदोष व अेकांगी असलें, तरी देखील त्याचे सामा-जिक महत्त्व बिलकूल कमी होत नाही. त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या निशाणाखाली अठरापगड

जातींतील शूद्रातिशूद्रांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना शिक्षणाची गोडी लावली. त्यांच्यांतील सुशिक्षित तरुणांत आत्मविश्वास अुत्पन्न करून त्यांना कार्यप्रवृत्त केलें. जोतिरावांचा मित्रपरिवार फार मोठा होता. त्यांत ब्राह्मणांपासून अंत्यजांपर्यंत सर्व जातींचे लोक होते. त्यांच्या साहाय्याने जोतीरावांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजीं सत्यशोधकसमाज स्थापन केला. त्याच्या त्रैवार्षिक प्रतिवृत्तांतील खालील अुताऱ्यावरून त्यांचा अुद्देश व धोरण स्पष्ट होतें:—

"ब्राह्मण, भट, जोशी, अुपाध्ये अित्यादिक लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र लोकांना मुक्त करण्याकरिता व आपल्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारें आज हजारों वर्षें ते शूद्र लोकांस नीच नीच मानून गफलतीनें लुटीत आले आहेत. यास्तव सदुपदेश व विद्याद्वारें त्यांस त्यांचे वास्तविक अधिकार समजून देण्याकरितां म्हणजे धर्म व व्यवहारसंबंधीं ब्राह्मणांचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांपासून त्यांस मुक्त करण्याकरितां कांहीं सुज्ञ शुद्र मंडळींनीं हा समाज ता. २४ सप्टेंबर सन १८७३ अिसवी रोजीं स्थापन केला. या समाजांत राजकीय विषयांवर बोलणें अजी वर्ज आहे[1]."

याप्रमाणे पुणें येथे सत्यशोधकसमाजाची स्थापना झाल्यावर हळूहळू महाराष्ट्रांतील अितर शहरांतहि त्याच्या शाखा निघाल्या व त्यांतील समासदांची संख्या तीनशेपर्यंत जाअून पोहोचली. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, धोंडीराम नामदेव कुंभार, राजाराम गोविंदराव फुले, रामय्या व्यंकय्या अय्यावारू, विश्राम रामजी घोले, ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे, सखाराम यशवंत परांजपे, रामसेठ बापूसेठ उरवणे, तुकाराम तात्या पडवळ, सदाशिवराव गोवंडे, विनायक बापूजी भांडारकर, शिवराम सखाराम दातार अित्यादि सद्‌गृहस्थ या समाजाचे प्रमुख समासद होते. कोणत्याहि जातीच्या मनुष्याला या समाजांत दाखल होण्यास प्रतिबंध नव्हता. जोतीरावांचे अनेक ब्राह्मण मित्रहि समाजाचे सभासद होते. दर रविवारीं सामुदायिक प्रार्थना होत असे, व महिन्यांतून दोनदा अुपयुक्त विषयांवर व्याख्यानें देण्यांत येत.

'सर्वसाक्ष जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्ती'

हें समाजाचें ब्रीदवाक्य असल्यामुळे जोतीरावांनी आपल्या अनुयायांना पुरोहिताशिवाय लग्नें लावण्याचा व मंगलाष्टकें मराठींत म्हणण्याचा अुपदेश केला. त्यांना वारंवार धीर देअून अशा-प्रकारचे विवाह घडवून आणले. ब्राह्मणेतरांत शिक्षणाची आवड अुत्पन्न होअून जातिभेदाची तीव्रता कमी व्हावी म्हणून या समाजाने पुष्कळ खटपट केली. अि. स. १८८५ मध्ये पुणें येथे सत्यशोधक समाजाच्या झेंड्याची मोठ्या थाटाने मिरवणूक निघाली होती. या समारंभास स्वतः न्यायमूर्ति रानडेहि अुपस्थित होते. ह्या चळवळीमुळे जोतीरावांनी खालच्या वर्गांत चैतन्य निर्माण केलें, व कोणताहि अन्याय निमूटपणें सहन करण्याची त्यांची नादानपणाची वृत्ति नाहीशी करून त्यांना सुसंघटित रीतीने त्याचा प्रतिकार करण्यास शिकविलें.

जोतीरावांच्या ह्या प्रभावी संघटनेमुळे ब्राह्मणेतरांत स्वार्थनिरपेक्ष कार्यकर्त्यांची नवीन परंपरा अुदयाला आली. या परंपरेंत कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे, नारायण मेघाजी लोखंडे, गणपत सखाराम पाटील अित्यादिकांची प्रामुख्याने गणना होते. कृष्णराव भालेकर यांनी स्वतःच्या हिमतीवर अि. स. १८७७ त 'दीनबंधु' साप्ताहिक काढलें. सत्य-शोधक समाजाच्या कार्याचा हिरिरीने प्रसार करणारें हें महाराष्ट्रांतील पहिलेंच वृत्तपत्र होय. जोतीरावहि या साप्ताहिकांत नेहमी लेख लिहीत असत. त्यांची ध्येयनिष्ठा अितकी दांडगी होती की, आपल्या कार्यसिद्धीसाठी विरोधकांशींहि सहकार्य करण्यास ते तत्पर असत. तसेंच

१ निबंधमाला, पृ.४६६-६७.

अेकदा अेखाद्या पक्षाला पाठिंबा दिला म्हणजे ते त्यासाठी वाटेल ती झीज सोसण्यास मागेपुढे पाहात नसत. कोल्हापूर प्रकरणांत ज्या वेळीं टिळक-आगरकरांवर अब्रुनुकसानीची फिर्याद झाली, त्या वेळीं जोतीरावप्रभृति ब्राह्मणेतर पुढाऱ्यांनी टिळक-आगरकरांना अुचलून धरलें. अितकेंच नव्हे तर जोतीरावांनी रामशेट अुरवणे यांच्याकडून त्यांना १०००० रुपयांची जामिनकी देवविली; आणि ते सुटून आल्यानंतर पुणें-मुंबअी येथे त्यांचा जाहीर सत्कार केला.

सार्वत्रिक सक्तीच्या शिक्षणाचा प्रश्न सरकारने तावडतोब हातीं घ्यावा, त्याशिवाय बहुजनसमाजाची स्थिति मुळीच सुधारणार नाही असें त्यांचें ठाम मत होतें. त्याचा त्यांनी निर्भीडपणें व कसोशीने प्रचार केला. हंटर कमिशनपुढेहि त्यांनी याच आशयाची साक्ष दिली होती. मध्यंतरीं मुंबअी अिलाख्यांत राष्ट्रसभेचें मंत्रिमंडळ अस्तित्वांत आलें, त्यावेळीं पंतप्रधानांनी आपलें शिक्षणविषयक धोरण जाहीर केलें होतें. 'अितःपर सरकार प्राथमिक शिक्षणाकडेच विशेष लक्ष देअील. देशांतील दानशूर धनिकांनी अुच्च शिक्षणाला अुदार आश्रय द्यावा' असाच त्यांच्या घोषणेचा अित्यर्थ होता. अेका दृष्टीने जोतीरावांच्या विचारसरणीचा हा मोठा विजयच आहे असें म्हणावयास कांही हरकत नाही. रायगडावरील शिवाजीमहाराजांची समाधि मोडकळीस आली होती. तिच्या जीर्णोद्धाराचा प्रश्नहि जोतीरावांनीच अुपस्थित केला, व त्या कामीं अतिशय मेहनत घेतली. समाजकल्याणाच्या कोणत्याहि कार्यांत ते आनंदाने भाग घेत असत. जनता जनार्दनाचा असा हा अेकनिष्ठ भक्त अखेर अि. स. १८९० त कालवश झाला.

जोतीरावांनी आपल्या तत्त्वांचा प्रचार करण्यासाठी सातआठ लहानमोठे गद्यपद्यात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यांच्या लिखाणाचा मुख्य रोख ब्राह्मणांच्या कपटविद्येवर व स्वार्थलंपटतेवरच आहे. त्यांतील बारीकसारीक तपशीलाबद्दल दुमत होण्याचा संभव आहे, परंतु त्यांनी वेडरपणें वेशीवर टांगलेलीं दलित वर्गाची गाऱ्हाणीं रास्तच होतीं असें म्हणावें लागतें. त्यांची भाषा प्रायः अशुद्ध, ओबडधोबड, आणि क्वचित् असभ्य व ग्राम्यहि आहे. तरीदेखील त्यांच्या वाक्यावाक्यांत त्यांच्या अंतःकरणांतील तळमळ व आवेश स्पष्ट दिसतो. जोतीराव कांही समाजशास्त्रज्ञ किंवा तत्त्वज्ञानी नव्हते. हिंदुधर्मीयांच्या समाजरचनेची तात्त्विक चिकित्सा करण्याची त्यांची मुळीच आकांक्षा नव्हती. त्यांना फक्त अन्यायाने व दारिद्र्याने गांजलेल्या मूक व असहाय्य जनतेच्या दुःखाला वाचा फोडावयाची होती. त्यांना कनिष्ठ जातींतील लोकांत सामाजिक असंतोष अुत्पन्न करावयाचा होता. यासाठी समतोल विवेचनाची बिलकूल आवश्यकता नव्हती. शिवाय तेव्हा मराठी भाषेंत आजच्यासारखी प्रगल्भ व सुसंस्कृत गद्यशैली निर्माण झालेली नव्हती. बोलण्याप्रमाणेंच लिहिण्याचा त्या वेळीं परिपाठ होता. लोकहितवादींसारख्या व्यासंगी विद्वानाच्या लेखांतहि पुष्कळ अपशब्द आढळतात. अेवढ्यावरूनच आपण त्यांचें लिखाण टाकाअू समजत नाही. जोतीरावांचे ग्रंथहि त्यांच्या त्यागमय जीवनाच्या प्रकाशांतच वाचले पाहिजेत. तुकारामासारख्या साधुपुरुषानेहि दांभिकांचा समाचार घेतांना कितीतरी ग्राम्य शब्द वापरले आहेत, परंतु त्यांचे अुदात्त विचार व पवित्र आचरण पाहून आपण तिकडे दुर्लक्ष करतों. तोच न्याय जोतीरावांच्या बाबतींतहि लागू केला पाहिजे. त्यांची भाषा ग्राम्य असेल, परंतु त्यांचा हेतु अुच्च होता, त्यांचें मन शुद्ध होतें.

जोतीरावांनी पुढील ग्रंथ लिहिले आहेत—

(१) ब्राह्मणांचें कसब, मुंबअी, १८६९
(२) शिवाजीचा पोवाडा, मुंबअी, १८६९
(३) गुलामगिरी, पुणें, १८७३

(४) शेतकऱ्यांचा आसूड, भाग १-४, पुणें, (?)
(५) सत्सार, अंक १-२, पुणें, १८८५
(६) अिशारा, पुणें, १८८५
(७) सार्वजनिक सत्यधर्मप्रकाश, पुणें, १८९१

जोतीरावांनी अि. स. १८५५ त अेक लहानसें नाटक लिहिलें होतें. त्यांत त्यांनी "भट जोशी आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देअून अज्ञानी शूद्रांस कसकसें फसवून खातात व खिस्ती अुपदेशक आपल्या निःपक्षपाती धर्माच्या आधाराने अज्ञानी शूद्रांस खरें ज्ञान सांगून त्यांस कसकसें सत्य मार्गावर आणितात" याचें वर्णन केलें होतें. यावरून जोतीरावांच्या मनावर खिस्ती मताचा किती पगडा बसला होता ते स्पष्ट दिसतें. हें नाटक त्यांनी दक्षिणा प्राअिज कमिटीस अर्पण केलें, परंतु तिने तें नापसंत केल्यामुळे त्यांनी पुढे तें छापलें नाही. त्यानंतर अि. स. १८६९ त त्यांनी 'ब्राह्मणांचें कसब' या नांवाचें अेक छोटेंसें पद्यात्मक पुस्तक प्रसिद्ध केलें. त्यांतहि त्यांनी स्वार्थसाधु ब्राह्मणांच्या कारवाया अुघड करून दाखविल्या आहेत. याच वर्षी त्यांनी छत्रपति शिवाजीमहाराजांचा 'पवाडा' लिहून प्रसिद्ध केला. हा पवाडा त्यांनी परमहंस सभेचे अध्यक्ष रावबहादूर रामचंद्र बाळकृष्णाजी राणे यांना अर्पण केला आहे. हा चव्वेचाळीस पृष्ठांचा लहानसा पद्यग्रंथ खरोखरीच वाचनीय आहे. याच सुमारास कुंट्यांचें 'राजा शिवाजी' काव्यहि प्रकाशित झालें होतें. अि. स. १८७३ त गणेशशास्त्री लेल्यांनी 'शिवाजीचरित्र' लिहिलें. यावरून निबंधमालेपूर्वीच आमच्यांतील विचारवंतांना स्वदेशाच्या अितिहासाची थोरवी कळूं लागली होती हें स्पष्ट होतें. जोतीरावांना गद्यापेक्षा पद्यच जास्त सफाअीदार रीतीने लिहितां येत होतें असें दिसतें. ह्या ग्रंथरचनेच्या कामीं त्यांना भांडारकर, बाबा पदमजी व गंगाधरशास्त्री यांचें बरेंच साहाय्य लाभलें होतें. या पवाड्याचे अेकंदर आठ भाग आहेत. "माळी कुणब्यास समजण्याजोगी सोपी भाषा होण्याविषयीं फार श्रम करून त्यांस आवडण्याजोग्या चालीने रचना केली आहे. लांबचलांब मोठाले संस्कृत शब्द मुळींच घातले नाहींत. व जेथें अुपाय चालेना तेथें मात्र लहान लहान शब्द निर्वाहापुरते घेतले आहेत.[२]" या पवाड्यांतील कांही भाग नमुन्यासाठी येथे अुद्धृत करतों—

"महाराज आम्हासीं बोला । धरला कां तुम्ही आबोला ।
मावळे गडी सोबतीला । शिपाअी केले अुघड्याला ।।
सोशिलें अुन्हातान्हाला । भ्याला नाहीं पाअुसाला ।
डोंगर कंगर फिरलां । यवन जेरीस आणला ।।
लुटलें बहुत देशांला । वाढवी आपुल्या जातीला ।।
लढवी अचाट बुद्धीला । आचंबा भूमीवर केला ॥
बाळगी जरी संपतीला । तरी बेतानें खर्च केला ।।
वाटणी देअी शिपायांला । लोभ द्रव्याचा नाहीं केला ।।
चतुर सावधपणाला । सोडिलें आधीं आळसाला ।।
लहान मोठ्या पागेला । नाहीं कधीं विसरला ।।
राजा क्षेत्र्यांमध्यें पहिला । नाही दुसरा अुपमेला ।।
कमी नाहीं कारस्तानीला । हळू चवळवी लोकांला ।।
युक्तीनें बचवी जीवाला । कधीं भिअीना संकटाला ।।

१ गुलामगिरी, पृ. ९४. २ शिवाजीचा पवाडा– प्रस्तावना.

चोरघस्ती घेअी किल्ल्याला । तसेच बाकी मुलखांला ।।
पहिला झटे फितुराला । आखेर करी लढाईला ।।
युद्धीं नाहीं विसरला । लावी जीव रयतेला ।।
टळेना रयत सुखाला । बनवी नव्या कायद्याला ।।
दाद घेई ल्हानांमोठानाची । हयगय नव्हती कोणाची ।।
आकृति वामनमूर्तीची । बळांपेक्षा चपळाअीची ।।
सुरेख ठेवण चेहेऱ्याची । कोंदिली मुद्रा गुणरत्नाची ।।
मिडस्त मारी । शाबडा घरी ।।
प्रिय मधुरी । भाषण करी ।।
मोठा विचारी । वर्चड करी ।।
झटून मारी । कल्याण करी ।।
आप्त सोयरी । ठेवी पदरी ।।
लाडावरी । रागावे मारी ।।
इंग्लीश ज्ञान होतां म्हणे मी पुत्र क्षेत्र्याचा ।
अुडवी फट्टा ब्रम्ह्याचा ।।
जोतीराव फुल्याने गाअीला पुत क्षुद्राचा ।
मुख्य धनी पेशव्याचा ।।
जिजाबाअीचा बाळ काळ झाला यवनाचा ।
पवाडा गातीं शिवाजीचा ।।
कुळवाडी भूषण पवाडा गाती भोसल्याचा ।
छत्रपती शिवाजीचा ।।८।।[1]

अि. स. १८७३ त जोतीरावांनी 'गुलामगिरी' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. तो त्यांनी गुलामगिरीचा नायनाट करणाऱ्या 'युनाअिटेड स्टेट्समधील सदाचारी लोकांना' अर्पण केला आहे. त्यांतील मराठी व अिंग्रजी अशा दोन्ही प्रस्तावना मननीय व अुद्बोधक आहेत. त्यांत जोतीरावांनी आपला दृष्टिकोन निर्भिडपणें मांडला आहे; आणि सरकारच्या शिक्षणविषयक संकुचित धोरणावरहि सडेतोड टीका केली आहे. या सुमारें सव्वाशे पानांच्या छोटेखानी पुस्तकांत लेखकांनी ब्रह्मदेवाच्या अुत्पत्तीपासून तों भटपांड्यांच्या बंडापर्यंत आर्यावर्ताचा समग्र अितिहास ग्रथित केला आहे. अिराणांतून येअून आर्योंनी आपल्या कपटविद्येने येथील मूळ 'क्षेत्रवासी' शूद्रातिशूद्रांची कशी धूळधाण केली त्याचा रसभरित वृत्तांत यांत आपणांस वाचावयास सांपडतो. ह्यांतील अेखाद–दुसरें प्रकरण जरी सहज चाळलें, तरी हा तथाकथित (so-called) अितिहास केवळ कपोलकल्पित आहे हें तेव्हाच लक्षांत येते. अडाणी शूद्रातिशूद्रांसाठीच ज्यांनीं महाराष्ट्रांत 'मोक्षाची गवांदि' घातली त्या ज्ञानदेवादि संतांनाहि जोतीरावांनी आपमतल्बी ब्राह्मणांच्या मालिकेंत गोवलें आहे हें पाहून जोतीरावांच्या अैतिहासिक ज्ञानाची कींव करावीशी वाटते. मात्र शेवटच्या चार पांच प्रकरणांतील विवेचन, ज्यांत अव्वल अिंग्रजींतील वस्तुस्थिति निवेदन केली आहे, तें बव्हंशीं विश्वसनीय व विचारार्ह आहे. जोतीरावांच्या लेखणींत 'अेक घाव दोन तुकडे' अशा तऱ्हेचा आडमुठेपणा दिसून येतो. त्यांना सुशिक्षितांचे छक्केपंजे माहीत नव्हते, गोड शब्दांच्या आवरणाखाली गरळ ओकण्याची कला

१ शिवाजीचा पवाडा, पृष्ठ ४३–४४.

त्यांनी हस्तगत करून घेतलेली नव्हती. त्यामुळे त्यांचें पथ्यकर विचारहि तत्कालीन समाजाला कटु व अप्रिय वाटले. त्यांच्या प्रस्तुत पुस्तकांतील दोन अुतारे येथे सादर करतों.

"आजपर्यंत जे भट मामलेदार झाले त्यांपैकीं कित्येक आपल्या वाअीट आचरणामुळें सरकारचे गुन्हेगार ठरून सजेस प्राप्त झाले. ते आपलें काम करीत असतां अितके कुनीतीनें वागत व गरीबगुरीब लोकांवर जुलूम करीत कीं, त्याचा अेक ग्रंथ होअील. अरे या पुण्यासारख्या शहरांत भट मामलेदार कुळकर्ण्यापासून आणलेली लायकी दाखविल्याशिवाय मोठमोठ्या सावकारांची देखील हमी कबूल करीत नाहींत, मग तेथें गरीबगुरीबांची दाद कोठून लागणार? अरे हे कुळकर्णी तें लायकी तिकिट देतांना आपला देव्हारा घुमवित नसतील काय? त्याचप्रमाणें या शहरची म्युनिसिपालिटी कोणी अेकाद्या घरवाल्यास त्याच्या जुन्या शेतखान्याच्या जाग्यावर नवा शेतखाना, भट मामलेदारांच्या द्वारें त्या पेठेच्या कुळकर्ण्याचा अभिप्राय पाहिल्याशिवाय बांधू देत नाहीं. अरे त्या कुळकर्ण्याजवळ त्याच्या पेठेचा नकाशा असून त्यांत अेकंदर सर्व नवी खरेदी करणारांची नांवें सामील करून साल दरसाल त्याची प्रत मामलेदाराच्या दप्तरीं दाखल्याकरितां ठेवण्याची चाल नसून कुळकर्ण्याचा त्या जाग्याविषयीं अभिप्राय खरा तरी कशावरून समजावा? या सर्व कारणांवरून असा संशय येतो की, भट मामलेदारानें आपल्या जातीच्या कलमकसायांचें कांहीं तरी त्यांत हीत व्हावें म्हणून ही वहिवाट चालू ठेविली असावी यावरून तुंच विचार करून पहा कीं, अशा युरोपियन लोकांच्या वस्तिशेजारच्या पुणें शहरांत भट मामलेदार जर अशी झोटिंग बादशाअी करून आपल्या जातीच्या कलमकसायांची पोळी पिकवितात, तर खेड्यापाड्यांत त्यांचा काय जुलूम असेल बरें[1]?"

"काया पुरती लंगोटी ॥ फिरती नांगराचे पाठीं ॥१॥
अेका घोंगड्या वांचूनी ॥ स्त्रियां नसे दुजे शयनीं ॥२॥
ढोरा मागें सर्व काळ ॥ पोरें फिरती राणोमाळ ॥३॥
ताक कण्या पोटभरी ॥ धन्य म्हणे संसारी ॥४॥
असे वस्त्रांची कमती ॥ अेकमेकां चिकटती ॥५॥
सरकारी पट्टी नेट ॥ पडे तीन शेंड्या गांठ ॥६॥
कर्जे रोखीं लिहिणें आट ॥ निर्दय मारवाडी काट ॥७॥
अज्ञान्याला समजत नाहीं ॥ कुळकर्ण्यानें लिहिलें कांहीं ॥८॥
वकीलाची माहागाअी ॥ न्यायाधिशा दया नाहीं ॥९॥
पाप पुण्य जेथें नाहीं ॥ पैशापुरते दादा माअी ॥१०॥
नित्य जमती अेकाठायीं ॥ शूद्रांची दाद नाहीं ॥११॥
राजे धर्मशील म्हणविती ॥ आतां कारे मागें घेती ॥१२॥
विद्या द्यावी पट्टी पुरती ॥ धिःकारूनी सांगे जोती ॥१३॥[2]"

अि. स. १८७७ सालीं महाराष्ट्रांत मोठा दुष्काळ पडला. त्या वेळीं शेतकऱ्यांची अन्नान्नदशा होअून गेली. तेव्हां जोतीरावांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या नांवाचे चाळीस चाळीस पानी दोन निबंध लिहिले, आणि ते तातडतोब छापून घेअून सरकारी अधिकाऱ्यांकडे रवाना केले. त्यांत त्यांनी शेतकऱ्यांच्या केविलवाण्या स्थितीचें यथार्थ चित्र रेखाटून त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य करणें सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे असें दाखवून दिलें होतें. कांहीं वर्षांनंतर याच विषयावर त्यांनी आणखी दोन निबंध लिहिले, परंतु ते प्रसिद्ध झाले नाहीत. या निबंधांत ते अेके ठिकाणीं

१ गुलामगिरी, पृ. ७५-७६. २ गुलामगिरी, पृ. ११४-११५.

म्हणतात, "ब्राह्मणेतर लोकांच्या धर्मसंबंधीं व सामाजिक स्थितीसंबंधीं मी जों जों विचार करितों तों तों मला अेखाद्या महासागराकडे दृष्टि फेंकल्यासारखें होतें" गोरगरिबांच्या सुखदुःखाशीं जोतीराव किती समरस झाले होते याचे दाखले त्यांच्या चरित्रांत ह्याप्रमाणे जागोजाग आढळतात.

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड सन १८८५ च्या पावसाळ्यांत पुण्यास आले होते. त्यावेळीं मराठासमाजाने त्यांना मानपत्र दिलें. ह्या समारंभांत बोलतांना न्या. मू. रानड्यांनी "जातिभेद असला म्हणून आपल्या अिष्ट हेतूस तो बिल्कूल आडवा येत नाही" असे अुद्गार काढले होते. त्यांचें खंडन करण्यासाठी जोतीरावांनी 'अिशारा' नांवाचें लहानसें पुस्तक लिहिलें त्यांत जातीभेद समाजाच्या अैक्यास व प्रगतीस कसा विघातक आहे याची त्यांनी आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे चर्चा केली आहे.

सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वांचा गांवोगांवीं प्रसार व्हावा म्हणून 'सत्सार' नांवाचें नियतकालिक काढण्याचें जोतीरावांनी योजिलें होतें. त्याचा पहिला अंक सन १८८५ च्या जून महिन्यांत निघाला. "या आमच्या अल्पशा प्रयत्नांस आमचे निःपक्षपाती विचारशील महंमदी, खिस्ती व हिंदू बांधवांनी अुदार आश्रय दिल्यास यापुढचे अंक दर आठवड्यासमुद्धां सादर केले जातील" असें पहिल्याच अंकाच्या अुपोद्घातांत म्हटलें आहे; परंतु अवघे दोनच अंक निघून हें नियतकालिक बंद पडलें. त्याकाळींहि शेक महिन्याच्या आंत या पहिल्या अंकाच्या१०५०प्रती खपल्या; यावरून महाराष्ट्रांत जोतीरावांचा अनुयायी वर्ग कांही थोडाथोडका नव्हता हें अुघड होतें. पहिल्या अंकांत त्यांनी शूद्रांचीं गाऱ्हाणीं जनतेपुढे मांडलीं आहेत. दुसरा अंक ऑक्टोबरामध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यांत स्त्रीजातीच्या अुपेक्षेबद्दल पुरुषवर्गाची सणसणीत हजेरी घेतली आहे भागवतधर्मीय संतांप्रमाणे जोतीरावांनीहि वेळोवेळीं स्त्रीशूद्रांचा कैवार घेतला हें त्यांस भूषणावहच आहे.

आपल्या आयुष्याच्या अखेरीस जोतीरावांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक' हा ग्रंथ लिहिला. मध्यंतरीं पक्षघाताच्या विकाराने ते अंथरुणास खिळले होते, परंतु डॉ. घोले यांच्या औषधोपचाराने व गायकवाड सरकारच्या द्रव्यसाहाय्याने ते त्यांतून निभावले. नंतर त्यांनी आपल्या अनुयायांच्या हितासाठी डाव्या हाताने हें पुस्तक लिहून काढलें. "अेकंदर सर्व मानव स्त्रीपुरुषांच्या अुपयोगी हा ग्रंथ पडावा म्हणून या ग्रंथास 'सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक' असें नांव दिलें आहे[1]." यांत त्यांनी धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, व्यावहारिक वगैरे विविध विषयांवरील आपलीं मतें व्यक्त केलीं आहेत. सुख, पूजा, नामस्मरण, नैवेद्य, स्वर्ग, स्त्रीपुरुष, पुण्यपाप, जातिभेद, नीति, दैव अित्यादि अनेक प्रश्नांचा संवादरूपाने त्यांनी यांत अूहापोह केला आहे. त्यांचे विचार बरेच प्रगल्भ व व्यापक आहेत. ग्रंथ छापण्याच्या बाबतींतहि त्यांना पैशाची अडचण भासली होती, परंतु त्यांचे जिवलग मित्र मोरो विठ्ठल वाळवेकर यांनी ती दूर केली, तरी देखील त्यांच्या हयातींत हा ग्रंथ प्रसिद्ध होअू शकला नाही.

'बोले तैसा चाले' अशी जोतीरावांची वृत्ति होती. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणांत जरी गहन तत्त्वज्ञान न आढळलें, तरी ध्येयनिष्ठ पुरुषाचे स्वयंस्फूर्त अुद्गार या दृष्टीने त्याला फार महत्त्व आहे. जोतीरावांची समतेची कल्पना निरपवाद होती. महार, मांग, चांभार, धेड वगैरे अस्पृश्यांबद्दल तर त्यांच्या अंतःकरणांत पराकाष्ठेची सहानुभूति होती. अडाणी शूद्र, अंत्यजांना हलके लेखतात याबद्दल त्यांनी स्वजातीयांना दोष दिला आहे. वास्तविक पाहतां महारमांगांचे व आपले पूर्वज अेकाच घराण्यांतील आहेत असें ते आग्रहाने प्रतिपादीत असत.

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक—प्रस्तावना.

"हल्लींचे शूद्र जे आपणास मोठ्या अहंपणानें माळी, कुणबी, सोनार, शिंपी, लोहार, सुतार अित्यादि मोठमोठ्या संज्ञा केवळ तो तो धंदा केल्याचे योगानें म्हणवून घेतात, तर तेच लोक आपले पूर्वज अेकाच घराण्यांतील असतां त्यांचे पूर्वज स्वदेशासाठीं भट लोकांशीं मोठ्या निकरानें लढले, सबब भट लोकांनीं त्यांची अशी दुर्दशा करून त्यांस अन्न अन्न करावयास लाविलें, हें आंतील गुह्य त्यांच्या लक्षांत न येतां ते त्यांचा भट लोकांचे सांगण्यावरून द्वेष करावयास शिकले[1]."

खालच्या वर्गांतील लोकांना सरकारी विद्याखात्याचा मुळींच लाभ मिळत नाही अशी त्यांची न्याय्य तक्रार होती. दिवसभर काबाडकष्ट करून शेतकरी व कारागीर पट्टीच्या रूपाने लक्षावधि रुपये सरकारी तिजोरींत भरत असतां, त्यांच्या प्राथमिक शिक्षणाचीहि तजवीज होअूं नये हा धडधडीत अन्याय आहे असें त्यांचें मत होतें. मात्र विद्याखात्यांतील अुच्चवर्णीय अधिकाऱ्यांच्या कारवाअीमुळेच हा अनर्थ घडत आहे, अेरव्ही अिंग्रज फार दयाळू व निःपक्षपाती आह, अशी त्यांची भाबडी समजूत होती.

"आपल्या अिंग्रज सरकारनें सर्व जातींच्या मुलांस शाळेंत घेण्याविषयीं जरी मोकळीक दिली आहे तरी अतिशूद्रांच्या जातींतील पंतोजी तयार करण्याविषयीं त्यांनीं कांहीं तजवीज केली नाहीं. यावरून आर्यधर्म अनुयायी भटब्राह्मण पंतोजींकडून अतिशूद्रांचीं मुलें विद्वान होअून मोठे कामगार कधींच होणार नाहींत. याविषयीं आमच्या भोळसर सरकारनें विचार केला आहे काय? कारण, आर्य लोकांच्या अेकतर्फी ग्रंथांत शूद्रादि अतिशूद्रास विद्या न देण्याविषयीं कडेकोट बंदोबस्त केला आहे. आणि धूर्त आर्य भटब्राह्मण आपलीं पोटें जाळण्याकरितां विद्वान झालेले पोटार्थी भट पंतोजींकडून खेडेगांवांतील अतिशूद्रांचीं मुलें शाळेंत शिकून विद्वान होणार नाहींत असें मी खात्रीनें सांगतों[2]."

"आजपावेतों लक्षावधी रुपये विद्याखात्याकडे जरी खर्ची पडले, तथापि त्यांपासून शूद्रांच्या समजाच्या मानाप्रमाणें त्यांच्यांत विद्वान् लोकांचा मरणा वाढला नाहीं. अितकेंच नव्हे, परंतु महार, मांग आणि चांभार यांपैकीं कोणी अेक शिकलेला कामगार आढळत नाहीं. मग अेम्.अे. अथवा बी.अे. औषधास मिळण्याचीं मारामार. अरेरे! या आपल्या सरकारच्या अेवढ्या दिगंबर विद्याखात्याच्या गोऱ्या तोंडावर या काळ्या तोंडाच्या भटपंतोजींनीं हा केवढा काळोखाचा डाग लाविला? अरे हीं "कडुं कारलीं" आमच्या सरकारनें अितकीं तुपांत तळून साखरेंत घोळून मळलीं, तथापि त्यांनीं आपला जातिस्वभाव न सोडितां तीं अखेरीस कडूचीं कडूच राहिलीं[3]."

नीच जातींतील लोक चोऱ्यामाऱ्या करून पोट भरतात याचें कारण मुख्यतः त्यांच्यांतील शिक्षणाचा अभाव हेंच होय. तेव्हा सरकारने खेडोपाडीं शाळा स्थापून त्यांच्या बौद्धिक व औद्योगिक शिक्षणाची तजवीज करावी, म्हणजे साहजिकच ते दुराचरणापासून परावृत्त होतील व न्याय्यमार्गाने पोट भरूं लागतील. हे लोक कदाचित् अडाणीपणामुळे आपलीं मुलें नियमितपणें शाळेंत धाडणार नाहीत म्हणून सरकारने त्यांच्यावर बेधडक सक्ती करावी, व जनतेला सुखी केल्याचें पुण्य पदरांत घ्यावें असें त्या काळांतहि जोतीराव आवर्जून सांगत होते.

"आपलें सरकार जर म्हणावें तर तें जिकडे घुगऱ्या तिकडे अुदय अुदय म्हणणारें आहे. कारण अतिशूद्रांस स्पर्श करण्यास बंदी असल्यामुळें त्यांस सहजच सर्व रोजगारधंद्यांचें द्वार बंद झालें व त्याजमुळें त्यांजवर पोटाच्या आगीमुळें चोऱ्यामाऱ्या करण्याचा प्रसंग गुजरतो[4]."

१ गुलामगिरी—प्रस्तावना पृ.१८. २ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.११३.
३ गुलामगिरी पृ.७१. ४ गुलामगिरी पृ.९८-९९.

"आपल्या कनवाळू सरकारानें या बाळिस्थानांतील शेतकऱ्यांच्या शाळांशिवाय भिसाडी, लोहार बटअी, सुतार, कडअी, चांभार, सोनार, तांबट, साळी शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरितां निरनिराळ्या शाळा घालून त्यांमध्यें त्या सर्वांच्या कसबांसंबंधीं सर्व प्रकारच्या विद्या शिकविण्याच्या कामीं थोडा थोडा खर्च केल्याबरोबर त्या सर्व शाळांत शिकलेलीं कारागिरांचीं मुलें फारच थोडीं चोर निपजतील, असें मी खात्रीनें सांगतों[1]."

"अेकंदर सर्व अज्ञानी शेतकऱ्यांसह कारागिरांनीं आपआपलीं मुलें त्यांच्या शाळेंत हट्टानें जर पाठविलीं नाहींत; तर सरकारनें असल्या हेकड लोकांचीं मुलीमुलें शाळेंत शिकविण्याविषयीं बेलाशक सक्तीचा कायदा करावा आणि सरकारी सत्यपाळकांकडून त्या सर्व लोकांस असा बोध करावा कीं तुम्ही आपलीं मुलें जर आपापल्या शाळेंत पाठविलीं नाहींत तर तीं मुलें आळसामुळें अुनाड होतील आणि आपलीं पोटें जाळण्याकरितां तीं चोऱ्या करूं लागतील. यामुळें त्यांस सक्तमजुरीची शिक्षा देअून त्यांच्या पायांत बिड्या घालून त्यांच्या संरक्षणासाटीं सरकारास खबरदारी घ्यावी लागेल[2]."

जोतीराव खिस्ताळलेले होते असा ठराविक आक्षेप त्यांच्यावर वारंवार घेण्यांत येतो. येशू खिस्ताच्या अुदात्त शिकवणीचा त्यांच्या मनावर दृढ संस्कार झाला यांत तिळमात्र शंका नाही. तरी देखील खिस्ती धर्माची दीक्षा घेण्याची त्यांना आवश्यकता भासली नाही. कारण त्यांच्या ठिकाणीं संकुचितपणाचा व दुराग्रहाचा लवलेशहि नव्हता. त्यांचीं धर्मविषयक मतें अत्यंत अुदार होतीं. ते खरेखुरे सत्यान्वेषक होते. 'सत्यापरता नाही धर्म' अशी त्यांची ठाम श्रद्धा होती. जगांत कोणताहि धर्म परिपूर्ण नाही, तथापि प्रत्येक धर्मात कांही तरी सत्यांश आहेच आहे याची त्यांना जाणीव होती; म्हणून सर्व धर्मांतील चांगलीं तत्त्वें ग्रहण करण्यास ते नेहमी तत्पर असत. मात्र धर्माच्या नांवाखाली तंटेबखेडे व्हावे हें त्यांना बिल्कूल मान्य नव्हतें.

निर्मीकाचा धर्म सत्य आहे अेक । भांडणें अनेक कशासाटीं ॥

शाश्वत सत्य हाच खरा मानवधर्म आहे. अितर धर्म त्याचे अंगभूत आहेत. ज्याची ज्या धर्मावर श्रद्धा असेल त्यांनी तो निष्ठापूर्वक आचरावा, त्यांत अितरांनी ढवळाढवळ करूं नये, असें त्यांचें प्रांजल मत होतें.

"या पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर जेवढी म्हणून मानवांनीं धर्मपुस्तकें केलीं आहेत, त्यांपैकीं अेकाही ग्रंथांत आरंभापासून शेवटापर्यंत सारखें सार्वजनिक सत्य नाहीं. कारण प्रत्येक धर्मपुस्तकामध्यें कांहीं अेक व्यक्तींनीं त्या वेळच्या प्रसंगांस अनुसरून हेकडपणा केल्यामुळें ते धर्मअेकंदर सर्व मानवी प्राण्यांस सारखे हितकारक न होतां सहजच त्यांमध्ये अनेक फळ्या होअून त्या अेकमेकांचा मनापासून हेवा व द्वेष करूं लागतात[3]."

"जे ते आपल्या धर्मावरून व दुसऱ्याच्या धर्माविषयीं सारासारविचार न करितां माझाच धर्म खरा आहे, म्हणून बेलगामी हट्ट घेअून बसतात, परंतु अेकमेकांच्या धर्माविषयीं सारासारविचार केल्याबरोबर कोणीच कोणाच्या धर्माला खोटें म्हणणार नाहींत असें माझ्या विचारानें ठरतें[4]."

"या भूमंडळावर महासत्पुरुषांनीं जेवढीं म्हणून धर्मपुस्तकें केलीं आहेत; त्या सर्वांत त्या वेळेस अनुसरून त्यांच्या समजुतीप्रमाणें कांहींना कांहीं सत्य आहे, यास्तव कोणत्याहि कुटुं-

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.१४६. २ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.१४७.
३ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.४. ४ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ.१२६.

बांतील अेका मानव स्त्रीनें बौद्धधर्मी पुस्तक वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणें पाहिजे असल्यास तिनें तो धर्म स्वीकारावा, व त्याच कुटुंबांतील तिच्या पतीनें जुना व नवा करार वाचून त्याच्या मर्जीप्रमाणे पाहिजे असल्यास त्यानें खिस्ती व्हावें. व त्याच कुटुंबांतील त्यांच्या कन्येनें कुराण वाचून तिच्या मर्जीप्रमाणें पाहिजे असल्यास तिनें महंमदीधर्मी व्हावें. आणि त्याच कुटुंबांतील त्यांच्या पुत्रानें सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक वाचून सत्यधर्मी व्हावें; आणि या सर्व मातापित्यांसह कन्यापुत्रांनीं आपला प्रपंच करीत असतां प्रत्येकानें कोणीं कोणाच्या धर्माचा हेवा करून द्वेष करूं नये आणि त्या सर्वांनीं आपण सर्वांच्या निर्माणकर्त्यानें निर्माण केलेलीं लेकरें असून त्याच्याच (निर्मीकाच्या) कुटुंबांतील आहोंत असें समजून प्रेमानें व गोडीगुलाबीनें अेकमेकांनीं वर्तन करावें म्हणजे ते आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याच्या राज्यांत धन्य होतील."[1]

जोतीरावांच्या चरित्राची व समाजकार्याची आपण येणेप्रमाणे तोंडओळख करून घेतली. त्यांचें जीवन निष्ठा व त्याग या जोडगुणांचीं केवळ मूसच होती असें म्हणावयास हरकत नाही. हिंदुसमाजांतील दलितांच्या अुद्धारासाठी ते कायावाचामनाने आजन्म झटले. वैयक्तिक स्वार्थाचा मोह त्यांच्या मनाला कधीहि शिवला नाही, कारण त्यांनी आपलें व्यक्तिजीवन समाज-जीवनांत विलीन करून टाकलें होतें. ब्राह्मणांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेवर त्यांनी हल्ला चढविला; परंतु त्यांचा रोख जातिसंस्थेवर होता, कोणाहि व्यक्तीवर नव्हता. अनेक ब्राह्मण गृहस्थांशीं त्यांचे स्नेहसंबंध होते. खरोखर जोतीराव हे आदर्श समाजसेवक होते. त्यांची दृष्टि नेहमी कार्याकडे असे. त्यासाठी कोणाशींहि सहकार्य करण्यास ते तत्पर असत. कोणाच्याहि हाताखाली काम करण्यास त्यांची ना नसे. दुसऱ्याला मोठेपणा देअून कार्यभाग साधण्यासारखा असल्यास ते स्वतःकडे आनंदानें कमीपणा घेत असत. यामुळे त्यांनी शेकडो लोकांचा विश्वास संपादन केला, व महाराष्ट्रांत प्रबळ संघटना निर्माण केली. त्यांच्या जीवनाचें सार त्यांच्याच शब्दांत खालीलप्रमाणे देतां येअील —

सार्वभौम सत्य स्वतः आचरावें । सुखें वागवावें । पंगू लोकां ।
अशा वर्तनानें सर्वा सुख धाल । स्वतः सुखी व्हाल । जोती म्हणे ॥

मराठीभाषासंरक्षक मंडळ

वृहन्महाराष्ट्र मंडळातर्फे पुणें येथे मराठीभाषासंरक्षक मंडळ नुकतेंच स्थापन करण्यांत आलें असून या मंडळातर्फे मराठी भाषेचें अध्ययन, अध्यापन व प्रचाराच्या बाबतींतील अड-चणी दूर करणें, मराठी भाषेचें शिक्षण व संवर्धन करण्यास साहाय्य करणें, मराठी भाषा व वाङ्मयाचा प्रचार करणें वगैरे कामें होणार आहेत. मंडळाचे अध्यक्ष श्री. ज. स. करंदीकर असून श्री. य. रा. दाते व ल. गं. काळे हे चिटणीस आहेत. कार्यकारी सदस्यांत पुण्याचे रावसाहेब र. लु. जोशी व शं. रा. दाते, दिल्लीचे पु. शं. पतके, कराचीचे रा. प. शिंदे, आज्मीरचे श्री. कृ. आपटे, कानपूरचे ग. कृ. प्रधान, हैदराबादचे पां. वा. जोशी वकील, व मद्रास, बंगाल, कर्नाटक व गोमंतकांतील प्रत्येकीं अेक प्रतिनिधि घेण्यांत येणार आहे. वरील मंडळाचा हेतु लक्षांत घेअून साहित्यप्रेमी जनतेने या मंडळास सर्व माहिती पुरवून व अितर मदत करून मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस मदत करावी अशीं नम्र विनंती आहे.

पु. शं. पतके
चिटणीस— वृहन्महाराष्ट्र मंडळ, न्यू दिल्ली

१ सार्वजनिक सत्यधर्मपुस्तक पृ. १२८.

परीक्षणें

धर्म-समाजशास्त्र

जगांतील धर्मपंथ– ले० व प्रका० रा. ब. डॉ. द. ल. सहस्रबुद्धे, डेक्कन जिमखाना, पुणें ४; मूल्य २ रुपये.

रावबहादुर सहस्रबुद्धे यांनी आपला ग्रंथ पूर्ण अभ्यास करून लिहिला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदु. बौद्ध, यहुदी, खिस्ती, झरतोस्ती, अिस्लाम अि० धर्मांतील तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र यांची तोंडओळख होण्यास हें पुस्तक अुपयुक्त ठरेल. विवेचनांत पाल्हाळ नाही आणि भाषा अत्यंत साधी आहे, हे दोन गुणविशेष प्रामुख्याने सांगावेसे वाटतात. पुस्तकांत मुख्य अुणीवा दोन भासतात. विशिष्ट धर्मकल्पनांचा अुदय होण्यास कोणती सामाजिक परिस्थिति कारणीभूत झाली याचा विवेक ग्रंथकारांनी केलेला नाही. गिब्न-रॉय यांच्यासारखे शास्त्रीय दृष्टीचे अितिहासकारच केवळ नव्हेत तर जाडे राधाकृष्णन्‌सारखे शाश्वत मूल्यांचे कैपक्षीदेखील धर्म व नीति यांची चर्चा करतांना सामाजिक पार्श्वभूमि वठवीत नाहीत. रा. ब. सहस्रबुद्धे यांनी या पद्धतीने विचारच केलेला दिसत नाही. दुसरें, तत्त्वज्ञान अथवा नीतिशास्त्र यांतील कांही प्रमुख प्रमेयें घेअून निरनिराळ्या धर्मांत त्यांचा कसा अूहापोह केला आहे, हें दाखविणें विचारप्रवर्तक ठरलें असतें. फक्त हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या धर्मपंथांची अशी अुत्कृष्ट चर्चा सर अेस् राधाकृष्णन् यांनी आपल्या "The Heart of Hindustan" या ग्रंथांत अधिकारवाणीने केली आहे. ती रा. ब. सहस्रबुद्धे यांच्या वाचनांत असेल. प्रस्तुत ग्रंथाची अुभारणी अशा पद्धतीने करण्यांत आली असती तर ग्रंथांतील अितर गुणांचा प्रभाव अधिक पडला असता. 'देवकल्पने'वरील ग्रंथकाराने केलेली चर्चा आणि बुद्धिप्रामाण्याविषयीचा ग्रंथकाराचा आग्रह प्रशंसनीय आहे.

अितिहास

श्रीसमर्थवाग्देवतेच्या चरणीं अर्पिलेला चौथा सुमनहार – संपादक : श्री. गणेश शंकर देव, राजशक २६७ ज्येष्ठ शु.१३; पृ.१०२+२०; मूल्य १।रु.

श्रीसमर्थभक्त श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव आणि अलीकडे त्यांचे चिरंजीव श्री. गणेश शंकर देव यांनी सत्कार्योत्तेजक सभेमार्फत चालविलेलें रामदास आणि रामदासी हें मासिक श्रीसमर्थवाग्देवतामंदिर ही संस्था, आणि त्याशिवाय अन्यत्र त्यांच्याच प्रेरणेने चाललेलीं कार्यें यांचें आदरमिश्रित कौतुक आज ज्याला वाटत नाही असा महाराष्ट्रीय विरळा. आणि त्यामुळे जरी सकृद्दर्शनीं त्यांच्या प्रदीर्घ परंपरेंतील तो 'अेकोणचाळिसावा' भाग, 'चौथा सर', 'सहावा मणि' आणि 'चौथा सुमनहार' अित्यादि पारिभाषिक अभिधानांचा नेमका बोध होण्याअितपत अेखाद्याचा त्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या अफाट वाङ्मयाशीं परिचय नसला तथापि देवांनी संपादित केलेल्या कोणत्याहि ग्रंथांत, 'आता आपल्याला शिवाजी, रामदास अशा खऱ्या महाराष्ट्रीय विभूतींबद्दल

अभिमानाने ओतप्रोत भरलेलें व बहुधा साधार असें कांहीतरी वाचावयाला मिळेल,' अशा आशेने कोणीहि वाचक कांही वेळ तरी रमून जातो. प्रस्तुत ग्रंथांतील श्री. करंदीकर, अळतेकर, भट, वणीकर, अनंतदास रामदासी यांचे लेख या दृष्टीने अभ्यसनीय आहेत. शिवाजीच्या राज्यघटनेचें सूत्र हा श्री. शेजवलकरांनी मांडलेला विषय तसा नवा नसला तरी अितक्या सुबोध तऱ्हेने प्रथमच मांडला गेला आहे असें वाटतें. प्रस्तुत अंक हा रामदास-रामदासी मासिक निघून पंचवीस वर्षे झाल्याप्रसंगाचा मिळून अेका अर्थाने रौप्यज्युबिलीचा अंकच आहे. त्या दृष्टीने संपादकांनी घेतलेला प्रस्तावनेंतील आढावा आणि शेवटीं समारोपादाखल शोभणारा 'सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें' हा, स्वतः संस्थापक श्री. शंकरराव देव यांनी दिलेला संस्थेची स्थापना, घटना, कार्यें, भवितव्य अित्यादि वर्णन करणारा प्रासादिक वृत्तान्त, हे दोन्ही औचित्य-पूर्ण आणि संस्मरणीय असेच आहेत. समर्थांच्या कार्याशीं निगडित अशीं स्थळें व कार्यकर्ते यांचीं चित्रें आणि विशेषतः श्री. शंकरराव देव यांचेंहि छायाचित्र या निबंधसंग्रहांत असल्या-मुळे प्रस्तुत संग्रहाला चांगलेंच स्वरूप मिळालेलें आहे. प्रथम पिता व त्याच्यानंतर पुत्र, अशी वाङ्मयीन परंपरा— अखंड, अेकरूप परंपरा— चालल्याचें अेकमेव प्रतीक म्हणून 'देवां'चें अभिनंदन करण्याचा मोह विशेषतः प्रस्तावनेंतील पृ. १७ व १८ वाचून कोणालाहि टाळतां येणें अशक्य आहे.

भाषाशास्त्र- लिपि

१ **प्रो. ब्लोककृत मराठी भाषेचा विकास**— ग्रंथकार प्रो. झुल् ब्लोक; भाषांतरकार व प्रकाशक प्रा. वा. गो. परांजपे, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें ४; मूल्य ४ रु.

२ **एल्. पी. जैन ह्यांची संकेतलिपी—मराठी शॉर्टहॅन्ड** (भाग १ व २)— आविष्कारक व प्रकाशक श्री. एल्. पूनमचंद जैन, ब्यॅवर; मूल्य अनुक्रमें ८ आणे व १।रु.

१ **पुस्तकाचें स्थूल स्वरूप**— आरंभीं अुपोद्घात पानें सुमारें ४०, नंतर वर्णप्रक्रिया पानें १५०, रूपप्रक्रिया पानें १००, वाक्यरचना पानें १०, भाषांतरकारांनी जोडिलेलीं परिशिष्टें अि० पानें २५ आणि शेवटीं व्युत्पत्ति-सूचि पानें १५०,—मिळून सुमारें ५०० पानें या पुस्तकांत आहेत. भाषेच्या विकासांत वाक्यरचनेलाहि महत्त्व आहे. अमरीं भाटां होअिजे। (ज्ञानेश्वरी ६।४५४) अि० रचना म्हणजे अेक कोडेंच आहे. असल्या वाक्यांचा तरी विचार यांत यावयास हवा होता पण खेदाची गोष्ट अशी की या वाक्यरचनेला केवळ दहाच पानें मिळालीं आहेत, व तींतील विषयहि मोठे महत्त्वाचे नाहींत. ब्लोकसारख्या विद्वानाने आपल्या लिखा-णाने वाक्यरचनेंतील वरीलसारखीं कोडीं सोडविलीं असतीं, पण तसें न झाल्याने हळहळ वाटते.

२ **ग्रंथकाराच्या सोयी व गैरसोयी**— प्रा. ब्लोक फ्रेंचमन् असल्यामुळे त्यास मेय्ये-सारखे मार्गदर्शक मिळाले (पान ३२७). युरोपांत त्यास अलोट ग्रंथसंपत्ति व संदर्भग्रंथ लाभले व यांचा अुपयोग करण्याला त्याजवळ दीर्घ अभ्यासाने कमाविलेली बुद्धि होती. असल्या सोयींबद्दल कोणासहि, निदान आपणां महाराष्ट्रीयांस तरी, हेवाच वाटावा. परंतु फ्रान्स-मध्ये झालेली ही सोय केवळ सामान्य भाषाशास्त्रासंबंधानेच होती विशिष्ट भाषा म्हणून मराठीचें अध्ययन करण्यास तेथे साधनें शून्यप्राय. अशा स्थितींत त्यास (पा. ३२९) प्रत्यक्ष महाराष्ट्रांत येअून ग्रंथ व विद्वान यांचा परिचय करून घ्यावा लागला. हे ग्रंथ म्हणजे मुख्यतः मोल्स्वर्थ-कृत मराठी कोश आणि जोशी व नवलकर यांनी केलेलीं व्याकरणें. जुन्या गोडबोल्यां-

च्या व्याकरणाचाहि त्याने अभ्यास केलेला आहे तरी पण मराठीच्या अध्ययनाविषयी मराठी-भाषकांच्या मानाने ग्रंथकाराची स्थिति अनुकंपनीयच ठरते. जन्मापासून मराठी बोलणारा व मराठीच्या वातावरणांत वाढलेला विद्वान जसा मराठीचा ज्ञाता होअील तसा प्रवासी पर-भाषक कसा होणार ? अर्थात् हें वैगुण्य मोठेंच हानिकारक होय. तरी पण अशा स्थितींतहि त्याने लिहिलेला हा ग्रंथ पाहतां त्याच्या चिकाटीचें, फ्रान्समधील साधनसंपत्तीचें, त्याच्या बुद्धिमत्तेचें जितकें कौतुक करावें तितकें थोडेंच. पुस्तक वाचून ग्रंथकाराविषयी आदरपूर्ण अंतःकरणानेच तज्ज्ञ तें खाली ठेवील. येथे शंका येते की दामलेकृत विस्तृत व्याकरण यांनी कां अभ्यासिलें नाही ? आधुनिक व्याकरण-पुस्तकांमध्ये पुष्कळच अधिक शुद्ध व मूलगामी ज्ञान या ग्रंथाच्या अवलोकनाने त्यास झालें असतें.

३ भाषांतरकार— रा० वासुदेवराव पुस्तकांत पहिल्याच वाक्यांत आरंभीं म्हणतात 'मी भाषाशास्त्रज्ञ नाहीं.' या त्यांच्या विधानावरून त्यांच्या ठिकाणीं विनय अधिक आहे कीं असत्यकथन अधिक आहे, हें सांगतां येत नाही. कारण यांनी स्वतः जोडिलेल्या परिशिष्ट २ मध्ये (३३५) 'वर्णांच्या संज्ञा' या परिच्छेदांत आढळणारी वर्णांचीं स्थानें, त्यांचे भेद, अि० माहिती पाहून 'मी भाषाशास्त्रज्ञ नाहीं' हें विधान मिथ्या ठरतें. अितकी शुद्ध विशद माहिती अन्यत्र क्वचितच सांपडेल; निदान मराठींत तरी सांपडणार नाहीच. अर्थात् या वरील विधानाच्या मुळाशीं शुद्ध विनय असल्यानेच अेका प्रकारें हें मिथ्यावादित्व दूषण ठरत नाही. ग्रंथकाराप्रमाणे भाषांतरकारहि प्राध्यापक आहेत. या लेखकांच्या साधर्म्यामुळेच कीं काय, ग्रंथप्रकाशनांत सुद्धा (३२७) याहच्छिक साम्य आलें आहे. मूळ पुस्तक १९१४-२० अशीं सहा वर्षें छापलें जात होतें; तर भाषांतर सुद्धा (३३०) १९२८-४१ अशीं बारा वर्षें छापलें जात होतें. या विलंबाचीं कारणें मात्र दोघांच्या संबंधांत पृथक् आहेत. या विलंबाबद्दल अनुवादक दोषी ठरतोच. आम्ही मराठी भाषेचे अभ्यासू लोक या फ्रेंच ग्रंथाच्या मराठी अवताराची वाट आतुरतेने दीर्घकाल पाहत होतों. पण शेवटीं, भाषांतर अेकंदरींत समर्पक, आणि शुद्धिपत्र कसोशीने केलेलें, पाहून या विलंबाबद्दल विशेष तक्रारीला जागा दिसत नाही.

४ मुख्य प्रतिपाद्य— मराठी भाषा ही भारतीय भाषांपैकी अेक आहे. या भारतीय भाषांच्या पश्चिमेस अिराणी भाषा, व अुत्तरेस तिबेटी व ब्रम्ही भाषा, व पूर्वेसहि ब्रम्ही भाषा, व दक्षिणेस द्राविडी भाषा आहे या सीमांच्या मध्ये मराठी, गुजराथी, पंजाबी, हिंदी, बंगाली अि० मुख्य भाषा आहेत. वेदांची भाषा नीटनेटकी करण्यांत येअून ती **संस्कृत** म्हणण्यांत आली. तिचेंच पहिलें रूपांतर म्हणजे पाली (१९). पालीचें रूपांतर महाराष्ट्री. तींतून अपभ्रंश व त्यांतून जुनी मराठी म्हणजे ज्ञानेश्वरी भाषा निघाली. तिचीच क्रमागत परिणती म्हणजे वर्तमान मराठी. ही मराठी अर्थात् परंपरेने संस्कृतापासून निघाली आहे, असें स्पष्ट विधान (९) आहे. ही व असली अन्य माहिती चाळीस पानांच्या अुपोद्घातांत आढळते. ही माहिती पौर्वापर्य संबंध कार्यकारणभाव यांनी युक्त असल्यामुळे हा सर्वच अुपोद्घात महत्त्वपूर्ण व वाचनीय असा आहे. मराठीचें आजचें स्वरूप ग्रंथकाराच्या मतानुसार पुढीलप्रमाणे सांगतां येअील—

साक्षात् प्राकृतसंभूता बहुवाङ्मयभूषिता ।।
आक्रांता लेशतोऽन्याभिः अदूरा व्यवहारतः ।।
गीः सकोशव्याकरणा **मराठी** सत्कृत-श्रमा ।

अर्थ— मराठी, (संस्कृतापासून परंपरेने पण) महाराष्ट्री या प्राकृतापासून साक्षात् निघाली आहे हींत वाङ्मय विपुल व अुच्च दर्जाचें आहे. अन्य भाषांचा संसर्गजन्य विकार

अनुक्रमणिका

हिच्यांत विशेष नाही. मराठीचे रोजच्या व्यवहारांतील रूप आणि लेखारूढ रूप हीं जवळ-जवळ सारखींच आहेत. (विस्तृत) कोश आणि (तर्कशुद्ध) व्याकरणग्रंथ यांनी ही सनाथ आहे आणि विद्वानांनी हिच्यावर पुष्कळ परिश्रम केले आहेत व ते अजूनहि करीत आहेत. हें प्रशस्ति-पत्र आपणांस निःसंशय अुत्तेजक व भूषणावह आहे.

५ गुणग्रहण— अुपोद्घातानंतर वर्ण व रूपें यांची प्रक्रिया दिली आहे. तींत ठिक-ठिकाणीं नानाविध प्राच्य व प्रतीच्य भाषांची तुलना, सर्वंकष विवरणपद्धति व अेकेक वर्ण घेअून शब्दांतील त्याच्या स्थानानुसार मूलवर्ण देण्याचा प्रयत्न सर्वत्र दिसून येतो. यामुळे मराठीच्या बनावटीचा, विशेषतः वर्णप्रक्रियेचा, सूक्ष्म कीस निघालेला सांपडतो. यामुळे तिच्या अैतिहासिक अभ्यासास चांगलेंच साहाय्य झालें आहे. यांत विशेष अुल्लेखाई गोष्ट म्हणजे मतांतर जरी असंमत असलें तरी त्याचा विचार अत्यंत औदार्यानें केलेला दिसतो. विरुद्ध मत-वाल्यांबद्दल कुत्सा, हेटाळणी, किंवा तुच्छता बिलकूल आढळत नाही. सर्वत्र अुदात्त खेळाडू-वृत्ति दिसते. तसेंच, आपल्या अज्ञानाबद्दल कबुली देण्यांत ग्रंथकारास कमीपणा वाटत नाही. भविष्यकाळाचा प्रत्यय 'ल' याविषयी स्पष्ट माहिती नाही (२८४). तसेंच, 'बायकोचें' माहेर कोणतें याचाहि पत्ता लागत नाही अशी स्पष्ट कबुली त्याने दिली आहे (१०२). ग्रंथकाराच्या या अुदाहरणांवरून आपले मराठी ग्रंथकार परस्परांशीं वागतांना खिलाडूवृत्ति ठेवून, वृथाभिमानास निरोप देतील काय ?

६ मतभेदाच्या कांहीं गोष्टी— (१) भाषा स्वकालातिजीवी कशाने होते?— याचें अुत्तर ग्रंथकाराच्या मतानुसार पुढीलप्रमाणे देतां येअील (२६)—

शास्त्रेषु धर्मविधिषु शासने च प्रयोगतः ।
आदर्शग्रंथनिर्माणात् महिमा जायते गिरः ।
ततोऽध्ययनमस्याश्च, व्याकृतिर्जडता ततः ॥

अर्थ— शास्त्राच्या भाषेंत, धर्मसंस्कारांमध्ये, राजाच्या आज्ञापत्रामध्ये भाषेचा अुपयोग होअूं लागला व तिच्यांत आदर्शभूत ग्रंथ झाले म्हणजे भाषेला महत्त्व प्राप्त होतें. यामुळे साक्षर लोकांत तिच्या अध्ययनाबद्दल अगत्य वाटतें व हें अगत्य सफल करण्यासाठी प्रमाणभूत व्याकरण-ग्रंथ अुत्पन्न होतात व त्यांना योग्य कालापलीकडेहि महत्त्व दिलें गेल्याने भाषेंत अेक प्रकारचा ठराविकपणा येअून ती आपणांत कालक्रमाने होणारे बदल सामावूं शकत नाही. पण तीच लेखनांत राहून, बोलभाषा तिच्यापासून अधिकाधिक दुरावते.

या यथार्थ मतावरून दिसतें की संस्कृत भाषा, जी सामान्यतः येशु पूर्व शतक पांच-पर्यंत बोलभाषा होती ती, त्या कालापुढेहि अजूनपर्यंत अभ्यासिली जात आहे, तिच्यांत मधून-मधून ग्रंथहि निष्पन्न होत आहेत. याचें कारण तिच्या धार्मिक महत्त्वाबरोबर वाङ्मयीन श्रेष्ठता हेंहि आहे. पाणिनींचें व्याकरण पाहून विद्वान लोक त्यावर अितके मोहित झाले की रोजच्या बोलींत कितीहि फरक होवोत, परंतु लेखभाषा या व्याकरणानुसारच राखिली पाहिजे असा त्यांनी निश्चय केला. याचा परिणाम अिष्टानिष्ट असा द्विविध झाला. संस्कृत व्याकरणाच्या अध्ययनाने पंडितांच्या बुद्धीस कुशाग्रता लाभली व तदनुसार रचलेल्या काव्यांपासून शुद्ध सात्त्विक आनंदहि त्यांस मिळाला पण तेवढ्यापुरतें चालू वर्तमान जीवंत बोलभाषांकडे त्यांचें लक्ष कमी गेलें व त्यांची बरीच हेळसांड झाली. अशा रीतीने कधी-कधी उत्कृष्ट प्रमाणभूत ग्रंथापासूनहि कांही गोष्टींत लोकांची हानि होते.

(२) **चतुर्थीचा प्रत्यय 'स'** (२३८)— प्राकृतांतील व परंपरेने मराठींतील चतुर्थी संस्कृतांतील षष्ठीपासून बनली आहे हें सर्वसंमत आहे; तरी पण तिच्या 'स' प्रत्ययाच्या अुत्पत्ती-संबंधी भिन्न-भिन्न मतें आहेत व त्यांत अंतरहि पुष्कळ आहे. अशा मतांपैकी अेक म्हणजे **आसपास** या जुळ्या शब्दांपैकी आस (किंवा आर्श्व) व तद्वारा अश्र (कड) यापासून **स** प्रत्यय निघाला असावा असें आहे. यांत बरेच दोष आहेत. अश्र-चा अर्थ मुख्यतः टोक असा आहे, बाजू नाही. तेव्हा पार्श्व-पासून झालेल्या पास या शब्दाच्या मागे बसण्यास तो योग्य नाही. माझ्या मतें पुढील व्युत्पत्ति असावी. **अन्य** शब्दाचीं मराठींत रूपें **आणि, आन** अशीं दोन होतात. या रूपांच्या धर्तीवर **रथस्य** या षष्ठीची **रथासि, रथास** अशीं रूपें सहज प्राप्त होतात. या 'स्य'हून इतरत्र स-चें मूळ पाहण्याचें कारण दिसत नाही. जुन्या शब्दांतील पूर्वार्ध प्रायः अुत्तरार्धी नादाने सम, पण अर्थाने शून्य असतो. आवळाजावळा, अिडापिडा, औरस-चौरस यांतील आवळा, अिडा, औरस अशीच आपली अर्थशून्यता सांगतात. अर्थात् पास याच्या पूर्वीचा आस अर्थशून्यच असल्याने त्या अर्थशून्यांतूनसुद्धा प्रत्यय काढूं पाहणें व्यर्थ होय.

(३) **स्वराघात** (६७)— स्वराघाताचा स्वराच्या गुरुत्वाशीं वारंवार घोटाळा होतो अि. बीम्सचें मत सांगून स्वराघातास मराठींत महत्त्वाचें स्थान नाही; अर्थात् तो विचार्य नाही, असा अभिप्राय ग्रंथकाराने दिला आहे. तरी पण माझ्या मतें या गोष्टीचा अधिक विचार होणें अवश्य आहे.

७ कांही आनुषंगिक गोष्टी (१) हिंदी व हिंदुस्थानी (२५)— ग्रंथकार म्हणतो '**हिंदुस्थानी** भाषेचें यवनी-शब्द-प्रचुर असें रूप म्हणजे **उर्दू**, आणि संस्कृत-शब्द-प्रचुर रूप म्हणजे **हिंदी**.' अशा रीतीने ग्रंथकाराच्या मतें हिंदुस्थानी भाषा मध्यवर्ती ठरत असली तरी तिचें खरें स्वरूप संस्कृतानुगामीच असलें पाहिजे हें अुघड आहे. कारण या हिंदुस्थानीचें व्याकरण संस्कृतोत्पन्न भाषांनाच अनुसरणारें आहे. अर्थात् यामुळे हिंदुस्थानीच्या कोशांत शिरण्यास संस्कृतोत्पन्नच शब्द अधिकारी आहेत, यवनी शब्द नाहीत. तेव्हा हिंदुस्थानीची वाढ संस्कृता-नेच झाली पाहिजे.

(२) मराठीचें वर्तमान रूप कोणीं ठरविलें,– देशस्थांनी की कोकणस्थांनी ?– आपले पूर्वज दोआबांतून दक्षिणेकडे येत-येत कांही पश्चिम किनाऱ्याने गुजराथेंतून व कांही वऱ्हाडांतून असे आले. यांपैकी पहिले किनाऱ्याने वसत-वसत रत्नागिरीकडे गेले. हे लोक म्हणजे कोकणस्थ होत, दुसरे ते देशस्थ. महाराष्ट्रामध्ये या दोघांचीहि वस्ती झाली. तरी पण अुत्तर व मध्यमहा-राष्ट्रांत गुजराथीच्या लकबा प्रायः मुळीच दिसत नाहीत. त्या रत्नागिरीकडे दक्षिणेस कोंकणी भाषेंतच आढळतात. मुख्य महाराष्ट्रांत म्ह० अुत्तर व मध्यमहाराष्ट्रांत त्या कां न दिसाव्या ? तेथे (४९) ज्ञानेश्वरादिसंत, तुकाराम-नामदेवादि भक्त, रामदासारखे लोकगुरु, यांच्या भाषेची छाप पडल्यामुळे, गुजराथी वळण टिकूं शकलें नाही. सारांश, आपली मुख्य महाराष्ट्रांतील **प्रमाण मराठी भाषा** ही कोकणस्थ छापाची नसून देशस्थछापाची आहे.

(३) **शुद्धलेखन** (३३०)— अव्यय असलेला 'ही' शब्द ह्रस्व लिहण्याची भाषांतर-काराची मनापासूनची अिच्छा दिसते. परंतु ही अिच्छा केवळ अस्थानी आहे. गुरु, हरी अि. शब्द संस्कृतांत ह्रस्वान्त असतां, मराठींत दीर्घान्त कां झाले ? मराठीचा हा स्वभावच दिसतो की तिला शब्दाच्या अंतीं अुच्चाराचा खटका खपत नाही. हरि-शब्दाच्या अंतीं अिकार ह्रस्व अुच्चारून थांबणें जिव्हेस कष्टकारक वाटतें. यामुळे **दीर्घान्तत्व मराठीचा विशेष** ठरतें. 'रामाबरोबर लक्ष्मणही वनांत गेला.' अशा ठिकाणीं आपण कानोसा घ्यावा म्हणजे 'ही'चा

स्वर दीर्घच अैकू येअील. नवीन शुद्धलेखन म्हणून रा. परांजपे जिचा गौरव करितात ती पद्धति अनेक प्रमादांनी युक्त आहे. तिच्यांत तत्त्वाहून लहरीलाच अधिक महत्त्व दिसतें. तसेंच—, रा. परांजपे म्हणतात '**पुल्लिंग** हें रूप चुकीचें आहे.' मी विचारितों– 'यास प्रमाण काय?' या शब्दाच्या अुच्चाराचा कानोसा घेतल्यास असाच स्पष्ट अुच्चार अैकूं येतो. हाच अुच्चार, संस्कृत मूलानुसारी नसला तरी, आपणांस लेखनांत प्रमाण मानला पाहिजे. '**प्रथम अुच्चार, नंतर लेख.** प्रावृष्-चा अुच्चार **पाऊस** असा प्रथम झाला व नंतर तसा तो लिहिण्यांत आला. करिता संस्कृत संधीस सोडून असलें तरी, **पुल्लिंग** हेंच रूप मराठींत ग्राह्य आहे.

८ **ग्रंथांतील दोषागम**— मधूनमधून या ग्रंथांत दोष आढळतात,– परिहार्य व अपरिहार्य. पैकी कांही **परिहार्य** दोष— ग्रंथकाराने (२९५) भूतविशेषणाचा 'ला' प्रत्यय त-पासून निघाला आहे अेवढेंच सांगितलें आहे. त्याची चर्चा त्याने अवश्य करावयास हवी होती. कांही पारिभाषिक शब्द परिशिष्टानंतर देण्याचे राहिले आहेत. पान अुघडिलें असतां परिच्छेदाचा अंक वर दिसल्यास सोयीचें असतें. अशी व्यवस्था या पुस्तकांत केलेली नाही. **अपरिहार्य दोष**— ग्रंथकारास कांही माहिती चुकीची मिळाल्यामुळे पुढीलसारखे दोष दिसून येतात—

ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमात् भावसमूहयोः । 'अमरकोश'

अर्थ— ज्ञातेय म्हणजे (बंधुपणा अथवा) नातें आणि बंधुता म्हणजे नातेवाईकांचा समुदाय.

यावरून स्पष्ट आहे की **ज्ञातेय**-वरून **नातें** शब्द आला आहे. पण (१६९) तो **ज्ञातित्व**-वरून साधला आहे. **वणवा** वनवह्नि-वरून साधला असावा; वनवात (४६५) हें त्याचें मूळ चूक दिसतें. **शिमगा** (४८४) हा **सीम-ग** वरून साधला असावा असें मला वाटतें. ग्रंथकाराने तो सुग्रीष्मक यावरून साधला आहे. याविषयी ज्योतिःशास्त्रज्ञांनी निर्णय करावा. **सांडणें** हा शब्द **स्यंद्**-वरून बनलेला दिसतो; पण (४८०) **छर्द्**– वरून तो व्युत्पादिला आहे. **सुगी** (४८५) या शब्दाचें मूळ **सु-ग** (सुखाची स्थिति) हें असावें. (दुर्ग)दुग्ग या धर्तीवर सुग्ग होअून त्यावरून हा शब्द निघाला हें म्हणणें चिंत्य दिसतें.

९ **भाषांतर कसें झालें आहे ?**— मूळ ग्रंथाच्या भाषेविषयी अज्ञान असल्याने, मला हें भाषांतर मुळाशीं ताडून पाहणें शक्य नाही; अर्थात् 'स्वतंत्र निर्मिति' या दृष्टीनेच या भाषांतराकडे मी पाहतों. यांत मी आनंदाने सांगतों की या पुस्तकाचे अध्ययनाने मराठी वाचकास अेक अपूर्व, मूल्यवान्, अुपयुक्त असें भाषाशास्त्राध्ययनास साधन लाभलें आहे. शिवाय तौलनिक भाषाशास्त्र म्हणजे काय, त्यावर जगांत काय-काय परिश्रम झालेले आहेत, यांत आपला अंश किती अल्प आहे, अि० गोष्टी या पुस्तकावरून कळून येतील, व त्यांनी कूपमंडूक-वृत्ति कांही कमी होअून दृष्टि भाषाशास्त्रोन्मुख होअील. या लाभाकडे पाहतां प्रस्तुत भाषांतर करून, मराठी-भाषकांवर केलेल्या मोठ्या अुपकाराबद्दल रा. परांजपे हे निःसंशय अभिनंदनास पात्र आहेत. तरी पण पुढील दोषहि सांगणें अवश्य आहे.– मूळ ग्रंथाची भाषा फारच संक्षेप-प्रवण आहे, असें विद्वानांचें मत आहे. भाषाशास्त्रासारख्या किचकट विषयाचें यथावत् आकलन होण्यास भाषा वेळेस पाल्हाळिक झाली तरी चालेल. पण ग्रंथकाराचा सूर निराळाच आहे, व भाषांतरकारानेहि प्रायः त्याचेंच अनुकरण केलें आहे. मराठी वाचकवर्गाकडे तरी लक्ष देअून विषयाचा विस्तर भाषांतरांत अिष्ट होता. यांत अनेक ठिकाणें अशीं आहेत की अेकाधिक वेळां वाचूनहि मला तीं कळलीं नाहीत. तज्ज्ञांची गोष्ट वेगळी, पण माझ्या-

सारखेच अ-तज्ञ असतील ते हें पुस्तक याचतांना क्लेशच पावतील. अुदाहरणादाखल अेक स्थान दर्शवितों (२२३). साक्षात् आणि परोक्ष विभक्तींची प्रत्ययमाला असा मथळा आहे. यांत कितीतरी घोटाळे आढळतात. अनुक्रमणिकेनुसार येथील प्रत्ययमाला १९० परिच्छेदापर्यंत पसरली आहे. (१) पण या परिच्छेदांत माला कोठेच दिसत नाही व तिचे घटकहि दुष्प्राप्य दिसतात, निदान सुखाने तरी कळत नाहीत. (२) साक्षात् आणि परोक्ष या शब्दांनी काय समजावें, याची फोड येथे केली नाही. किंवा (३४५-६) पारिभाषिक शब्दकोशांतहि नाही; त्यांत मुळी हे शब्दच नाहीत. भीत-भीत म्हणतों की साक्षात् वि० म्हणजे प्रथमा, परोक्ष वि० म्हणजे प्रथमान्य विभक्ति आणि सामान्य विभक्ति म्हणजे सामान्यरूप अशी विवक्षा असावी. ही विवक्षा खरी असेल तर साक्षात् आणि परोक्ष हे शब्द अत्यंत गचाळ ठरतात. तें असो. संज्ञा कोणतीहि वापरा, पण त्या संज्ञेचा परिचित पारिभाषिक संज्ञांशीं तुलना करून तरी अर्थ स्पष्ट करावा तेंहि यांत केलें नाही. त्यांतच (२३७) परोक्ष (सामान्य) विभक्ति असें विधान आहे. याने अशी शंका येतें की परोक्ष आणि सामान्य हे शब्द तुल्यार्थकच आहेत काय? सारांश, या विभक्तिसंज्ञांच्या घोटाळ्यामुळे पुनःपुन्हा डोकें खाजवूनहि ग्रंथकाराचा अभिप्राय गळीं अुतरत नाही. हे हाल व ही गैरसोय भाषांतरकारांनी थोडासा अधिक विस्तर करून टाळणें अवश्य होतें. अशा विस्तराने धनव्यय वाढत असला तरी त्यापासून होणारा लाभ आणि तदभावीं होणारी हानि ही विचारांत घेतलीं असतां हा विस्तर क्षम्य व अिष्टच ठरला असता. या संज्ञांच्या संबंधांत पुढीलप्रमाणे म्हणतां येअील.—

साक्षादादिविभक्त्यर्थं ग्रंथकारः स्वयं खलु ।
तथा वेदानुवादिता, तृतीयो वेत्ति वा न वा ॥

अर्थ— साक्षात्, परोक्ष, सामान्य या विभक्तींचा अर्थ ग्रंथक व अनुवादक हेच जाणतात. तिसऱ्या जाणणाऱ्याची वानवा आहे.

(२२३) देव हा शब्द व्यंजनान्त म्हणून दिला आहे व त्याची प्राकृत प्रथमेचीं रूपें देवो, देवा अशीं दिलीं आहेत. देव शब्द व्यंजनान्त कसा? अन्त्य 'अ' अैकूं येत नाही म्हणून? वृक्ष, विप्र, समुद्र या शब्दांत अन्त्य 'अ' अवश्य स्पष्ट अैकू येणार. तदभावीं अन्ताक्षरांतील पोटव्यंजनांचा अुचारच शक्य नाही. तेव्हा (अुच्चारतः) वृक्ष 'अ'कारान्त आणि ग्रंथकारमतें 'देव' व्यंजनान्त. या अंतभेदावरून असें अनुमान अिष्ट आहे काय की वृक्ष शब्द देव-प्रमाणे चालवावयाचा नाही? पण हे दोन्ही सारखेच चालणार. मराठीचें धोरण याच्या अुलट आहे. व्यंजनान्त शब्दास ती अुलट स्वरान्त करूं पाहते. भगवान्-ची तृतीया भगवानाने, जगत्ची सप्तमी जगतांत. अशा रीतीने हे शब्द व्यंजनान्ताचे स्वरान्त होतात. ग्रंथकार अुलट स्वरान्तास व्यंजनान्त करतात. मग त्यांचा अभिप्राय असा तर नाही की व्यंजनान्त केलेला **देव** भाषेच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीने फिरून अ-कारान्त व्हावा? या अभिप्रायाने रूपसिद्धींत हानि होत नसली तरी स्वर काढून जोडण्यापेक्षा, असलेलाच ठेवणें काय वाअीट? निरर्थक खटपट कशाला? हा मुळांतील घोटाळा अनुवादकाने काढणें अिष्ट होतें.

१० मूलग्रंथावरील अभिप्राय— ग्रंथकाराचे गुरुजी (३२७) मेय्ये म्हणतात 'ग्रंथाची भाषा अत्यंत संक्षिप्त आहे, व त्यास कारण म्हणजे ग्रंथकार दुसऱ्याने आपली स्तुति करावी याविषयी सर्वथा निरपेक्ष आहे हें होय. अुलट–(३२८) भाषाशास्त्रज्ञ ग्रीयर्सन म्हणतात या ग्रंथांतील प्रतिपादन सुबोध आहे (३२९). स्थानिक विद्वान रा. कत्रे म्हणतात की या

पुस्तकाने आर्यभारतीय भाषाशास्त्राचा प्रत्यक्ष पायाच घातला आहे. या अभिप्रायांतून सार वाचकांनी पुस्तक वाचून आपापल्या अनुभवानुसार काढावें.

११ सारोद्धार— वर या ग्रंथाचे गुण-दोष विवेचिले आहेत. गुणांबद्दल ग्रंथक व अनुवादक दोघेहि स्तुत्य आहेत; मात्र दोघांनींहि विषमस्थळीं अधिक विस्तार करून विषय विशद केला असता तर मराठी भाषाशास्त्राभ्यासकांवर त्यांचे मोठे अुपकार झाले असते. वाअीट वाटतें तें हेंच की दोघांची मार्मिक विद्वत्ता **सविस्तरपणाच्या अभावीं** अभ्यासूंस जेवढी फलद् व्हावी तेवढी झाली नाही. शेवटीं, पुढील अिच्छा व्यक्त करून आपला निरोप घेतों. येथील विद्वान डॉ. वैद्य व कत्रे यांच्या दांडग्या व्यासंगाचें अनुकरण होतकरू विद्वानांनी करून अशा विद्वानांची संख्या वाढवावी आणि डॉक्टरेट-सारख्या पदव्या मिळविण्यासाठी युरोपांतील विद्वानांस हिंदुस्तानांत येणें अिष्ट वाटावें, अितक्या तोलाचें भाषाशास्त्राध्यन येथे चालू व्हावें !

ब्यावर (अजमीर) येथील श्री. अेल् पुनमचंद जैन यांनी अुच्चारानुसारिणी (Phonetic) संकेत-लिपी बनविली असून, तिजमध्ये अक्षरांना प्राधान्य नसल्यामुळे कोणत्याहि भाषेच्या शीघ्रलेखनासाठी तिचा अुपयोग करतां यावा, असें तिचें स्वरूप आहे.

या लिपींत फक्त सहा प्राथमिक चिन्हें आहेत. हिन्दीमध्ये प्रत्येक वाक्याच्याशेवटी देतात त्याप्रमाणे अळ, कंसाचा पूर्व व अुत्तरार्ध, मराठी मोडी अेकाचा आंकडा, अिंग्रजी U आणि O अशा पांच चिन्हांची तींच अुभीं आडवीं तिरकस ठेवल्याने वीस व्यंजनें बनतात. कण्ठ्य तालव्यादि प्रत्येक वर्णातील पहिल्या (कठोर) व्यंजनास एक चिन्ह व तिसऱ्या (मृदु) व्यंजनास अेक चिन्ह आहे. दुसरें कठोर व्यंजन व चवथें मृदु व्यंजन याच चिन्हांला टिंब वा तत्सम खुणा देअून साधतात. अुदा. क साठी (।) हा संकेत आहे. त्याखाली टिंब दिल्याने ख होतो व ग या चिन्हा (ɔ) खाली टिंब दिल्याने घ होतो. अुर्दू वर्ण देवनागरींत लिहितांना त्याच्या कठोरत्वाचें निदर्शक टींब ज्याप्रमाणे देतात त्याचप्रमाणे ही पद्धति आहे.

या लिपींत फक्त चार स्वर आहेत. अ = ɔ अु U अि व ऋ = C यांसच टिंबादि खुणा देअून अ ची बाराखडी बनते. ह्या खुणा वर किंवा खाली लागतात. बाणाच्या टोकाची खूण लावल्या-वर अर्धव्यंजनाचा बोध होतो. त्याचप्रमाणे द्वित्व जोडाक्षर अित्यादींचे संकेत ठरविले आहेत. याप्रमाणे तीन पायऱ्यांत जुळणी होते तरी पण लिहितांना टांक न अुचलतां लिहिण्याच्या सोअीने व गतीने त्या तीन पायऱ्या अेकमेकांत मिळून जातात.

यांच्या पद्धतींत प्राथमिक चिन्हें फारच थोडीं असल्यामुळे अेकाच संकेताला अनेक अक्ष-रांचा संभ्रम अुत्पन्न होण्याचा संभव आहे. पिट्सन किंवा तत्सम अितर अिंग्रजी शॉर्टहॅन्ड पद्धतींत हा दोष कमी प्रमाणांत आहे. परंतु श्री. जैनांच्या संकेतचिन्हें जोडण्याच्या पद्धतींतील सुधारणेमुळे हा संशयजनक दोष टाळला जाअील असें वाटतें. त्यांची प्राथमिक चिन्हें ठसठसीत अन् साधीं असल्यामुळे आणि सरळ रेषांचा जास्त अुपयोग असल्यामुळे त्यांना ही सुधारणा शक्य झाली आहे.

प्राथमिक चिन्हें कमी करण्याच्या प्रयत्नामुळे अुर्दूप्रमाणे बारीक बारीक चिन्हें वाटतात आणि लेखनांतील किचकटपणा वाढतो. हा दोष याहि पद्धतींत आला आहे. त्यामुळे या लिपींत आवाजानुसार लिहिणें सुलभ होत असलें तरी वाचणें कठीण जाअील असें वाटतें, परंतु अभ्यासाने ती अडचण दूर होणारी आहे.

'व्यापक संकेत' 'लिखाणांत सुलभता' आणि 'गति' हे गुण संकेतलिपींत अवश्य असावे लागतात. या दृष्टींनी श्री. जैनांचा प्रयत्न परिपूर्ण नसला तरी बराच समाधानकारक आहे. देवनागरीसारख्या अुच्चारानुसारी अुत्कृष्ट लिपीवर संकेतलिपी जितक्या सुलभतेने बसेल तितक्या प्रमाणांत तिची अुत्कृष्टता दिसून येअील. श्री. जैनांचा प्रयत्न या दृष्टीने बऱ्याच प्रमाणांत यशस्वी झाला असून त्यांची लिपि हिंदी लिपिसाठी आज अनेक ठिकाणीं वापरली जात आहे. तींत १४० शब्द मिनिटांस लिहिण्यापर्यंत गति जाअू शकते असें श्री. जैनांचें मत आहे व तें श्री. मुलाभाअींच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या चढाओढींत त्यांच्या विद्यार्थ्याने सार्थ करून दाखविलेंहि आहे. अखिल भारतीय साहित्य संमेलन, लंडन, आणि दिल्लीची व्यापारी परिषद् (Chambers of Commerce) या संस्थांतून तीस मान्यता मिळाली आहे. मराठीसाठी आपल्याकडील लघुलेखकांनी व वृत्तप्रतिनिधींनी तिचा स्वीकार केल्यास मराठी वृत्तलेखनांतील अुणीव दूर होअील.

साहित्य-शास्त्र

वाङ्मयीन महात्मता— ले० श्री. बा. सी. मर्ढेकर; प्रका० श्री. कृ. ना. सापळे; रामकृष्ण प्रकाशन मंडळ, त्रिभुवन रोड, मुंबअी ४; मूल्य १। रु.

'वाङ्मयीन महात्मता' हें अपरिचिततेमुळे औत्सुक्य वाढविणारें नांव धारण करणारें हें पुस्तक 'आर्ट्स् ॲण्ड मॅन्' या अिंग्रजी टीकाग्रंथाचे लेखक श्री. बा. सी. मर्ढेकर यांनी लिहिलें आहे अेवढें सांगितलें की त्याचें वैशिष्ट्य साहित्यिकांस तरी कल्पनेने जाणतां येअील. पाअुणशे पानांच्या या लहान ग्रंथास पंचवीस पानांची प्रस्तावना प्रो. वा. म जोशी यांनी लिहिली आहे व तीमध्ये मूळ ग्रंथामधील श्री. मर्ढेकर यांच्या विचारांचा सविस्तर परामर्श घेतला आहे. मूळ ग्रंथाचें स्वरूप लेखसंग्रहात्मक आहे. सह्याद्रींत वेळोवेळीं लिहिल्या गेलेल्या टीकात्मक लेखांत 'वाङ्मयीन महात्मता' या मुद्दाम लिहिलेल्या लेखाची भर घालून व कांही प्रास्ताविक जोडून हा संग्रह तयार केला आहे. पांचसहा स्फुट व निरनिराळ्या वेळीं लिहिल्या गेलेल्या लेखांतून अेक सलग अशी विचारसरणी प्रतिपादिली असणें अशक्यच होतें, व त्याप्रमाणें ल्यु. पिरांदेल्लोवरील लेख किंवा अरिस्टॉटलच्या 'संभवनीयते'वरील लेख हे अितर तीन लेखांपासून वेगळे पडलेले दिसतात. अितर तीन लेख व प्रास्ताविक भाग मिळून मात्र अेकच विचारसरणी आहे, आणि या ग्रंथाचें खरें प्रतिपाद्य यांतूनच दृग्गोचर होतें.

श्री. मर्ढेकर यांची सारी विचारसरणी थोडक्यांत अशी आहे. मराठी वाङ्मयास जागतिक वाङ्मयांत मानाचें तर राहोच पण नांवाचें सुद्धा स्थान नाही. याचें अेक कारण आमचें हें वाङ्मय अिंग्रजीमधील वाङ्मयावरच फार अवलंबून आहे, व जगांतील अितर भाषांमधील वाङ्मयाचा आणि मराठी वाङ्मयाचा परिचय मुळीच नसल्याने समग्र वस्तु पाहिल्याने येणारी सर्वांगीण, म्हणून खरी, अशी दृष्टि मराठी वाङ्मयास प्राप्त झाली नाही. त्या वाङ्मयांत टराविकपणा, श्री. मर्ढेकर यांच्या शब्दांत 'आवर्तपणा'—फिरून फिरून तेंच तें येणें— आलेला आहे. त्यांत जीवनाची विविधता किंवा विस्तृतता यांचें दर्शन होत नाहीच, पण यापेक्षाहि अधिक लक्ष्यांत घ्यावयाची गोष्ट म्हणजे विचार किंवा भावनांची सखोलता मुळीच नाही. 'शिळी कल्पना, पदलालित्य, भावनांचा गुळगुळीतपणा, आणि विचारांचा निर्जीवपणा हींच या वाङ्मयांत पाहावयास मिळतात.''

या परिस्थितीची मीमांसा करीत असतांना श्री. मर्ढेकर यांनी वाङ्मयीन श्रेष्ठता अथवा 'महात्मता' कोणकोणत्या कारणांनी येते याची चर्चा केली आहे, व तीच या पुस्तकाचा गाभा म्हणावयास पाहिजे. वाङ्मय श्रेष्ठ होण्यास लेखकाने आपल्याशीं निष्ठा ठेवून तें जसें प्रतीत झालें तसेंच चित्रित करणें आवश्यक आहे. या बाबतींत प्रतारणा झाली की वाङ्मय हिणकस झालेंच म्हणून समजावें. आपल्या अनुभवांशीं तादात्म होण्याची शक्ति किंवा पात्रता मराठी लेखकांत दिसत नाही. उपरिनिर्दिष्ट आत्मनिष्ठा ही लेखनपूर्व व लेखनांतर्गत अशी द्विविध असूं शकते आणि या प्रत्येकींत दोष अुत्पन्न होअूं शकतो. तसेंच वाङ्मयीन 'महात्मते'स आवश्यक असणारी मुख्य गोष्ट म्हणजे प्रसंगांची व्यापकता नसून भावनांची खोली, त्यांचें तात्कालिक नसलेलें देशकालातीत महत्त्व व सत्यता, जीवनदृष्ट्या मूल्य याबर प्रकाश पाडणारी दृष्टि हीच होय. हें व यासारखे तात्त्विक विचार यांत सांगण्यांत आले असून मधूनमधून स्पष्टीकरणार्थ आधुनिक काव्यांतून कांही अुदाहरणें घेअून मोठ्या मार्मिकपणें या तात्त्विक विचारांचें विवरण लेखकाने केलें आहे. कोणत्याहि लेखकाचा मुलाहिजा न ठेवतां, पण तोल सुटूं न देतां, विपुल वाङ्मय निर्माण करण्याची घाअी, शब्दावडंबराचें प्रेम, अर्थव्यक्तीकडे होणारें दुर्लक्ष्य अित्यादि सद्यःकालीन मराठी लेखकांचे दोष श्री. मर्ढेकर यांनी सडेतोडपणें बोलून दाखविले आहेत. त्यांचें हें सारें विवेचन आज झालें आहे त्यापेक्षा अधिक सुगम त्यांना करतां आलें असतें तर दुधांत साखर पडती.

श्री. मर्ढेकर यांनी प्रतिपादलेल्या मुख्य विचारसरणीशीं कोणाचाहि तीव्र मतभेद होण्याचें कारण दिसत नाही पण तीमधील कांही अंगभूत बाबींशीं होणें शक्य आहे, व तो तसा प्रो. वा. म. जोशी यांनी आपल्या प्रस्तावनेंत व्यक्त केलाच आहे. मराठी वाङ्मयास जागतिक वाङ्मयांत स्थान नसण्याचें कारण केवळ त्याची अपात्रता अेवढेंच नसून हिंदुस्थानाचें व त्यांत महाराष्ट्राचें जागतिक घडामोडींत असणारें अल्प स्थान हेंहि द्यावें लागेल. सध्याचें जग म्हणजे युरोपामधील कांही मोठीं राष्ट्रें व अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें; यांना आपल्या भाषेखेरीज अितर भाषांत कांही होतें आहे व तें बघण्याजोगें आहे असें जेथे वाटत नाही, तेथे आपल्या वाङ्याचा विचार होअून त्याची योग्य ती बूज होअील ही आशा कशाला ? किंबहुना आम्हीच आमच्या वाङ्मयाची कदर कितीशी बाळगतों ? अिंग्रजीमधील चॉसर–पोप आम्ही वाचूं पण ज्ञानेश्वर–मोरोपंत वाचणार नाही. अरिस्टॉटल्चें 'पोअेटिक्स्' अभ्यासूं, पण आनंदवर्धनाचा 'ध्वन्यालोक' पाहणार नाही. पाश्चात्य वाङ्मयाचा परिचय असणाऱ्या पंडितांनी वा प्राध्यापकांनी मराठी लेखकांची दृष्टि व्यापक व्हावी म्हणून प्रस्तुत ग्रंथांतल्याप्रमाणे थोड्या अवघड भाषेंत कां होअीना, पण त्या त्या वाङ्मयासंबंधी कितीसें लिहिलें आहे ? असो.

श्री. मर्ढेकरांनी आपली विचारसरणी वाङ्मयीन अुदाहरणांस लावून दाखवितांना जें जें म्हटलें आहे त्याविषयीचा आपला मतभेद प्रस्तावनाकारांनी ठिकठिकाणीं व्यक्त केला आहे. अेखाद्या कवितेचें रसग्रहण करितांना वाचक आपल्या भावना व विचार कवीवर लादण्याचा संभव असल्याने हें रसग्रहणच अनेक वेळां निर्दोष न होण्याचा संभव असतो व अशा वेळीं कवि आत्मनिष्ठ असतो कीं नसतो हें ठरविणें फार कठिण होतें, निदान अचूक न होणें शक्य असतें. 'काहूर' या पटवर्धनांच्या कवितेचें मार्मिक परीक्षण करतांना असा कांहीसा प्रकार झाला आहे असें वाटतें. या कवितेंत पहिल्या दोन ओळींतले शब्दप्रयोग व त्यांची विशिष्ट रचना यांवरून कवि आपल्या अनुभवाशीं अिमानी राहिला नाही हें मर्ढेकरांनी योग्य म्हटलें; कारण 'डोळ्यांत पाणी जमलें' याचा अर्थ काहूर संपून अेका भावनेची निश्चिति झालेली असते. पण

या गझ्लामधील यमकरचनेवरून जीं अनुमानें काढलीं आहेत तीं मात्र सपशेल चुकलीं आहेत. मर्ढेकर म्हणतातः– "न कळत पण किती बहारीनें लेखनगर्भ आत्मनिष्ठा योग्य ते परिणाम घडवून आणते पहा. पहिल्या दोन ओळींत यमक साधलें, पण पुढील दोन ओळींत नाहीं. काहुराचा किती उत्कृष्ट परिणाम हा ! पण या साशंक काहूराला प्रेमानें सुसंगतता आणली आहे; तशी गजलाला २, ४, ६, ८, १०, १२ या ओळींतील यमकांनीं आणली आहे. साशंक काहूरच नसतें तर सर्वच ओळी 'उरा'न्त झाल्या असत्या; आणि काहूराला प्रेमातुरतेचा मध्यबिंदु नसता तर कोठल्याच ओळींत यमक साधलें नसतें." पण साऱ्याच गजलांतून यमक-रचना अशीच असते. पहिल्या दोन ओळी ध्रुवपदासारख्या सयमक असतात. पुढील युग्म-कांतील शेवटचा चरण मेळाप्रमाणे ध्रुवपदाशीं म्हणजे पहिल्या दोन ओळींशीं सयमक असतो. मधल्या ओळीशीं (साधारणपणें) नसतो. काहूर नसलेल्या 'मिल्लीण' कवितेंत अशीच रचना आहे. व प्रेमातुरता नसलेल्या 'असो देव किंवा' यांत अशीच यमकरचना साधली आहे. कवीने प्रस्तुत कवितेंत साधलेली विशिष्ट यमकरचना 'नकळत' आलेली नसून जाणीवेने आली आहे, कारण आपण गजल लिहीत आहों व म्हणून अशी यमकरचना साधली पाहिजे ही जाणीव त्याला असते. या कवितेवरील अितर टीका-ग्राह्य असूनहि गजलाच्या यमक स्वरूपच्या अज्ञानामुळे जीं वरील विधानें झालीं त्यांनी रसग्रहणाच्या अतिरिक्त रसिक निष्ठेविषयी मन साशंक होतें. रसिकाला अेखादी कविता अशी अशी निष्पन्न झाली असें वाटावें व वस्तुस्थिति मात्र निराळीच असावी असें होणें अगदी शक्य आहे. काणे-करांच्या कवितेची अुत्पत्ति कशी झाली असावी याविषयी मर्ढेकरांच्या बरोबर त्यांचे रसिक प्रस्तावनाकार अगदी सहमत नाहीत. 'माहूत' या यशवंतांच्या कवितेविषयी असाच मतभेद होण्याचा संभव आहे. जें दृश्य कल्पनाचक्षूंवर 'आढळलें' असेल तेंच तसेंच काव्यांत आलें पाहिजे असा श्री. मर्ढेकर यांचा आग्रह, तर प्रस्तावनाकारांच्या मताने त्याला अन्योक्तिरूप द्यावयास प्रत्यवाय नसावा–फक्त अन्योक्तीकरितां वस्तूची निवड चांगली असावी. या कवितेंत लेखनपूर्व आत्मनिष्ठा नसावी असें मर्ढेकरांस वाटतें. पण तशी असूनहि लेखनावर प्रभुत्व साधलें नसल्यास कविता त्यांच्याच 'काहूर'वरील परीक्षणांत आल्याप्रमाणे सदोष अुतरूं शकेल. आमच्या मतें काव्यनिष्पत्तीच्या कवींच्या तऱ्हा अनंत असतील व खरी वस्तुस्थिति तो बुद्ध्या सांगणार नाही. मर्ढेकरांस ही आत्मवंचना वाटते, वा. म. जोशी यांस ती कला वाटते. किंब-हुना त्यांचा आग्रह कलेंत यथा-प्रतीत लेखन असूंच नये. कला कोठे आहे हें टीकाकारापेक्षा कलावंतास अधिक समजतें. ती केवळ यथाप्रतीत लेखनांत असेल, किंवा वामनराव म्हणतात त्याप्रमाणे स्मरणोज्जीवित कलानुरूप बदल करून केलेल्या लेखनांत किंवा काढलेल्या चित्रांत असेल. बहुधा ती आत्मप्रतीतीशीं सर्वसामान्य निष्ठा ठेवून व्यारिकसारिक कलानुरूप फरक केलेल्या कृतींत असते. स्त्रियांच्या भांडणांतील सहजोद्गार 'आत्मनिष्ठापूर्ण' असले तरी कलाकृति होणार नाहीत हे जसें खरें, तसेंच केवळ सहज स्फूर्त अशाहि पण कांही कलाकृति असूं शकतील. सामान्यपणें ती वर दर्शविल्याप्रमाणे मिश्र अशीच असावयाची.

अरिस्टॉटल्च्या 'संभवनीयता' तत्त्वासंबंधीहि श्री. मर्ढेकर आणि वामनराव जोशी यांचा कांहीसा मतभेद झाला आहे. कलाकृतीस लावावयाचीं तत्त्वें सौंदर्यमूलक असावीं, Probability चें हें तत्त्व तसें नसून तार्किक– बौद्धिक– आहे असा मर्ढेकरांचा आक्षेप. त्यांचे प्रस्तावनाकार या बाबतींत त्यांच्याशीं सहमत आहेत. मात्र अरिस्टॉट्लने यावरच भर दिला आहे असें त्यांना वाटत नाही. सौंदर्यविषयक अितर तत्त्वांबरोबरं याचाहि विचार व्हावयास

हवा अेवढेंच त्यास वाटत असावें असें ते म्हणतात. पण सौंदर्यप्रतीतीची मर्ढेकर यांची कल्पना कांहीशी आकुंचित आहे. ग्राह्येंद्रियास प्रतीत होतें तेवढेंच सौंदर्य असें त्यांना वाटतें. बुद्धि हें अिंद्रिय सौंदर्यग्रहणांत त्यांना मान्य नाही व तिचें कार्य वाङ्मयांत अधिक असल्याने ललित-कलांच्या श्रेणींत वाङ्मयाची पायरी त्यांना अगदी खालची वाटते. सत्याविष्कार हें कलेचें अेक ध्येय आहे ही गोष्ट जर मान्य असेल तर 'संभवनीयते'चें तत्त्व हेंहि बौद्धिक वा तार्किक असलें तरी सौंदर्यतत्त्वच म्हणावयास पाहिजे. सौंदर्याची व तर्कशुद्धतेची अितकी फारकत असण्याचें कारण नाही.

याप्रमाणे कांही मतभेदाच्या जागा असल्या तरी श्री. मर्ढेकरांची मुख्य विचारसरणी मान्य होण्याजोगीच आहे. ललितवाङ्मयनिर्मिति करूं अिच्छिणाऱ्या होतकरू लोकांनी ती अवश्य लक्षांत घ्यावी. आजच्या मराठी वाङ्मयाच्या प्रकृतीचें निदान करूं पाहणारांनाहि ती अुद्‌बोधक वाटेल. श्री. मर्ढेकरांना विनंती ही की, पाश्चात्य टीकावाङ्मयाप्रमाणे त्यांनी पौरस्त्य टीकावाङ्मयाकडेहि आपलें लक्ष पुरवून, त्यावर आपल्या शोधक बुद्धीचा प्रकाश पाडून, कांही लेखन करावें. मराठीमधील टीकावाङ्मयाचा याने फायदाच होअील.

चरित्रें

फ्रान्सची झांशीवाली— ले० न. चिं. केळकर; प्रका० दि अिंटर नॅशनल बुक सर्व्हिस, पुणें ४; मूल्य १२ आणे.

स्वराज्यमार्गदर्शक लोकमान्य टिळक— ले० आपटे गुरुजी; प्रका० के. भि. ढवळे, मुंबअी नं. ४; मूल्य १२ आणे.

सेनापति तात्या टोपे— ले० डॉ. ना. दा. सावरकर; प्रका० श्री. द. वैद्य; भारत प्रकाश ग्रंथमाला, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

स्मृतिचित्रें (संक्षित)— संपादक श्री. दे. ना टिळक; प्रकाशक के. भि. ढवळे, मुंबई ४; मूल्य १ रु.

श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी आतापर्यंत अितकें विपुल आणि विविध लेखन केलेलें आहे की, कांही कांही लेखकांच्या हातून तितकें वाचनहि झालेलें नसेल. त्यांच्या लेखणीची तरतरी अितकी विलक्षण आहे की, त्यांनी सत्तरी गांठली तरी नव्या नव्या प्रांतांत संचार करीतच आहे. त्रिखंडात्मक तिलक-चरित्र लिहिणारी त्यांची लेखणी या पुस्तकांत फ्रान्समधील जोन ऑफ् आर्क या वीरबालेचें वर्णन करण्यास सिद्ध झाली. अवघ्या अेकोणीस वर्षांच्या आयुष्यांत या अलौकिक मुलीने स्वतःला मिळणाऱ्या दैवी संदेशानुसार जे अकल्पित पराक्रम केले व नंतर धर्माचार्यांकडून जीवंत जाळलें जाण्यापूर्वी जे अनन्वित हाल सोसले त्यांचें साठ पानांत दिलेलें वर्णन वाचतांना अंगावर रोमांच व डोळ्यांत आंसवें अुभीं राहतात. शेवटीं प्रश्न असा अुभा राहतो की, धर्मसंस्थेने मानवजातीचें अेकंदरींत कल्याण अधिक केलें कीं अकल्याण ? कांही ज्ञानवंतांना आत्मसुखाचा अत्युच्च लाभ धर्मविचाराने मिळवून दिलेला असला, तरी येशू ख्रिस्त, श्रीज्ञानेश्वर अशा विभूतींच्या छळापासून गंगेच्या प्रवाहांत, पुलाच्या पायाखाली, देवीच्या, स्थंडिलावर दिलेल्या हजारो-हजार नरबलि-पशुबलीपर्यंत जो प्रचंड संहार झाला, त्याचें मूळ भ्रष्ट धर्मकल्पनेंतच सांपडत नाही काय ? १४३१ सालीं सत्तर मुद्दे काढून ज्या बालिकेला

अपराधी ठरविण्यांत आलें व चितेवर जिवंत जाळण्यांत आलें, तीच अवघ्या पंचवीस वर्षांनंतर १०१ कारणांवरून निर्दोषी टरली, तिचा फ्रान्समध्ये पुतळा अुभारला गेला, व्हेनरेबल, ब्लेसेड अशा पदव्यांच्या पायऱ्या चढत चढत ती सेंट बनली आणि आताच्या युद्धांत जनरल डी गॉल याने स्वातंत्र्याचें जें निशाण अुभारलें तें जोन ऑफ् आर्क अिचेंच ! फाशीची शिक्षा बंद व्हावयास पाहिजे आणि तिचें प्रथम अुच्चाटन धर्मक्षेत्रांतून व्हावयास हवें. झाशीची राणी लक्ष्मीबाअी हिच्याशीं या जोनचें साम्य पुष्कळच आहे. पण स्वार्थानें प्रेरित होअून का होअीना परंतु झाशीवालीचा पराक्रम बुद्धिपुरस्सर, आत्मप्रेरणेने, स्वेच्छेने केलेला दिसतो तर फ्रान्सवालीचें शौर्य दैवी प्रेरणेचें, परेच्छाप्रेरित, स्वप्नांत—न कळत घडल्याप्रमाणें वाटतें. 'चरित्र-चिकित्से'मध्ये म. गांधींच्या 'आंतल्या आवाजा'चें श्री. केळकरांनी केलेलें समर्थन वाचनीय आहे.

लो. टिळकांना दिवंगत होअून वीस वर्षें होअून गेलीं. या कालांत पुढे आलेल्या पिढीला लोकमान्यांच्या लोकोत्तर कर्तृत्वाची, त्यागाची, धैर्याची व राष्ट्रभक्तीची ओळख जितक्या रीतींनी करून दिली जाअील तितकी हवीच आहे. या चरित्राचा विशेष गुण म्हणजे सोप्या व सालंकृत भाषेमध्ये टिळकांच्या चरित्रांतहि प्रमुख प्रसंग आवेशाने व अभिमानबुद्धीने रंगविले आहेत. फोटो वगैरेंनी बाह्यांग मनोरम केलें आहे. श्री. दादासाहेब माळवंकर यांची प्रस्तावना वाचनीय आहे.

सत्तावनचें स्वातंत्र्ययुद्ध लढविणारे शेवटचे पेशवे नानासाहेब यांचे पराक्रमी सेनापति तात्या टोपे यांच्या चरित्रासारखा विषय आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे बंधु डॉ. सावरकर यांच्यासारखा प्रभावी लेखक, असा मेळ जमल्यामुळे अगदी अपुरी सामग्री असतांहि, प्रस्तुत चरित्र बरेंच अुद्बोधक आणि अत्यंत वाचनीय झालेलें आहे. असले तेजस्वी लेखक अितिहास-संशोधनाच्या रूक्ष कामगिरींत गुंतून पडण्याचें चाहीत नाहीत, आणि प्रस्तुत (प्रयत्न) त्रोटक स्वरूपाचा होणें अपरिहार्य आहे याची जाणीव असल्यानेच 'विस्तृत चरित्रलेखनाची अिच्छा अन्य कोणा समर्थ चरित्रलेखकास झाली तरी या चरित्रचिंतनाचें अेक कार्य सफल झालें' अशी सदिच्छा लेखकानेच व्यक्त करून ठेविली आहे. प्रस्तुत चरित्रांत सेनापति तात्या टोपे यांच्याबद्दल आणि त्यांनी ज्या रणसंग्रामांतील सेनापतित्वाची धुरा साक्षेपाने सावरली त्या १८५७ च्या क्रांतीबद्दल आवश्यक वाटली ती माहिती लेखकाने आपल्या अुत्तेजक शैलीने प्रस्तुत छोटेखानी पुस्तकांत समाविष्ट केली आहे. प्रा. बेहेरे आदिकरून पूर्वलेखकांचा आधार घेअून हा ग्रंथ शक्य तों पूर्ण केलेला आहे. आणि शेवटीं १९३२ च्या प्रथमावृत्तांत नसलेला स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या भाषणांतील अुताऱ्यांचा भाग देअून आणि मागाहून मिळालेली माहिती परिशिष्टांत देअून विषय आजतागायत करण्याची काळजी घेतलेली आहे. अैतिहासिक पुरुषांचीं छोटेखानी चरित्रें आपल्या देशाच्या अितिहासांतून स्वतंत्र काढून छापल्याने अितिहासविषय अधिक लोकप्रिय होअील यांत शंका नाही, आणि अितिहाससंशोधनालाहि त्यामुळे थोडा अधिक अवसर मिळेल.

शकुन्तलेचें वर्णन कालिदासाने ज्या दोन शब्दांत केलें आहे त्या दोन शब्दांतच लक्ष्मीबाअी टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रां'च्या चार पुस्तकांचें वर्णन करितां येअील. तें म्हणजे हीं चित्रें 'अव्याज मनोहर' आहेत. १९३४ या वर्षी तीं 'चित्रें' प्रसिद्ध झालीं. आता लक्ष्मीबाअींचे चिरंजीव श्री. देवदत्त टिळक ह्यांनी आपल्या मातुःश्रींनी लिहिलेल्या चार पुस्तकांचा संक्षेप प्रस्तुत पुस्तकांत केला असून ६७० पृष्ठांतील मजकूर २२० पृष्ठांत बसविला आहे. संक्षेप

करितांना जुळणीसाठी म्हणून टिळकांना मधून मधून पदरचीं वाक्यें घालावीं लागलीं आहेत. तीं त्यांनी तिरप्या ठशांत दिलीं आहेत; पण अशीं वाक्यें फार थोडीं आहेत.

गेल्या सात वर्षांत अत्यंत लोकप्रिय झालेल्या आणि आबालवृद्धांस वाचनीय वाटणाऱ्या आत्मचारित्रपर पुस्तकाचें नांव सांगा असें कोणीं विचारल्यास लक्ष्मीबाईंच्या स्मृतिचित्रांचेंच कोणासहि प्रथम स्मरण होईल इतकी या पुस्तकाची योग्यता आहे. "माझें चरित्र घडलें तसें लिहा. माझ्या दोषांवर पांघरूण घालण्याचा प्रयत्न करूं नका" असें रे० टिळकांनी इह-लोक सोडतांना आपल्या कुंटुंबीय मंडळींस सांगितलें होतें. अगदी तसेंच लक्ष्मीबाईंनी केलें. यामुळेच त्यांच्या लेखनांत जिवंतपणा वाटतो. त्यांचें लिहिणें बालबोध व गोड आहे. त्यांचा विनोद सूक्ष्म व न बोंचणारा आहे. "मला नवल वाटतें तें मी टिळकांना कशी पसंत पडलें याचें. माझें रूप, रंग अगदीं बेताचें होतें. बाकी नाक डोळे जरी रेखीव नव्हते तरी ते होते आणि अगदी जागच्या जागीं होते" असें त्यांनी स्वतःविषयी लिहिलें आहे तें वाचून कोणा-च्या मुखावर स्मित दिसणार नाही ?

सर्व पुस्तक वाचून खाली ठेवतांना अेकंदर ग्रह मात्र असा होतो की, रेव्हरंड टिळक खरे कवि म्हणजे वेडेपीर (?) होते आणि लक्ष्मीबाई कवयित्री असूनहि व्यवहारचतुर होत्या. असो; प्रस्तुत संक्षिप्त आवृत्तीने अेक सोय झाली आहे. साडेसाहा रुपये मोजून चार पुस्तकें वाचण्याची सवड नसणारांना ह्या पुस्तकाने अेका रुपयांत आपली तहान भागवितां येईल.

कविता

१ **टिळकांची कविता** (भाग १) तिसरी आवृत्ति— संपा० श्री. दे. ना. टिळक, प्रका० श्री. के. भि. ढवळे, मुंबई ४; मूल्य १॥ रु.

२ **प्रेमसुधा** (स्वामी रामदास यांच्या कवितांचा मराठी अनुवाद)— अनुवा० श्री. श्री. रं. देशपांडे, प्रका० आनंदाश्रम, रामनगर, कान्हनगड; मूल्य ६ आणे.

३ **जलधारा**— कवि : बाबुलनाथ, प्रका० श्री. ल. ना. चाफेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

४ **सहवास**— कवि : 'इन्दिरा' व श्री. ना. मा. संत, प्रका० श्री. ल. ना. चाफेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य बारा आणे.

रे. नारायण वामन टिळक यांची कविता पुनः सुंदर स्वरूपांत पुनर्मुद्रित करून बाजारांत आणल्याबद्दल प्रकाशक केशव भिकाजी ढवळे आणि रे. टिळकांचे सत्पुत्र रा. दे. ना. टिळक अभिनंदनास पात्र आहेत. 'आधुनिक कविपंचकां'त रे. टिळक हे ज्येष्ठ-पैकी कवि होत. धर्मांतराने रे. टिळकांचें स्वभाषाप्रेम अथवा स्वदेशप्रेम मुळीच कमी झालें नाही. आणि त्यांच्या संस्कृतींतहि अस्सल मराठी बाणा कायम राहिला. उलट, ख्रिस्ती मंडळींत टिळकांनी मराठी भाषा, महाराष्ट्र, व महाराष्ट्राची आध्यात्मिक परंपरा यांविषयी सादर कुतूहल निर्माण केलें.

साधी, गोड, रसाळ भावकविता ज्याची मना रञ्जवी
वेडा सृष्टिसखा, जयास पदवी लाधे फुलांचा कवी

या दोन ओळींत कविवर्य माधव जूलियन् यांनी रे. टिळकांचें समर्पक वर्णन केलें आहे असें म्हणतां येअील. अुच्च संस्कृति, गाढ श्रद्धा, निर्मल प्रसाद यांचें रमणीय प्रतिबिंब रे. टिळक यांच्या कवितेंत पाहावयास सापडतें. टीकेच्या तडाख्यांतून रे. टिळकांची कविता सुवर्णरूपपणें अधिक कांतिमती होअून बाहेर पडली आहे आणि 'शाळेच्या चिमण्या जगां'त व बाहेरील रसिक जनांत विलक्षण मान्यता पावली आहे.

टिळकांच्या भाषेंत त्यांच्या कवितेचें स्वरूप वर्णन करा असा प्रश्न घातल्यास रसिक वाङ्मयविद्यार्थी

'ममत्त्वाचें भोवती आलवाल
वरुनि विरहाचें ऊनहीं विलोल
आसवांचें जल सदा वाहताहे
प्रीतिवल्ली यापरी वाढताहे'

ह्या चार ओळी अुद्धृत केल्याशिवाय खास राहणार नाहीत.

प्रेमसुधा हें भक्तिगीतांचें पुस्तक साधकांना वाचनीय वाटेल. कर्नाटकांतील अेका आधुनिक सिद्धाने (स्वामी रामदासांनी) वेळोवेळीं रचलेल्या अिंग्रजी गीतांचा हा मराठी अनुवाद आहे. मराठी भाषा बरीच सफाअीने लिहिलेली असली तरी 'संयोग ह्रस्वास गुरुत्व देतो' या नियमाला पानोपानीं आलेला बाध पाहून विरस होतो. कांही वृत्तांची निवड रसपरिपोषक नाही. तथापि मूळ कवि ज्या वृत्तींत तल्लीन आहे त्याच वृत्तीशीं अनुवादक समरस झाला असल्यामुळे अनुवादांत रसाळपणा मात्र भरपूर आला आहे.

जलधारा या संग्रहाचे कवि बाबुलनाथ यांचा परिचय मराठी वाचकांना आता बराच झाला आहे. त्यांच्या रचनेंतील सफाअी वाखाणण्यासारखी असते. आधुनिक प्रीतिगीतांप्रमाणेच 'मर्द मराठ्या', 'अर्गळची शूर राणी' अि० अैतिहासिक दणकेबाज कविताहि त्यांनी रचिल्या आहेत. धिडंबन काव्यावर श्री. बाबुलनाथ यांचें प्रेम दिसतें. पण त्या नादांत ते पुष्कळदा वाहवतहि जातात. 'पहिली केस', 'नागिणी' अि० कवितांतील अभिरुचि सौंदर्यपूजकाला शोभण्यासारखी नाही. अध्ययनाबरोबर अभिरुचीहि वाढविणें अगत्याचें आहे असें श्री. बाबुलनाथांना सप्रेम सांगावेंसें वाटतें.

"हें 'सन्त'- काव्य फार पसंत आहे" असा प्रा. श्रीपाद महादेव माटे यांनी जो आपला अभिप्राय या 'सहवास' काव्यसंग्रहाबद्दल प्रकट केला आहे, त्याच्याशीं कोणाचा मतभेद होअीलसें शक्य वाटत नाही. 'श्री-मनोरमा' या रानडेदंपतीच्या काव्यसंग्रहाप्रमाणे 'सहवास' हा या सन्त पतिपत्नींचा काव्यसंग्रहहि मराठी काव्याला भूषणभूत होअील अशाच आहे. श्री. मा. मा. सन्त यांची कविता त्यांच्या पत्नीच्या कवितेशेजारीं ठेवल्यास रचनेच्या दृष्टीने कांहीशी राकट, कमी भावार्द्र व जास्त शब्दगौरवयुक्त वाटली तरी तो तुलनेमुळे होणारा परिणाम आहे. ही सापेक्षता बाजूला सारली व अितर आधुनिक कवींच्या कवितेच्या तुलनेने तिचें मूल्यमापन केलें तर ती बरीच अुच्च दर्जाची, स्वत्वपरिपूर्ण व हृदयंगम आहे, असेंच आढळून येअील. 'कांही तरी !' या सुनीतांत आपल्या काव्याचा अुद्गम आणि विकास त्यांनी सांगितला आहे तो वाचतांना रूपर्ट ब्रुक्च्या "The Great Lover" या नितान्तसुंदर कवितेची तिचा यत्किंचितहि पडसाद हींत नसतांना केवळ दोहोंमधील काव्यसौंदर्याच्या साम्यामुळे आठवण

झाल्यावाचून राहत नाही. 'बोलावितें मजला कुणी' या कवितेने श्री. सन्त यांच्याकडे रसिकांची दृष्टि प्रथम खेचली. 'अूठ गडे' ही रेंदाळकरांच्या 'प्रबोधना'शीं शब्दसौष्ठव आणि नाजुक भावच्छटादर्शन या गुणांनी स्पर्धा करणारी आहे.

"पांढऱ्या मअु अुशांत। चेहरा तुझा प्रशान्त
रेलुनी तरी निवान्त। झोपलाच हा !
हीं मिटलीं नेत्रदळें। मंद मंद ऊर हले
ओठ जरा विलगले। उकलुनी अहा !
ओठांच्या विलगतेंत। भुवयांच्या वक्रतेंत
स्वप्नींचा भाव पुसट। बिंबला पहा !"

या नितान्तमधुर ओळी व त्यांतून रंगलेलें शब्दचित्र कोणाच्या अंतःकरणाला चटका लावून त्यांत घोळत राहणार नाहीं? 'क्षितिजाच्या कांठावर' या कवितेंतील आर्तता सहृदय रसिकाला वेडावणारी आहे. तींतील नाजूक शब्दरचना आणि त्यांच्याद्वारा चितारलेलें निसर्गालेख्य बालकवींच्या सहज ललितरचनेशीं तुलनीय असून तींतील अुत्कट व आर्त मानवी भावनेचा स्पर्श तर त्यांनाहि मागे सारणारा आहे, असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. ही कविता सर्वच्या सर्वच अुद्धृत करण्याचा मोह अनिवार्य आहे.

"क्षितिजाच्या कांठावर। अुमटला सायंतारा
नाचणाऱ्या लाटेवर। खेळतसे सांजवारा
किनाऱ्याच्या नारळींत। झाली कोठें सांजवात
आणि कोणी झोपडींत। कांही तरी होतें गात
सागराचें काळें पाणी। चमचमे हिंदोळत
जरा दूर अंतराला। नाव होती झोके खात
लाटेवरी लाट येतां। फेस दिसे पांढरासा
ओसरतां वाळूवरी। नाद होअी नाजूकसा
दूरावला कोणी जीव। फेकलेला लाटेवर
काळोखल्या दिशांतून। खिन्न पाहे दूरवर
नकळत वाळूवरी। होअी त्याचा बोटचाळा
अुमटल्या अक्षरांना। जीव त्याचा फार भ्याला
थरकत्या तळव्यानें। वाळू लोटी त्यांजवर
आणि धरी आवरूनी। तुटणारा अश्रुसर

'पाअूस' या शेवटल्या कवितेंतील

"ओसरून सर गेली। टपटपे पानोपानीं
वृत्ति माझी बावरली। कुजबूज गडे कानीं
... ...
आता पाझरून व्योम। येवो कोसळून वीज
स्कंधीं तुझ्या सुखाराम। आली मज गोड नीज"

या ओळीहि अत्यंत हृद्य आहेत.

श्री. सन्त यांच्या सुनीतांपैकी "माझीं कवनें", "तूच", "कांहीतरी", "पूर्तता" "कां आतां उरणार !" अित्यादि सुनीतें संस्मरणीय आहेत.

कवयित्री 'अिंदिरा' यांच्या कवितांमध्ये सरसनीरस ठरवणेंच कठीण काम आहे. यांच्या शब्दरचनेंत आणि कल्पनाप्रतिमांत व्यक्तिमत्व अितकें ओतप्रोत भरलेलें दिसतें की मराठी कवितेंत त्यांच्या कवितेला स्वतःचें असें अगदी स्वतंत्र आणि स्वयंविशिष्ट स्थान आहे, यांत संशय नाही. त्यांच्या कवितेचें अंतरंग जानपद ओवींतील भावनेप्रमाणे हळुवार आणि भावसांद्र आहे. 'आई' या विषयावर यशवंत आणि माधव ज्यूलियन यांच्याहि अुत्कृष्ट कविता आहेत पण—

"कळ्या माझ्या आनंदाच्या । सांठविल्या माझ्याकडे
फुलवाया तुझ्यापुढें.
आसवें मीं सांठविलीं । पापणीच्या कांठोकांठ
तुझ्यापाशीं देण्या वाट
ठरविलें मनापाशीं । बोलायाचें कितीतरी
निजूनिया मांडीवरी

या 'अिंदिरा' यांच्या 'आई' कवितेमधील भावनेची अुत्कटता, कोमलता आणि सहजता फक्त जानपद ओवीमध्येच सापडूं शकेल, अन्यत्र नाही. तीच स्थिति "कसें हासूं" मधील

"गुलाबाचे लाल कळे । डुलतात मागेंपुढें
आंत आंत मन कुढे :
झुळ झुळ येअी वारा । पानें फुलें हालवीत
मनपरी थरारत."

यांसारख्या ओळींची अवीट माधुरी त्यांच्या प्रत्येक कवितेंत कांठोकांठ भरून ओसंडत असलेली दिसते. अुतारे घ्यावयाचे म्हटलें तर संग्रहांतील बहुतेक सर्वच कविता जशाच्या तशा अुतरून काढाव्या लागतील. म्हणून जागेची अडचण लक्ष्यांत घेअून तो मोह आवरणें भाग आहे. तरी पण— "केव्हांपासुन ही—" या कवितेंतील

नवीनच कांहीं, मना अुमगलें । हळूच हांसले पंचप्राण—
दिवसाच्या मनीं, चांदणें दाटलें । मन भारावलें, तसें माझें
सूर्योदयापूर्वी नभ कोंदाटतें । आणिक हांसतें त्याच वेळीं
तसेंच हृदयीं कांहींसें दाटलें । तरीही वाटलें गोड कांही

या ओळीं, त्यांत या कवयित्रीला अिंद्रियग्राह्य अनुभवांना सौंदर्यात्मक प्रतिमांचें रूप देअून रसिकांना अुत्कट काव्यानंदाचा अनुभव देण्याचीच शक्ती आहे अितकेंच नव्हे, तर अेडिथ सिट्वेलप्रमाणे, बाह्यज्ञानेंद्रियांच्या सूक्ष्म अंतःप्रतिनिधींना संवेद्यमान होणाऱ्या भावप्रतिमानाही अिंद्रिय अनुभवाच्या स्वरूपांत रसिकांना "दिवसाच्या मनीं चांदणें दाटलें", "ऊन कोळें ओलसर" यांसारख्या लोकविलक्षण शब्दप्रतिमा अुभअून त्यांच्याद्वारा प्रत्यक्ष भासमान करण्याची विलक्षण करामत तिच्यांत आहे, हें दाखवून देण्यासाठीं अुद्धृत केल्यावाचून राहवत नाही.

नाटक

१ पानपतचे पडसाद— (एकांकी नाटक) ले० श्री. पुरुषोत्तम महादेव वैद्य, प्रका० नवरसकार्यालय, इन्दोर शहर; मूल्य ४ आणे.

२ विभूतिपूजा— (संगीत नाटिका) ले० नन्दू लोटे, प्रका० अेम. के. सुखटणकर, शांताराम नारायण सामळे, समर्थ हाअूस चौबळलेन, मुंबअी नं. ४; मूल्य ८ आणे.

या दोन नाट्यलेखनाच्या प्रयत्नांपैकी पहिला अैतिहासिक लिखाणाचा व दुसरा सामाजिक वातावरण चितारण्याचा आहे. सुभेदार मल्हारराव होळकर यांच्यावर "पानपतावरील पळपुटे असा आरोप आज पावणेदोनशें वर्षे परकीयांकडून व स्वकीयांकडून सरसहा चालू होता." त्याचें निराकरण रा. सा. सरदेसायांसारख्या अितिहासज्ञाकडून झालें, परंतु "तें निराकरण स्थलकालव्यक्तींनीं परिमित झालें. तें परिमित स्वरूप, स्थलकालव्यक्ति अतीत करून सुभेदारांचें अुज्ज्वल वर्तन सूर्यप्रकाशाप्रमाणे सतत जनतेपुढे तळपत राहावें म्हणून माझे मित्र रा. पुरुषोत्तम महादेव वैद्य यांनी त्यास अर्थ-अलंकारादिकांनी मंडित करून जनताजनार्दनास आज सादर केलें आहे." असें 'पानिपतचे पडसाद' या चिमुकल्या चोपड्याचे 'परिचयकार' श्री. वासुदेव वामन ठाकूर हे म्हणतात. या शब्दावडंबराचा अर्थ व त्यांत त्यांना काय म्हणावयाचें आहे त्याचें मर्म लेखक व परिचयकार या दोघांखेरीज तिसऱ्या कोणाला समजलें कीं काय याची शंका आहे. पळपुटेपणाच्या आरोपाचा निरास म्हणजे "बंदुकीची गोळी लागून विश्वासराव पडल्याबरोबर 'आमचे पारणें झालें' असें म्हणून ब्राह्मण-मराठ्यांच्या कुटुंबकबील्यास मुसलमानांच्या हातीं लागू न देतां, खाशा जनान्यासह देशीं पोहोचविण्याचा भाअुसाहेबांनी आम्हास हुकूम दिला". हें मल्हाररावांनी आपल्या आक्षेप घेणाऱ्या पत्नीस दिलेलें खुलाशाचें अुत्तर! घरचे आक्षेपक म्हणजे मल्हाररावाची पत्नी गौतमाबाअी आणि परकीय म्हणजे नानासाहेब पेशवे! नाट्यरचनेच्या या प्रयत्नाचा दर्जा अेखाद्या दुय्यम शाळेंतील विद्यार्थ्यांच्या परिक्षेच्या प्रश्नपत्रिकेंतील प्रश्नाला उत्तर म्हणून लिहिलेल्या संवादाच्या तोडीचा आहे. त्या मानाने विभूतीपूजेंतील संवाद व स्वभावलेखन अधिक चटकदार व जिवंत आहे. त्या नाटिकेंतील 'शिवाजी' हें पात्र स्वतः-बद्दल प्रेक्षकवाचकांच्या मनांत आपलेपणा निर्माण करणारें आहे. नाटकाचा अेकंदर विषय व तो मांडण्याची पद्धति, त्यांमधला दृष्टिकोण जरी अुथळ, सहानुभूतीचा व तर्कशुद्ध विचारसरणीचा अभाव असलेला व सामान्य कुटाळकंपूतील व्यक्तींच्या बौद्धिक दर्जाचा प्रश्न असला व त्यामुळे नाटिकेला जरी फारच थोडें साहित्यिक महत्त्व असलें तरी श्री. खोटे यांनी शिवाजी हें पात्र निर्माण करून त्याच्याद्वारा जो सहजद निरागस असा खुमासदार विनोद साधला आहे, तो पाहतां मात्र त्यांनी आपल्या या प्रकारच्या निरीक्षणशक्तीचा योग्य उपयोग करून या शिवाजीसारख्या भूमिका केल्या तर नाट्यरचनेंत ते लौकरच पुढे येतील अशी आशा करण्यास भरपूर जागा करून दिली आहे.

लघुकथा

१ **दिव्यावरती अंधेर**— ले० श्री. अनंत काणेकर, प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागर साहित्य, त्रिभुवन रोड, मुंबअी ४; मूल्य १। रु.

२ **शहाळीं**— ले० श्री. सां. घ. कंटक, प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागर साहित्य, त्रिभुवन रोड, मुंबअी ४; मूल्य १४ आणे.

३ **उंबराचीं फुलें**— ले० श्री. ह. वि. देसाअी, प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागर साहित्य, त्रिभुवन रोड, मुंबअी ४; मूल्य १४ आणे.

सद्यःस्थितींतील समाजांत प्रामाणिक आणि अप्रामाणिक, सद्गुणी आणि दुर्गुणी, किंवा अुद्योगी-आळशी अित्यादींचें मूल्यमापन आपल्या अपेक्षेप्रमाणे होतेंच असें नाही;

किंबहुना अपेक्षाभंगच होतो. तेव्हा अशा 'समाजाचा पाया जितक्या लवकर अुखडला जाअील' आणि 'नवीन समाज जितक्या लवकर अस्तित्वांत येअील तितकें बरें' या अूर्मीतूनच 'दिव्यावरती अंधेर' या श्री. अनंत काणेकर यांच्या लघुकथासंग्रहांतील लघुकथांचा जन्म झाला आहे. दिव्यावरती अंधेर पाहतांच 'दिव्याखाली अंधार' ही म्हण अुराशीं बाळगणाऱ्यांना धक्का बसेल; परंतु विजेच्या दिव्यांच्या चालू काळांत जुन्या म्हणींचाहि जीर्णोद्धार करण्याची आवश्यकता किती आहे याची जाणीव सहज पटेल. श्री. काणेकरांनी या संग्रहांतील सर्व लघुकथांतून याच जाणीवेचें सूत्र ओविलें आहे. 'बहिणी' या लघुकथेंत बेफाम नखरा करणारी आणि देवाच्या बापालाहि अुद्धट अुत्तरें देणारी, कॉलेजमधील पोरांत बिनदिक्कत मिसळणारी आणि अफाट वागणुकीमुळे त्यांनाहि लाजविणारी, आअीबापांच्या अपेक्षांची मुलाहिजा न ठेवणारी आणि सिनेमांतील काळोखांत मोहन मलकानी या नवपरिचित सिंधी तरुणाचा हात चुकून तिच्या हातावर पडतांच पटकन तिथल्या तिथे दाबून धरणारी— किंबहुना आपलें लग्न अुरकून घेअून मगच 'ही मी त्याच्याकडे राहायला चाललें' असें सांगणारी सुली रूपाने सामान्य असली तरी आयुष्यांत यशस्वी ठरते. तर याच्या अुलट, देखणी, शान्त, सालस अित्यादि अित्यादि सद्गुणसंपन्न शान्ति– सुलीचीच थोरली बहीण–गिरगांवांतल्या चाळींत नवरा आणि तीन हडकुळीं मुलें यांसह जीवन रखडत असते. 'कामकरीण' या लघुकथेंतील पिरता कामकरीण शील सांभाळून राहत असते तोवर तिचे हाल कुत्राहि खात नाही; पण तीच शामजीशेटची रखेली होतांच घरदार करून सुखासमाधानाने राहूं लागते. 'ताडाच्या झाडासारखी अुंच... गालफडें बसलेली, छाती आंत गेलेली' सत्तावीस वर्षांची 'कुमारिका' विधवेपेक्षा वाअीट जिणें जगत होती; पण तीच आप्पासाहेबासारख्या म्हाताऱ्याच्या गळयात माळ घालतांच वर्षाभराच्या आंत गोऱ्यापान गुटगुटीत मुलाला मांडीवर खेळवीत सुखाचा संसार करूं लागली.

विषाची भीति वाटावी तेथे अमृत सांपडतें आणि अमृताची अपेक्षा करावी तेथे नेमकी विषाची बाधा होते. 'बहिणी', 'कुमारिका', 'कामकरीण' अित्यादि कथांतून पहिल्या प्रकारचा अपेक्षाभंग होतो तर 'प्रोफेसर', 'सृष्टिमाता', 'कविवर्य' अित्यादींत दुसऱ्या प्रकारचा कटु अनुभव येतो.

या संग्रहांतील काणेकरांच्या सर्वच लघुकथा चटकदार असून विचाराला धक्का देणाऱ्या आहेत; पण त्यांतल्या त्यांत 'कम्युनिस्ट' आणि 'क्रांतिकारक' यांचा विशेष अुल्लेख केला पाहिजे. या दोन्ही गोष्टींना मानसशास्त्राची बैठक आहे. क्रांतींत रक्त सांडून आणि सोव्हिअेट भूमींत अितकीं वर्षे काढूनहि अँड्रीच्या अंतःकरणांतील मालकी हक्काची जाणीव पूर्णपणें नाहीशी होत नाही. रिटाच्या दर्शनाने तो 'बूर्ज्वा' विकारांच्या आधीन होतो, आणि असूयेच्या भरांत अलीला धडधडणाऱ्या अिंजिनमध्ये फेकून देण्यास अुद्युक्त होतो. अंतःकरणाच्या गाभ्यांत खोलवर रुजलेले संस्कार समूळ नाहीसे होत नाहीत. याअुलट 'क्रांतिकारक' या लघुकथेंत अेकुलता अेक मुलगा कामगारचळवळींत शिरल्यामुळे घरदार नोकरीधंदा यांकडे पाहीना म्हणून त्याला आणि त्याच्या पुढाऱ्यांना लाखोली वाहणारी जनामावशी पोटच्या गोळ्यावर अन्याय झालेला पाहतांच गोळीबार होत असतांनाहि स्वतः संपावर जाअून पिकेटिंग करूं लागते. सामाजिक अन्यायाची चीड अशा रीतीने वैयक्तिक अन्यायांतून जागी होते; आणि जनामावशीसारख्या कडव्या म्हातारींत ती अितक्या थराला जाते की, पोरगे सरकारी अधिकाऱ्यांना फितूर झालेलें पाहतांच 'कपाळांत पाटो घालून मारून टाकीन मेल्या' म्हणून संतापाने ती त्याच्या अंगावर धावून जाते आणि ग्लानि येअून बेशुद्ध पडते. या ठिकाणीं वाचकाला गॉर्कीच्या 'आअी'ची आठवण होते; आणि

ती तशी होईल असें काणेकरांनीच प्रस्तावनेंत सांगून टाकलें आहे. गॉर्कीबरोबर मॉमचाहि काणेकरांनी कृतज्ञतापूर्वक अुल्लेख केला आहे. मॉमच्या 'The Ant and The Grass-hopper' या कथेचा आणि काणेकरांच्या 'वहिणी' या कथेचा विषय अेकच आहे. खरें पाहिलें तर या दोन्ही कथांत पात्रें, प्रसंग, घटना अित्यादि सर्व भिन्न आहेत. तेव्हा हा अुल्लेख केला नसता तरी चालला असता. परंतु अेखाद्या आक्षेपकाने कांही आक्षेप घेतलाच तर केवळ त्याच्या समाधानाकरिता म्हणून 'मॉमच्या गोष्टीचा माझ्या मनावर परिणाम झालेला असणारच' असें ते प्रस्तावनेंत लिहितात.

'प्रोफेसर' या गोष्टींतील गीताबाअींना दिलेला छडीचा चोप, नंतरची तिची फिर्याद आणि विशेषतः कथेचा शेवट यांसारखे अतिरंजित आणि अवास्तव किंवा निदान क्वचि-द्वास्तव प्रसंग मधून मधून आढळतात; परंतु तरीहि श्री. काणेकरांच्या लघुकथांना मराठी कथा-वाङ्मयांत बरेंच वरचें स्थान लाभेल. काणेकरांच्या या यशाचें मर्म त्यांच्या निश्चित अशा पुरोगामी दृष्टींतून केलेलें बारीक निरीक्षण, विचारांतील तर्कशुद्धता आणि भाषेतील आवेशपूर्ण जिव्हाळा यांत आहे. काणेकरांच्या भाषेचे अुत्कृष्ट नमुने प्रस्तुत संग्रहांत अनेक आहेत. रंगदार वर्णनांची रेलचेल आहे. अुदा. रिटाचें वर्णन (पान ६७) आणि बाल्टिक समुद्रांतील पांढऱ्या रात्रीचें वर्णन (पान ७२) पाहा.

काणेकरांनी दाखविलेला दिव्यावरचा अंधार हा असा आहे. प्रकाश आणि प्रकाशांतील व्यक्ति यांकडे सामान्यतः सर्वांचेंच लक्ष जातें; पण अंधारांत चाचपडणाऱ्या आणि ठेचाळ-णाऱ्यांकडे पाहण्याचें काम खऱ्या कलावंताचें असतें आणि विशेषतः प्रकाशाचा अंधार आणि अंधाराचा प्रकाश होणाऱ्या या सद्यःस्थितींत याची फारच आवश्यकता असते. श्री. काणेकरांनी याच दृष्टीने आपल्या लघुकथांतून या नवीन अंधेरावर प्रकाश टाकला आहे याबद्दल ते अभि-नंदनास जरूर पात्र आहेत.

गोमंतकीय लेखक श्री. सां. घ. कंटक यांचा 'शहाळीं' हा लघुकथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे. 'शहाळीं' हीं मूळचींच रुचकर. त्यांत पुनः मानवी जीवनांतील आशा, आकांक्षा, विचार आणि विकार अित्यादींचें वास्तवपूर्ण मिश्रण असेल तर त्यांची शक्ति वाढतेच. त्या दृष्टीने श्री. कंटकांचीं 'शहाळीं' वाचकांचा विरस करीत नाहीत.

आपल्या घरगुती जीवनांत आवतीभोवती अशा अनेक व्यक्ति असतात आणि अशा कांही गोष्टी घडत असतात की लघुकथालेखकाला कथाविषयासाठी दूर जाण्याचें कारण नाही. रोगी मावाचा गफलतीने तहहयात विमा अुतरून स्वतःच्या कुटुंबाची ददात मिटविणारे तेनेंत, निनांवी पत्रावर विश्वसून स्वतःच्या नवपरिचित वधूचा त्याग करणारे तरुण, मूळच्या भोळ्या-भाबड्या आणि बाळबोध वळणाच्या पण नवऱ्याच्या आग्रहाखातर नट्टापट्टा करून मिरवितां मिरवितां संसाराकडे आणि नवऱ्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या स्त्रिया, अुच्च शिक्षणासाठी अिंग्लंडला, जाण्यापूर्वी लग्नाचें वचन दिलेल्या प्रेयसीला आल्यानंतर ओळखूंहि न शकणारे विनय, स्वतःचा कुरूपपणा झाकण्यासाठी नवरा मुलगा म्हणून दुसराच कुणी दाखवून अैनवेळीं लग्नाला अुभे राहणारे आणि नवमतवादी म्हणून बाहेर मिरविणारे पण स्वतःच्या पत्नीला काडीमोड न देणारे असे कितीतरी प्रकारचे लोक आपल्या समाजांत आहेत. श्री. कंटक यांनी अशाच प्रकारचे स्त्रीपुरुष आणि त्यांच्या आयुष्यांतील घटना आपल्या कथांसाठी निवडलीं आहेत. विषय जरी साधे आणि रोजच्या व्यवहारांतील असले तरी कसब त्यांचा आशय व्यक्त करण्यांतल्या पद्ध-तींत असतें. श्री. कंटकांची लेखनशैली परिणामकारक आहे. 'अक्काचे अश्रु' या कथेंतील

मंदाच्या काकाची व्यक्तिरेखा फारच हळुवार हाताने रंगविली आहे. 'हट्टी कोण' या कथेंतील जोडपें मात्र या जगांतील दिसत नाही. एकशय्येवर असतांना आधी न बोलण्याच्या हट्टानें वाट चुकलेल्या प्रवाशाला तो चिडून दोघांच्यामध्ये येअून निजेपर्यंत वाट न सांगणारें जोडपें निर्लज्जच म्हटलें पाहिजे. मात्र माणसें निर्लज्ज असतात आणि त्यांतहि स्त्रीपेक्षां पुरुष जास्त निर्लज्ज असतो हेंच कंटकाना दाखवावयाचें असल्यास न कळे.

गोमंतकीय लेखकांच्या लेखनांत सामान्यतः प्रादेशिकता आढळते. परंतु कंटकांचीं शहाळीं गोमंतकाबाहेरहि आढळतील. 'मयेच्या पोटीं'मधील फ्लेरा आणि तेनेंत हें ख्रिश्चन जोडपें आणि त्यांची राहणी, किंवा 'कलंकिता'मधील यल्लमा अनुक्रमें जरी गोवें आणि बेळगांव यांची आठवण करून देतात तरी अितरत्र असें जोडपें किंवा अशा यल्लमा कांही थोड्या नाहीत. फ्लोरा आणि तेनेंत अैवजी मधुकर आणि माल्ती हीं नांवें घातलीं तरी स्वभावांत कांही बदल होणार नाही.

श्री. ह. वि. देसाअी यांनी या आपल्या कथासंग्रहांतून नअू अुंबराचीं फुलें वाचकांसमोर मांडलीं आहेत. श्री. देसाअी हे गेलीं आठ-दहा वर्षें वृत्तपत्रव्यवसायांत असल्यामुळे भिन्न भिन्न स्वभावाच्या व्यक्तींशीं त्यांचा परिचय घडला, आणि जगांतील आंदोलनांशीं समरस व्हावें लागलें. वृत्तपत्रव्यवसायांत मिळालेल्या या अनुभवावर आपल्या ललितवाङ्मयाची सतत निर्मिति करण्याची त्यांची फार अिच्छा होती, परंतु वृत्तपत्राच्या धकाधकींत त्यांच्या वाङ्मयीन लेखनाची अवस्था अुंबराच्या फुलासारखीच झाली.

बोलून चालून अुंबराचींच फुलें. रंग, रूप, गंध अित्यादि आपल्या कल्पनेप्रमाणे त्यांवर वाटेल तितके चढवितां येतील. श्री. देसाअी यांनी आपल्या नअू फुलांचे रंग, रूप भिन्न भिन्न दाखविलें असलें तरी तीं अेकूण तीन प्रकारांतच सामावतात. 'मनांतील मनोरे' आणि 'आअीची आठवण' या दोन कथांतून मातृप्रेमाची अुदात्तता त्यांनी दाखविली आहे; 'तर देवाचा कौल' आणि 'दगडाचा देव' यांत देवांत देवकळा मुळीच अुरली नसून देवाच्या नांवावर दांभिक आणि दुष्ट ग्रामस्थांची मात्र चलती होत असते असें दाखविलें आहे. यांखेरीजच्या सर्व कथांतून तरुण स्त्रीपुरुषांच्या मनोव्यापारांच्या अंगोपांगांचें चित्रण केलेलें आहे.

श्री. देसाअी यांनी रंगविलेले पुरुष स्त्रियांच्या मानाने फारच हळवे, दुबळे आणि रडके दिसतात. ललितेने नटी होण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने काडीमोड घेतली म्हणून तिचा पति माधव, कॅन्सरच्या आजारामुळे रोगी मुलांना जन्म द्यावा लागूं नये म्हणून नवऱ्यावर खोटे आरोप करून मधुलता घटस्फोट घेते म्हणून श्रीकान्त, सुलूने त्याग केला म्हणून तिचा प्रियकर, विमलने आपल्याला डावलून मनोहरावर प्रेम केलें म्हणून विनायक हे सारे रडण्यापलीकडे कांहीच करीत नाहीत. फारच झालें तर मार्क्स, अेंजल्स, अप्टन सिंक्लेअर अित्यादींचे ग्रंथ वाचतील. त्या मानाने ललिता, मधुलता अित्यादि स्त्रिया विचारी, दूरदर्शी आणि कर्तबगार दिसतात. स्वतःला झालेला कॅन्सरचा विकार पोटीं येणाऱ्या मुलांना होअूं नये म्हणून प्रेमळ पतीचा संबंध सोडणारी आणि तो कायमचा सुटून त्याने दुसरें लग्न करावें म्हणून घटस्फोट घेणारी मधुलता जरा असामान्यच म्हटली पाहिजे.

श्री. देसाअी हे भावनांचीं आंदोलनें मोठ्या नाजूक हाताने रेखाटतात. 'बदललेलें मन', 'मायेचे पाश', 'मास्तर' अित्यादींत याचा प्रत्यय येतो. परंतु भावनांच्या विश्लेषणांत कथेची हानि मात्र होतां अुपयोगी नाही. 'काळा बटन' यांत तशी ती झाली आहे. 'दगडाचा देव' ही मात्र

अेक अुत्कृष्ट लघुकथा आहे, आणि तिच्यांतून श्री. देसाअी यांना हवी तशी फुरसत मिळाल्यास ते कशा प्रकारची लघुकथा लिहूं शकतील याची जाणीव होते.

लघुनिबंध

१ अेक पाअूल पुढें— ले० व प्रका० प्रो. वि. पां. दांडेकर, हाथी पोळ नाका, बडोदें; मूल्य १। रु.

२ पहिली अुडी— ले० प्रो. श्री. स. भावे, प्रका ०श्री. ज. पु. भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, मुंबअी नं. ४; मूल्य १। रु.

गेल्या तीनचार महिन्यांच्या अवधींत लघुनिबंधांचीं चार पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. त्यांत प्रो. वि. पां. दांडेकर यांचें 'अेक पाअूल पुढें' व प्रो. श्री. स. भावे यांचें 'पहिली अुडी' हीं आहेत. आगामी प्रकाशनाच्या यादींत आणखी दोन तीन लघुनिबंधांच्या पुस्तकांचे संकल्प सोडलेले दृष्टीस पडतात. हळूहळू का होअीना पण लघुनिबंध हा प्रकार मराठी वाङ्मयांत चांगला रुजूं लागला आहे व त्याचा स्वीकारहि मराठी वाचकवर्गाकडून चांगला होअूं लागला हें वरील गोष्टींवरून दिसून येण्यासारखें आहे.

अेकंदर वाङ्मयांत लेखकाच्या व्यक्तिवैशिष्ट्याला किती महत्व आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी नाही. पण त्याच्या व्यक्तिवैशिष्ट्याच्या विस्ताराला जर कोणत्या वाङ्मयप्रकारांत पूर्णपणें अवकाश मिळत असेल तर तो लघुनिबंधप्रकारांत. लघुनिबंध म्हणजे लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाचें ललितमनोहर दर्शनच ! त्याचें व्यक्तिमत्व जितकें विविध आणि वैचित्र्यपूर्ण असेल तितकें त्याचें लघुनिबंधलेखन प्रभावी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण ठरेल· आणि त्याच्या या अनेकविध व्यक्तिमत्वाला लालित्याची जितकी जोड मिळाली असेल तितकें त्याचें लेखन रुचिर आणि हृद्य झालेलें आढळेल.

प्रो. दांडेकरांच्या 'अेक पाअूल पुढें' या लघुनिबंधसंग्रहांत अेकंदर सतरा निबंध संकलित करण्यांत आले आहेत. या सर्व निबंधांतून ज्या कांही गोष्टींचा ठसा मनावर अुमटतो त्यांत 'जीवनांतून शक्य तेवढा आनंद शोधून घेण्याची त्यांची वृत्ति ही मनावर विशेष ठसते. त्यांची ही 'जीवन-लोलुप' दृष्टि 'आनंदाचे संकेत', 'सर्वं क्षणिकम्' 'घर घरटें', 'आळस' अित्यादि निबंधांतून विशेष ठळकपणें प्रत्ययास येते. आयुष्य हा अेक प्रवास आहे व त्याचें प्रतीक अशा ज्या 'रेल्वे लाअीन्स' त्या त्यांना आवडतात. 'आळस' म्हणजे निष्क्रियता नव्हे] तर जीवनांतल्या धकाधकीनंतर तत्त्वशोधनांत घालविलेला काळ म्हणून तो त्यांना प्रिय वाटतो. तरुण स्त्रिया व बालकें तर त्यांना हवींशीं वाटतातच पण वृद्ध स्त्रियांबद्दलहि त्यांना विशेष आपुलकी वाटते कारण त्यांच्या ठिकाणीं दिसून येणारें वात्सल्य व गोष्टीवेल्हाळपणा. 'अेक पाअूल पुढें' टाकण्याचा जबर आशावाद माणसाजवळ असला म्हणजे संसारांतल्या कोठल्याच संकटाची भीति माणसाला भेडसावीत नाही असा त्यांचा अभिप्राय आहे.

प्रो. दांडेकरांचें या लघुनिबंधांतून प्रतिबिंबित झालेलें व्यक्तिमत्व हें असें आहे.

पण या बहुतेक लघुनिबंधांतून जो अेक दोष प्रामुख्याने दिसून येतो तो म्हणजे त्यांत दिसून येणारा अेकजिनसीपणाचा अभाव. लघुनिबंध म्हणजे अेखाद्या विषयाचें निमित्त करून

लेखकानें केलेलें आत्माविष्करण हें जरी खरें असलें तरी त्यांत अेक मध्यवर्ती कल्पना हवी. व त्या कल्पनेभोवती सारा लघुनिबंध गुंफलेला हवा. लघुनिबंधाला कांही अेक स्वरूप (Form) आहे त्यांतही सुरवात मध्य आणि शेवट हीं मध्यवर्ती कल्पनेच्या परिपोषाकरिता साधलेलीं असतात ही गोष्ट अलीकडच्या पुष्कळ लघुनिबंधकारांच्या ध्यानींमनींहि असल्याचें दिसत नाही. पहिल्या अुडीतहि हा दोष प्रामुख्यानें दिसून येतो. मध्यवर्ती कल्पना अमुक अेक अशी निश्चित न केल्यामुळे निबंधाला जें अेक फुटकळ स्वरूप येतें तें यांतील पुष्कळ निबंधांना आलें आहे, व त्याचा मनावर जो अेक ठसा अुमटावयास हवा तो अुमटत नाही. 'न वठणारा वृक्ष', 'मी आणि लहान मुलें', 'अेकेकाची तऱ्हा', 'रेल्वे लाअीन्स' या लघुनिबंधांत हा दोष विशेष डोळ्यांवर येतो. पण हे निबंध वाचल्यावर 'आळस', 'न्हावीदादा', '३१ डिसेंबर' हे निबंध जर वाचले तर मध्यवर्ती कल्पनेभोवती गुंफलेला निबंध किती परिणामकारक होअूं शकतो हें विरोधानें चांगलेंच लक्षांत येअील.

रचना आणि भाषा ललितपूर्ण हवी याची जाणीव लेखकाला पूर्णपणें आहे याचा प्रत्यय हे निबंध वाचतांना येतो. पण लघुनिबंधाला हवें तितकें लालित्य लेखकाला कमावतां आलें नाही असें म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. लघुनिबंध 'बोलके' हवेत म्हणून त्यांत शक्य तितकी 'गप्पा छाटल्यासारखी' भाषा वापरली पाहिजे हें खरें, पण 'नसतें त्यांचें शिकविण्यांत लक्ष किंवा आणखी कशांत लक्ष !' अशा तऱ्हेच्या वाक्यांच्या रेलचेलीनें मात्र विरस झाल्याशिवाय राहत नाही. पण अेकंदरींत भाषाशैली सहज, ठसकेबाज आणि लवचीक अशी आहे.

प्रो. दांडेकरांचें लघुनिबंधांचें तिसरें पुस्तक आहे. त्यांच्या हातून अुत्तरोत्तर अधिकाधिक सुंदर व वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन होत राहील अशी आशा करावयास हरकत नाही.

प्रो. भावे यांनी आपल्या लघुनिबंधलेखनाला सुरवात लघुनिबंधावरच अेक लघुनिबंध लिहून केली आहे. वास्तविक लघुनिबंध हा अेक वाङ्मयप्रकार आहे व त्याचें तंत्र व मंत्र या गोष्टी आता निश्चित स्वरूपाच्या झाल्या आहेत. त्याच पुन्हा निराळ्या शब्दांत मांडल्यानें तो अेक लघुनिबंध कसा होअूं शकेल हें कळत नाहीं! अशाऱ्या गोष्टीची चर्चा ही प्रबंधांत शोभून दिसेल, लघुनिबंधांत खास नव्हे.

या पुस्तकांत लेखनाकरिता निवडलेले विषय सर्वसामान्य असेच आहेत; पण त्यांच्या या सर्वसामान्यपणांत लपलेलें त्यांचें असामान्य स्वरूप लेखकाला क्वचितच दाखवितां आलें आहे. 'दिवाळी' या विषयावरला लघुनिबंध पाहा. त्याची मांडणी अगदी परिचित अशा कल्पनांवरच केली आहे. सर्वांना सुखविणारें हें दिवाळीचें स्वरूप सर्वांच्या नित्य अनुभवाचेंच असल्यानें तेंच वर्णन करण्यांत लेखकानें कोणतें वैशिष्ट्य साधलें? 'रविवार' हाहि लघुनिबंध असाच रविवार म्हणजे सुटीचा— विश्रांतीचा— वार या कल्पनेभोवती गुंफला आहे. 'कोकणचे कातळ' हा वर्णनात्मक लघुनिबंध केवळ मार्मिकतेच्या अभावीं असाच नीरस वठला आहे.

पण सर्वत्र निबंध असे नाहीत. 'अेक शोध' हा या संग्रहांतला अुत्कृष्ट निबंध आहे. नर्मदेंतला गणपति या लघुनिबंधांत आलेल्या कल्पना व विचार हृद्य आहेत; पण रचनादोषामुळे त्याला सामान्य स्वरूप आलें आहे. 'चांदोबा आणि चांदणें' यांत संस्कृत वाङ्मयांतल्या आणखी कांही रुचिर कल्पनांची भर घातली असती तर या निबंधावर चांदण्याची आणखी थोडी खुलावट पसरली असती. 'बैलगाडीचा प्रवास' हाहि अेक अुत्कृष्टतेच्या मार्गावरील लघु-निबंध होता, परंतु त्यांतील पाल्हाळामुळे व मार्मिकतेच्या अभावामुळे तो अलिकडच्याच टप्प्यावर

थांबलेला दिसतो. 'ट्रॅमगार्डी'त जें तत्त्व गोवण्याचा प्रयत्न केला आहे तें अत्यंत शिळें असल्याने त्या लघुनिबंधाला रंगच चढत नाही.

लेखकाच्या संस्कृत भाषेच्या व्यासंगामुळे भाषा भारदस्त झालेली आहे. पण तींत लघुनिबंधाला योग्य असा ढंगदारपणा यावयास पाहिजे तो नाही.

ललित निबंध

१ अतिप्रसंग— ले० दत्तु बांदेकर, प्रका०– पु. रा. भिडे आणि कं.; पुणें २. मूल्य १ रु. २ आणे.

२ हरि विनायक— ले० हरि विनायक वाडेकर, प्रका०– वा. म. नेर्लेकर, बुधवार चौक, पुणें २; मूल्य १॥ रु.

३ हंसरे हिरे: (प्रातिनिधिक विनोदी कथासंग्रह) भाग १– संपा० व प्रका० श्री. रतनलाल डी शहा, रत्नाकर प्रकाशन, सांगली; मूल्य २ रु.

४ शास्त्रिनींची निवडक पत्रें— (आवृत्ति तिसरी)– संपा० श्री. गो. ब. माकोडे, प्रका० श्री. के. भि. ढवळे, मुंबई नं. ४, मूल्य १२ आणे.

५ व्यक्तिचित्रें— ले० प्रो. वि. ह. कुळकर्णी, प्रका० देशमुख आणि कंपनी, २६४ नारायण, पुणें २; मूल्य २ रु.

६ प्रकाशांतील व्यक्ति— ले० श्री. प्रभाकर पाध्ये, प्रका० श्री. ज. मा. महाजन, कॉन्टिनेन्टल् प्रकाशन १९६।१९, टिळक रोड, पुणें २; मूल्य १॥ रु.

श्री. कृ. कोल्हटकरांनी आधुनिक गद्य विनोदाची प्रथा सुरू केली असें मानण्यांत येतें. विशेषतः भोवतालीं समाजांत टीकार्ह अशा गोष्टी (व्यक्ति वा प्रसंग) दिसतील त्यांच्यावर अुपरोध, अुपहास, विडंबन अित्यादिद्वारा टीका करतांना अेखादी काल्पनिक व्यक्ति निर्माण करून तिच्या जीवनकथेच्या आधारें प्रत्यक्ष प्रसंगांवर हल्ला करण्याचा प्रघात सुरू झाला. सुदामा, पांडुतात्या, तिंबूनाना, बाळक्या, चिमणराव, दाजी अित्यादि मंडळी हीं त्या पंथांतली आहेत. त्याच्या पुढची पायरी म्हणजे अुघड अुघड नांवें घेअून टीकास्पद वस्तुस्थितींतील व्यंगें थोड्याशा अतिशयोक्तीने मांडणें ही होय. श्री. दत्तु बांदेकर यांचा अतिप्रसंग किंवा श्री. हरि विनायक वाडेकर यांचा हरि विनायक हे संग्रह या पद्धतीच्या विडंबनात्मक टीकेचे नमुने आहेत. या दोन्ही लेखसंग्रहांतील लेख वृत्तपत्रव्यवसायाचीं साधनें म्हणून जन्मास आले आहेत. प्रतिपक्षावर परिणामकारक टीका करण्याची चिपळूणकरी पद्धति आणि चालू पद्धति यांत मूलतः फारसें अंतर नसलें तरी ही पद्धति चिपळूणकरांच्या काळापेक्षा बरीच लोकप्रिय झाली आहे. या तन्हेच्या लेखनाविषयींची लोकप्रियता अितकी वाढल्यामुळे तिची परिणामशीलता कमी होणें अपरिहार्य आहे. श्री. बांदेकर यांच्यासारखीं लेखनकुशल माणसें या पंथांत शिरल्यामुळे वृत्तपत्राच्या खपाचें तें अेक आवश्यक अंग होअून बसलें आहे. अेका साप्ताहिकाला अशा लेखनाने चांगलाच हातभार लावल्याने प्रत्येक साप्ताहिकांत तो प्रयोग सुरू झाला. याबद्दलचें अुदाहरण द्यावयाचें झाल्यास प्रा. फडके यांनी 'झंकार'मध्ये कोपरखळ्या हें सदर बंद करण्याविषयी संपादकास जाहीर विनंति केली तरी संपादकांनी कोपरखळ्या नाही तर निदान 'भेळ' हें तरी सदर चालू करण्याचें जाहीर केलें आहेच! कोठे गुद्दे गुदगुल्या तर कोठे चर्चा-चिमटे, कोठे टाकाच्या फेकी तर कोठे नवटाकाच्या फेकी अशी सदरें सुरू झालीं आहेत. साप्ताहि-

कांत अेक अेक सख्याहरी असावयाचाच ! जाहिराती आणि अशीं सदरें हें साप्ताहिकांचें जीवन होअूं पाहत आहे.

या विनोदपद्धतीचा अतिप्रसंगाच्या प्रस्तावनेंत श्री. चं. वि. बावडेकर यांनी सांगितल्याप्रमाणे समाजांतील दांभिकता कमी करण्याच्या कामीं बराच अुपयोग होतो हें खरें आहे; परंतु पुष्कळ प्रसंगीं अेक दांभिकता जाअून तेथे दुसरी दांभिकता किंवा सत्यप्रियतेच्या वशिल्याने बेजबाबदारपणा प्रस्थापित होअूं लागतो. अशा लेखनाची मागणी वाढत गेल्यामुळे आणि मागणी पुरविण्याअितके अस्सल विनोदी लेखक नसल्यामुळे कांही टारगटांनाहि या या बाजारांत भाव आला आहे. किंबहुना अस्सल विनोदी लेखकहि मागणीच्या माऱ्यामुळे त्या थरापर्यंत क्वचित् घसरतात.

अतिप्रसंग या संग्रहापुरतें पाहिल्यास त्यांतील लेख दांभिकपणाचें निराकरण करण्याच्या सामाजिक भूमिकेवरून लिहिलेले आणि कलासंपन्न शैलीने लिहिलेले आहेत असें म्हणतां येअील. श्री. बांदेकरांनी या पुस्तकास दिलेलें अतिप्रसंग हें नांव सख्या हरीस देणें जास्त योग्य दिसलें असतें.

आजकालचे गुन्हेगार या मालेंतील कांही गुन्हेगार त्या त्या वृत्तपत्रकचेरीच्या न्यायासनासमोर गुन्हेगार ठरले तरी आज बांदेकर ज्या कचेरींत आहेत तेथे ते गुन्हेगार ठरणार नाहीत ! वृत्तपत्रव्यवसायाचें व्यावहारिक साधन या नात्याने असल्या लेखनास कांही बाबतींत प्रचारकी (बाजारी !) व क्षणजीवी स्वरूप येतें तें असें !

श्री. बांदेकर यांना स्त्रियांचा व विशेषतः आधुनिक तरुण स्त्रियांच्या त्यांच्या दिखाऊ पुरोगामित्वाबद्दल उपहास करण्याची कला बेमालुम साधली आहे. त्या कलेचा स्वैर-संचार या पुस्तकांत आहेच. परंतु दिखाऊ पुरोगामित्वाविषयीचीं त्यांचीं विडंबनें हीं जेव्हा लैंगिक भावनांच्याच आसपास घुटमळूं लागतात त्या वेळीं लेखक स्वतःच आपल्या कलेशीं अतिप्रसंग करीत आहे असें वाटतें. एखादा प्रसंग रंगवतां रंगवतां अगदी ताज्या घडामोडींचा प्रसंगानुरूप उल्लेख करून त्यांनी आपल्या लेखनास सत्याभासाची सुंदर झिलई दिली आहे.

आजकालचे गुन्हेगार या लेखमालेंत न्यायालयाच्या प्रसंगाने भिकारी, ड्रायव्हर, फेरीवाला, पतिता, बेकार, भोंदू बुवा, वेश्या यांची कोर्टापुढे कैफीयत सांगतांना समाजांतील कित्येक शिष्ट लोक आणि त्यांचे धंदे या आरोपीसारखेच आहेत हें प्रच्छन्न टीकेने दाखविलें आहे. हे कोर्टाचे देखावे बरेचसे एकजिनसी आहेत. त्यांच्या रचनेंत नावीन्य नाही. त्यांत कॉंग्रेस कार्यकर्त्यांवर कांही लोकापवादाच्या आधारें झोड उठविली आहे. नीरापान, उथळ वृत्तीच्या सेविका किंवा केशरिया, सूत, टकळी यांचा आर्थिकदृष्ट्या फोलपणा, यांबरोबरच शेळीचें दूध, अित्यादि गोष्टींचाहि अुपहास केला आहे. विशेषतः कॉंग्रेसभक्त आणि सेविका यांचे संबंध अनैतिक असतात ही श्री. बांदेकरांची फार आवडती कल्पना दिसते !

पक्षाभिवेशाने असें म्हणण्यापेक्षा मालकाचा पक्ष लढविण्याच्या हिरीरीने वर दिल्याप्रमाणे कांही टीका हेतुपुरस्सर, विकृत आणि अेकांगी असली तरी शुद्ध विनोदाचीं उदाहरणेंहि भरपूर आहेत. पानापानावर अशीं उदाहरणें सांपडतात. तंगी हें अेक मजेदार शब्दचित्र आहे. कानडी आणि पुन्हा मुकी अशा प्रियेचें प्रियाराधन व तिच्याशीं मूक चित्रपटाप्रमाणे चाललेल्या संसारांतील गंमती ही या शब्दचित्रांतील मजा आहे.

वयांत येतांना हें नाट्य प्रा. फडके यांच्या अैन पंचविशी या गोष्टीचें सुंदर विडंबन आहे असें थोडक्यांत म्हणतां येअील. त्यांत तिसरा प्रवेश चंपी व गंपू या वयांत आलेल्या

तरुणतरुणींच्या स्वगत निःशब्द संभाषणाने छान रंगवला आहे. चौथ्या प्रवेशांत गंपू व चंपू ही पुन्हा आपापल्या संसारांत तारुण्याच्या आठवणी स्वगतांतच बोलत आहेत! अैन पंचविशी ही गद्धेपंचविशी होती हें त्यांना तारुण्याचा बहर ओसरल्यावर कळलें. रेडिओंतून न सांगितलेली गोष्ट हें पुन्हा काँग्रेसच्या राजकारणावर विशेषतः कांही पुढाऱ्यांवर, फेकलेलें अुपहासाचें हत्यार आहे. त्यांत कुरुंदवाडला झालेला पशुयज्ञ, पुणेकर फंडवाला, नटी, स्टोव्हकीर्त (of stove fame) कारोनर आठवले, लुंगी, नीरा, भालाकारविरचित द्रोण, चरखा आणि प्रेमभंग झालेल्या तरुणासाठी अफू अित्यादि गोष्टी अेका तडाख्यांत मारलेल्या आहेत.

ब्रँडीची बाटली या संवादांत त्या मूळ कथेवर प्रचारकी चित्रपटाचें ओझें चढविल्याच्या दोषावर टीका केली आहे, तर तीन वर्षांत दारूबंदी या संवादांत काँग्रेसच्या दारूबंदीच्या चळवळींतील उणीवा, भलता ध्येयवाद व प्रवर्तकांचें ढोंगी वर्तन यांजवर हल्ला लढविला आहे. काँग्रेसने योजिलेलें हिंदु-मुसलमान अैक्य ही दारूच्या धुंदींत सुचलेल्या कल्पनेसारखी गोष्ट आहे असें दोन दादांच्या दोस्तींत सांगितलें आहे. वर्गकलहाविरुद्ध ओरड करणारे वरिष्ठ वर्गाच्या खास सवलतीविषयी मत्सर बाळगीत असतात असें दाखविलें आहे, वर्ग या शब्दावर कोटीरूपाने रचलेलें रूपक यशस्वी रीतीने वठविलें आहे. पुराणांत न सांगितलेल्या कथेंत नटीच्या सामाजिक इभ्रतींतील दांभिकपणा दाखविला आहे, आणि म्हैसूरचे महाराज आणि तुकाराम या नाट्यप्रवेशांत चित्रपटांतील भूमिका यशस्वी झाली या जोरावर पागनीसांच्याविषयी समाजांत जी बुवाबाजी माजली आहे तिचें स्वरूप दाखविलें आहे! पागनीसांच्या पायांवर डोकें ठेवून वैकुंठाच्या फ्री पासाची आशा बाळगणारे बावळट देवभक्त, तुकाराम बोलपटानंतर बोकाळले होते. वशीकरणविद्या या कथेंत प्रेमांत बनवाबनवी असते हें दाखविलें आहे. जगाचा प्रवास आणि फुटकें जहाज या नाट्यांत सुप्रसिद्ध नटींचीं वैशिष्ट्यें अचूकपणें चव्हाट्यावर आणलीं आहेत. लोकमान्यांनी पाठविलेला काकदूत यांत केसरीचें राजकारण, गांधी-वाद इत्यादि गोष्टींविषयी, काँग्रेसच्या राजवटींत झालेल्या कांही गफलती, इत्यांदींवर प्रच्छन्न टीका केली आहे. राजकीय पंथ व व्यक्ति यांच्या व्यंगावर उखाणे रचून हा अतिप्रसंग संपला आहे. अतिप्रसंग वाचून संपल्यावर वाचकास दोन गोष्टी स्पष्टपणें दिसतात. एक श्री. वांदेकर यांची अभिजात विनोदबुद्धि आणि दुसरी त्या विनोदाचा केवळ वाङ्मयविलासाऐवजी प्रचारासाठी, राजकीय प्रचारासाठी, केलेला अस्थानीं उपयोग. या ग्रंथांत विनोदविषय झालेले प्रसंग हे उघड उघड नैमित्तिक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या आठवणींचा ताजेपणा नाहीसा झाल्यावर त्यावर उभारलेला विनोद अर्थशून्य ठरेल अशी साधार भीति वाटते.

अतिप्रसंगाचा प्रेमळ जुलूम सहन केल्यावर 'हरि विनायक' वाचूं लागलों तर विडंबनाचा प्रचारकी कार्यासाठी आणखी अेका गृहस्थाने अुपयोग केला आहे असें दिसतें. हरि विनायक हे विविधवृत्त तालमींतले तर श्री. वांदेकर चित्रा व्यायामशाळेंतले! दोघांचाहि व्यवसाय अेकच! तालमीच्या क्रीडासाठी लढत राहणें. परंतु हरि विनायकांना अुस्ताद व्हावयास अद्याप बरीच मेहनत करावी लागेल असें दिसतें. विनोदकारास जी सूक्ष्म दृष्टि लागते ती त्यांना येअूं लागली आहे. बरेचसे प्रसंग लक्ष्यांत ठेवून त्यांच्यांत विसंगति अुत्पन्न करण्यासाठी जें रचनाकौशल्य लागतें तेंहि ते मिळवीत आहेत.

आरंभींचें भालाकार कॉलिंग हें अठरापानी प्रकरण लिहितांना त्यांनी भालाकारांच्या वैशिष्ट्यांचा, खुब्यांचा, लकबींचा अतिशय लक्षपूर्वक अभ्यास केलेला दिसतो. ते

भालाकारांशीं पूर्ण समरस झालेले आहेत. भालाकार स्वतः विनोदासाठी बोलत नाहीत, ते तळमळीने बोलतात आणि त्यांच्या भूमिकेशीं समरस होऊन दिलेली हीं व्याख्यानें वाचतांना विनोदाची जाणीव होत नाही. भालाकारांच्या विशिष्ट शब्दप्रयोगांनी उत्पन्न होईल तेवढाच विनोद ! समरसतेचें, वाङ्मयीन समाधीचें तें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. परंतु दांडीमार्च या शब्दावर केलेली कोटी (पृ. ५ ओळ ३), पा. १५ वर ओळ २१-२२ मध्ये केलेला विनोद (!) (की जो उद्धृत करणाराहि निर्लज्ज ठरेल!) पृ. १७ वर १७-१८ ओळींवरील वैयक्तिक विनोदाचा प्रकार हे हरि विनायकांच्या लेखणीस लांछनास्पद आहेत !

सरस्वतीच्या सिंहासनापुढे वाचतांना श्री. वांदेकरांच्या भंपक न्यायालयाची आठवण होते. सिंहासनापुढे आलेल्या सरस्वतीभक्तांच्या लकबी, वैशिष्ट्यें लेखकांस पुरेशीं माहीत आहेत, परंतु असलेल्या किंवा जमविलेल्या माहितीचा उपयोग करतांना हरिभाऊंचा कांहीं प्रसंगीं तोल सुटला आहे, आणि कांहीं ठिकाणीं माहितीच मुळांत अळणी आहे त्यामुळे त्या माहितीवरील विनोद अगदी निर्जीव वाटतो. 'साहित्यिकांचें स्वयंवर' यांत सिंहासनापुढे मांडलेल्याच सामानाची दुसरी मौर रचली आहे. या दोन्ही लेखांत श्री. अत्रे यांच्या शब्द-चित्राइतकीं बाकीच्यांचीं शब्दचित्रें वठलीं नाहीत. आचार्य अत्रे व भालाकार हे विषय हरिभाऊंचे बरेच तयार आहेत. विचारतरंग हा एक लघुनिबंधसंग्रहच आहे. त्यांत धर्मात्मानंतरची बालगंधर्वाची मनःस्थिति दाखविणारा देवा हा निबंध आरंभीं दिला आहे. मधून मधून सहज विनोदहि साधला आहे. खोडलेली खुर्ची या विचित्र शीर्षकाखाली सुलभा या तरुणीनें प्रियकरास गंभीरपणें लिहिलेलें गंभीर पत्र आहे. धुतलेले तांदूळ, अहेर, ह्याला कारण, आयुष्याची किंमत ८ आणे, लग्नाची बेडी, असें कां ? चंदनाचें खोड, जनरल स्टोअर्स हीं एक विचारशील, सत्प्रवृत्त आणि व्यवहारी जगाने सर्वस्वीं फसविलेल्या अशा माणसाच्या जीवनकथेचीं प्रकरणें आहेत. त्या आत्मवृत्तपद्धतीने व्यवहारी जगांतील कटु सत्यें, प्रसंगांच्या साहाय्याने विदारक स्वरूपांत मांडलीं आहेत. हरिभाऊ गंभीरहि होऊं शकतात इतकेंच नव्हे तर बराच वेळ त्यांचें गांभीर्य टिकूं शकतें हें विचारतरंगांत पाहिल्यावर तें गांभीर्य सोडून 'घसा साफ करून' ते पुन्हा अतिप्रसंग करूं लागलेले दिसतात. लंगोटबंदी वाचतांना ब्रह्मचारी मास्तर विनायकाची आठवण होते. पाळणेराज हें, अत्यंत भिकार संसारांत गुंग होणाऱ्या 'गृहस्था'चें मनोरंजक शब्दचित्र आहे. 'कशाला उद्याची बात' हें त्या पद्यपंक्तीवर केलेलें दीर्घ भाष्य शेवटीं शेवटीं चांगलेंच गंभीर झालें आहे. 'लुंगी नि कासोटा' हा लेख वाचतांना विचारतरंग लिहिणारा हरिभाऊ एकच आहेत काय असा प्रश्न पडतो !

हरिभाऊंची लेखणी बरीच बहुरूपी आहे खरी ! आधुनिक तरुणीच्या फॅशनचें विडंबन करतांना, त्यांच्या नाजुकपणांचा उपहास करतांना हरिभाऊ रंगून गेले आहेत आणि त्या टीकाविषय झालेल्या तरुणींच्याच गर्दीत ते गडप झाले आहेत. 'चष्म्याचे व्यापारी' हा पुन्हा एक भल्या पैकी लघुनिबंध आहे. सुखी होण्यास 'दृष्टि' लागते या कल्पनेचा चांगला विस्तार केला आहे. नव्या व जुन्या शिक्षकांची तुलना करून शेवटीं दोघांतहि फरक असलाच तर डिग्रीपुरता असेल हें सोदाहरण दाखविलें आहे, परंतु या लेखाला शीर्षक गांवठी आणि सेफ्टी रेझर ! आणि उपमानें दोन नायकिणींचीं ! हीं गालबोटें लावून विनोदाचें मुख हरिभाऊंनी विनाकारण रंगवलें आहे. या सगळ्या थिल्लरपणाची भरपाई "राम बोलो भाई राम" या नांदीने केली आहे !

लेखणीचीं व आपल्या प्रतिभेचीं विविध अंगें हरि विनायक यांनी या ग्रंथांत दाखविलीं आहेत, तें पाहून त्यांची देहयष्टि धष्टपुष्ट आहे हें पटतें. परंतु त्यांना सांगावेंसें वाटतें की,

नेहमीच अंगाला तांबडी माती लावून लंगोट कसून अगडबंब होऊन बसण्यापेक्षा थोड्याशा व्यवस्थित पेहेरावांत तुमची मूर्ति जास्त प्रभावी ठरेल. "शाबास हरिभाऊ" असें म्हणवून घेण्यापेक्षा तुमच्या आगमनाबरोबर "अरे, हरिभाऊ आले बरं का ! ते पाहा !" अशी कुजबूज वाचकांत सुरू व्हावी आणि असें अप्रत्यक्ष स्वागत व्हावें यांत खरी भलाई आहे. तुमचे दोस्त वि. मा. दी. यांना विचारा. ते हेंच सांगतील !

प्रातिनिधिक विनोदी कथासंग्रह या प्रातिनिधिक कथासंग्रहाचे संपादक स्वतः अेक नवोदित लेखक आहेत. आणि त्यांनी स्वतः हौसेने प्रकाशनकार्यास सुरुवात केली आहे. हें सांगण्याचें कारण हा विनोदी संग्रह काढतांना त्यांच्या अभिरुचीवर कोणतींहि व्यावहारिक बंधनें नव्हतीं. या दृष्टीने त्यांनी केलेली विनोदी कथांची निवड ही अगदी शुद्ध वाङ्मयीन दृष्टीने केली असली पाहिजे. परंतु प्रत्यक्ष कथा वाचल्यावर याविषयी मन साशंक होतें. प्रसिद्ध लेखक कोणत्याहि दालनांत सारखाच प्रसिद्ध असतो असा कांही स्थूल सिद्धान्त त्यांच्या मनांत असावा. त्यामुळे त्यांनी प्रा. फडके यांनाहि विनोदी लेखक ठरवून अेक विनोद केला आहे. अनुक्रमणिका पाहिल्याबरोबर साहजिकच तंत्र-विशारद म्हणून वाचक प्रा. फडके यांची गोष्ट वाचूं लागतो. तेथे त्याची निराशा होते. नंतर तो श्री. खांडेकर यांची गोष्ट वाचतो. तेथे गोष्टीचें शीर्षक व कथानक यांचें नातें त्यास शेवट-पर्यंत कळत नाही आणि शेवटीं लेखकाने लावलेलें नातें बादरायणपंथांतलं आहे हें पाहून वाचकास हसूं होतें ! प्रा. चिं. वि. जोशी यांची गोष्ट आरंभींच दिली आहे. त्यांत आपल्या सर्कसबहादर नवऱ्याचा, ताराबाअीचा नाद सुटण्यासाठी त्याच्यावर पहारा ठेवणारी त्याची पत्नी बागुरड्यांच्या भीतीने सर्कशीचा मुक्काम ज्या गांवीं असतो त्या गांवाहून निघून येते आणि नवऱ्यावर नजर ठेवण्याचें काम तिला सोडावें लागतें अशी कलाटणी दिली आहे. त्यांत विनोद असला तर तो वर्णनांतील अतिशयोक्तींत आहे, कथानकाच्या रचनेंत नाही. आंध्र मलमल या खांडेकरांच्या गोष्टींत अेका मारामारीचें क्षुल्लक कारण गोष्टीच्या शेवटपर्यंत गुपित ठेवून विनोद करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सार्वजनिक पैशाने तार करतांना तार करणाऱ्याने स्वतःचें नांव तारेंत लिहिलें यावरून प्रचंड मारामारी झाली. गोष्टीचा ओघ चालू असतां मुख्य कारण गुप्त ठेवल्याने तें अज्ञात आहे तोपर्यंत होणाऱ्या घडामोडी अतर्क्य, अद्भुत वाटाव्यात आणि तें कारण शेवटीं कळल्यावर सर्व आश्चर्य दूर व्हावें आणि 'अरे ! असं आहे होय ! किती चकलों आपण अितका वेळ !" असें वाचकास वाटावें यांत विनोदाचा अुत्कर्ष होतो. तें कारण कळल्या-वर अितका वेळ वाटलेलें अतर्क्य सुसंगत वाटतें. प्रा.फडके यांच्या भाल्याची शिकार म्हणजे प्रवासांत भेटलेल्या तरुणीविषयी अेखाद्या बावळट तरुणाने केलेल्या अपेक्षांचें कंटाळवाणें वर्णन आहे. ती तरुणी त्या तरुणास मुद्दामच चुकीचें नांव व पत्ता देते. तेथे तो शोधावयास जातो आणि फसतो. त्या पत्त्यांतील तरुणी अेक काळीकुळकुळीत बाअी निघते. तरुणास दुर्लभ वाट-णारी ती ती नव्हे. तो पळ काढतो आणि पळतां पळतां पडल्यावर बेशुद्ध होतो. त्या स्थितींत त्याला गार्डींत भेटलेल्या तरुणीच्याच घरीं नेमका तो— डॉक्टरांच्या घरीं म्हणून— येतो आणि त्यांचा मिलाप होतो. फसगत झाली तेथेच गोष्ट संपविण्याच्या अैवजी लेखकाने पुढला भाग जोडून विनोदी कथानकाचें विडंबन केलें आहे. श्री. ना. धों. ताम्हनकर यांच्या आमच्याने बोलवत नाही या कथेंत विनोदी कथेंतहि पचणार नाही अशी असंभवनीयता आहे. श्री. माडखोलकर यांच्या मशिनगन या गोष्टींत जंगल सत्याग्रही 'टेलिस्कोप'ला मशिनगन समजून झालेला गोंधळ हा विनोदाचा मुख्य भाग आहे. परंतु गोष्टीचा शेवट मात्र विनोदावर विरजण

घालणारा आहे. शेवटचें पान वगळलें तर गोष्टीचा बाकीच्या भागांत विनोदाचा हळू हळू चित्तवेधक विकास झाला आहे. माझी आगगाडी कशी चुकली ही श्री. न. चिं. केळकर यांची प्रसिद्ध विनोदी लघुकथा या ग्रंथाच्या निमित्ताने पुन्हा अेकदा वाचावयास मिळते. त्या गोष्टीबद्दल ती पुन्हाहि वाचावीशी वाटते अेवढें सांगितलें कीं पुरे.

चौकशी कमिटी या कथेचे लेखक सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक शामराव ओक आहेत. यशस्वी विनोदी कथेचें हें अुत्तम अुदाहरण आहे. अतर्क्य कलाटणीने विनोदास बहर आणण्याचें कौशल्य या कथेंत आहे. तसेंच, प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाअी यांची प्रेमवीराची शिकार श्री. शं. कृ. देवभक्त यांची तिची आकांक्षा श्री. स. अ. शुक्ल यांची आदिपुरुष आणि श्री. द. वि. गुत्ते यांची व्हिजिटिंग कार्ड या गोष्टींतहि तें कौशल्य वाचकांस तात्रडतोब अनुभवास येतें.

या सहा गोष्टी हे या संग्रहाचे खरे हिरे आहेत. बाकीच्या कथा या हिऱ्यांना कोंदणासारख्या वाटतात. श्री. शहा यांनी निवड करतांना लेखकांच्या नांवांपेक्षा कथांवर जास्त भर द्यावयास पाहिजे होता. कदाचित् 'विनामूल्य' या गरजेमुळे हा दोष पत्करावा लागला असेल. परंतु निदान यांतील कांही लेखकांनी स्वतःला विनोदी म्हणवून घेतांना सावध असणें जरूर होतें. केवळ वाङ्मयाच्या हौसेने प्रकाशनाचा व्यवसाय श्री. शहा यांनी सुरू केला आहे असें ते प्रस्तावनेंत सांगतात. त्यांना लाभलेल्या या सोयीबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून दुसरा भाग यापेक्षा जास्त कसोशीने काढावा अशी विनंती करणें जरुर आहे.

'शालिनीच्या निवडक पत्रां'ची शालिनी कोण याविषयींची जिज्ञासा या तिसऱ्या आवृत्तींतहि पूर्ण झाली नाही ! तेव्हा प्रत्यक्ष पत्रांवरूनच शालिनीविषयी जी माहिती मिळते तेवढ्यावरच भागवावें लागणार. पहिल्याच पत्रावरून शालिनी ज्या वातावरणांत वावरत आहे त्याची कल्पना येते. अेकत्र कुटुंबपद्धतीचा अलीकडे दुर्मिळ होत चाललेला नमुना या पत्रांत पाहावयास सांपडतो. ज्या कुटुंबांत 'वन्सं' आहेत, नववधूची तिच्या वैवाहिक जीवनाच्या सुरुवातीस पतिसहवासाविषयी दिसणारी अुत्सुकता हा ज्या कुटुंबांत अितरांना मोठ्या गोड थट्टेचा विषय होतो आणि त्या थट्टेला भिअून दिवसा 'तिकडे' अगदी फिरकायचेंसुद्धा नाही असा कानाला खडा लावणारी वधू ज्या कुटुंबांत असते, सासरच्या माणसांचें मन संभाळणेंहि ज्या नववधूस परीक्षा वाटते व ती यशस्वी रीतीने पार पाडण्याचा अुत्साह जिच्यामध्ये आहे, शालू हा जिचा साज आहे, चैत्र महिना हा जिचा प्रिय महिना आहे, अशी वधू त्या कुटुंबांत आहे. त्या कुटुंबांत गौरीपूजन सार्वजनिक गणपति अुत्सवाच्या थाटाने होतें. बिंदी, बिजवरा, कंबरपट्टा हे त्या कुटुंबांतील अलंकार आहेत. नांव घेणें ही ज्यांना खूप मौज वाटते, आणि आपल्या पत्नीला नांव घ्यावयास लावणें हा ज्या पतींचा शृंगारोत्कर्ष आहे असें हें कुटुंब आहे. अशा कुटुंबांत आणि वातावरणांत वाढणाऱ्या शालिनीचें मन तरी तसेंच असणार ! पतिप्रेमाची तिने गायिलेली महति (पृ. ११ पाहा) "ज्याची स्वप्नांतहि कसलीहि ओळख नाही त्याच्या ठिकाणीं पवित्र प्रेमाचा प्रवाह मोकळा करून त्याला सर्वस्वीं आपलें करून टाकणें यापेक्षा अधिक अुदात्त काय बरें असेल ?"

या अेकत्र कुटुंबांत शालिनीसारखीं माणसें मात्र फार थोडीं ! अेकत्र कुटुंबाचे व्यवहार म्हणजे राजकारण आहे. अेक संस्थानच आहे तें. त्यांतील माणसें अेकमेकांकडे ओढलीं आणि जोडलीं जातात तीं केवळ पैशाच्या देवघेवीमुळे ! ज्याला त्याला आपल्याला मिळावयाच्या

मानपानाची बरोबर आठवण असते. 'करणींत जर अगत्य नाही तर नुसत्या वाणींत त्या अगत्याला करायचं तरी काय ?' (पृ. २०) असा प्रत्येकांचा दंडक ! अशाच्या कार्यासाठी या नातलगांना येण्याजाण्यास माञ्याचे पैसे पाठवावे लागतात. परंतु पैसे पाठविले, मानपानाची योग्य व्यवस्था केली कीं मग १००।१५० नातलग सहज जमतात. शालिनीला या सासरच्या मंडळींची तब्येत संभाळतांनी नेहमी सावध राहावें लागे. आपल्या आओचें लुगडें सासूबाओंच्या लुगड्यापेक्षा भारी असतां कामा नये येथपर्यंत ती दक्षता बाळगते !

शालिनीच्या पत्रांतील पहिल्या नअू-दहा पत्रांत स्वतःच्या कुटुंबाचें वर्णन आहे. त्यापुढचीं पत्रें लिहिणारी शालिनी अेकदम निराळी वाटते. खरें सांगावयाचें म्हणजे ती शालिनी वाटत नाही. पुढील पत्रांत तिने ज्या मोठमोठ्या गंभीर विषयांची चर्चा केली आहे तीं पत्रें नसून व्याख्यानें आहेत. 'होमरूल' या विषयावर लिहिलेल्या पत्र नं. १० मध्ये अमेरिकन वॅार ऑफ अिंडिपेन्डन्स, रिपब्लिकन फॉर्म ऑफ गव्हर्नमेंट, मिल, डिमॉस्थेनिस, पिट, बर्क, सायन्स ऑफ पॉलिटिक्स अित्यादि नांवें आहेत. पत्र नं. २१ मध्ये रँ. परांजपे यांनी गणितशास्त्राचा अभ्यास सोडल्याबद्दल चर्चा करतांना टिळकांबद्दलहि शालिनीने आपलें मत दिलें आहे. वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त यांची तिला माहिती आहे. कॅल्क्यूलसवर टिळक अेक पुस्तक लिहिणार होते हें तिला माहीत आहे. आणि टिळकांनी गणिताकडेच लक्ष्य लावलें असतें तर त्यांनी केलेल्या कोणत्याहि कामापेक्षा तें काम जास्त मोलाचें ठरलें असतें असें तिचें मत आहे ! पत्र नं. २२ मध्ये चंपूताअींना हुंडणावळीची माहिती सांगून सोळा पेन्स अित्यादि विषयांची गंभीर चर्चा आहे. पत्र नं. २३ मध्ये हिमालयारोहणाच्या हकीगतीवरून स्वराज्याखेरीज पराक्रमास वाव नाही हें पटविलें आहे. मग टिळकांनी तेंच कार्य केलें यांत वाअीट काय झालें ? गणितशास्त्र आणि स्वराज्य यांत तूर्त पण तात्रडतोब स्वराज्यच त्यांना आवश्यक वाटलें यांत वाअीट वाटण्यासारखें काय आहे ? पत्र नं. २४ त डॉ. केतकरांच्या जीवनकार्यावर लिहिलेला अत्यंत सुंदर लेख आहे. त्यांत गोडबोल्यांचा कोश, मोल्सवर्थ, कँडी, शब्दरत्नाकर, फार्शी-मराठी कोश, सरस्वती कोश, प्राचीन महाराष्ट्र अित्यादि ग्रंथ माहीत असल्याचें शालिनी सांगते. आणि केतकरांची विवंचना आणि दगदग कमी करून त्यांचें आयुष्य वाढविणें हें महाराष्ट्राचें कर्तव्य होतें असा मोठा मोलाचा विचार शेवटीं व्यक्त केला आहे ! या पत्रांतील मजकुरावरून हीं पत्रें तर नाहीतच परंतु लेखिका स्त्री, निदान आरंभींचीं पत्रें लिहिणारी शालिनी, नव्हे हें सामान्य वाचकहि ओळखील !

शालिनी आरंभींच्या पत्रांत जुन्या जमान्याबद्दल ओढ दाखवीत असली आणि ते दिवस, ती पिढी, गेल्याबद्दल मधूनमधून हळहळत असली तरी तिचे विचार प्रगल्भ आहेत. शिक्षण व संस्कृति हीं अेकत्र असावींत असें तिने सांगितलें आहे. परंतु शिक्षणाबरोबर संस्कृति वाढली नाही तर मात्र त्या 'सफ्रेजेटा'पेक्षा पूर्वीच्या बायका बऱ्या असें तिचें मत आहे. शिक्षणाचा सदुपयोग विशेषतः स्त्रियांच्या जीविताचें त्यामुळे होणारें संरक्षण व विकास याचें अुत्कृष्ट अुदाहरण म्हणून पत्र नं. १५ मधील विनतेची गोष्ट वाचण्यासारखी आहे. जुन्या पिढींतील अेक संग्राह्य व्यक्ति म्हणजे पत्र नं. १३ श्री. सरमंडळ. जुन्या व नव्यांचा विचित्र संयोग म्हणजे पत्र नं. १४ मधील नादान आओी व सालस मुलगी रंगूताओी ! हीं तीन पत्रें मानवी स्वभावाचे नमुने या दृष्टीने अतिशय अुद्बोधक आहेत, आणि तीं वाचल्यावर शालिनीबाओीस अशी विनंती करावीशी वाटते की, हुंडणावळी, रँ. परांजपे यांनी काय करावें, स्वराज्य व पर-राज्य यांतील फरक अित्यादि गोष्टींपेक्षा आपण जागरूकपणें पाहिलेल्या व्यक्ति आणि कुटुंबें

यांचीं शब्दचित्रें जास्त अुपयुक्त ठरतील. तुमच्यामोवती असलेल्या, माअी, चंपूताअी, वहिनी, मावोजी यांना आपण पत्रें लिहिलींत तर तीं जास्त जिव्हाळ्याचीं वाटतील; कारण आपण सूक्ष्म दृष्टि, विवेचक बुद्धि, अतिशय घरगुती, चित्तवेधक मर्मग्राही भाषा यांनी अशीं पत्रें किंवा लेख अतिशय परिणामकारक करूं शकतात हें या पत्रांवरून दिसत आहे. आपण वत्सलावहिनी होण्या-पेक्षा शालिनी होणें जास्त बरें असें आपल्या लेखनप्रकृतीवरून वाटतें.

प्रकाशांतील व्यक्ति आणि व्यक्तिचित्रें हीं दोन पुस्तकें अनेक दृष्टींनी अुद्बोधक आहेत. लौकिकांत सर्वश्रुत झालेल्या व्यक्तींच्या 'जीवना'विषयी साहजिकच अमर्याद अुत्सुकता सर्वांच्या ठिकाणीं असते. फार काय, अेका सर्वश्रुत व्यक्तीलाहि दुसऱ्या सर्वश्रुत व्यक्तीच्या जीवनाविषयी अितकीच अुत्कट अुत्सुकता असेल असें वाटतें. कारण स्वतः अेखाद्या चरित्र-ग्रंथाचा विषय होण्याअितकीं मोठीं माणसें आपल्यासारख्याच दुसऱ्या व्यक्तीच्या जीवनाची अुत्सुकतेने माहिती जमवून त्यांचीं चरित्रें लिहितात अशीं अुदाहरणें आपण पाहतों. चार लोकां-बरोबर जगत राहून कांहीं काळानंतर त्या चार लोकांचीं मनें आकर्षित करणाऱ्या माणसाच्या जीवनाची घडण कशी झाली असेल, त्याच्या लौकिक जीवनाच्या मागे त्याचें वैयक्तिक जीवन कसें असेल, त्या वैयक्तिक जीवनांत तो कितीसा अलौकिक आहे अित्यादि गोष्टी कळण्याची ही अुत्सुकता असते. या अुत्सुकतेचें स्वरूप अगदी नेमकें ओळखून वाचकास जें पाहिजे तें नेमकें देण्याचें कौशल्य असलेले व्यक्तिचित्रकार चरित्रलेखकापेक्षाहि वाचकास प्रिय होतात. अे. जी. गार्डीनर यांनी लिहिलेलीं व्यक्तिचित्रें (त्या त्या व्यक्तींची खंडोगणती माहिती आधी प्रसिद्ध झाली असूनहि) लोकप्रिय झालीं. त्या प्रांतांत गार्डीनरने अितकी कीर्ति मिळविली की, गार्डीनर हें त्या वाङ्मयप्रांतांत अुपमान झालें आहे. मराठींत असे गार्डीनर आहेत ही अभिमानाने नमूद करण्यासारखी गोष्ट आहे. प्रतिभा पाक्षिकांत आलेलीं व्यक्तिचित्रें या पद्धतीचीं होतीं. विविध-वृत्तांतील 'अंतर्भेदी' यांनी लिहिलेलीं व्यक्तिचित्रें या दृष्टीने अुल्लेखनीय आहेत. त्यानंतर हा प्रकार बराच रूढ होअूं लागला. मुलाखतींच्या द्वारा याच वाङ्मयप्रकाराची अप्रत्यक्ष वाढ होत आहे. परंतु मुलाखतींत व्यक्तिचित्राचा जिव्हाळा कधींच येत नाही. ती व्यक्ति व वाचक यां-मध्ये तो 'मुलाखतवाला' पहारा करीत बसलेला असतो. या तांत्रिक अडचणीमुळे त्या व्यक्तीची व आपली जिव्हाळ्याची भेट होत नाही. अगदी अलीकडे (सदरहू दोन ग्रंथांखेरीज) अशा जिव्हाळ्याने लिहिलेलीं कांहीं व्यक्तिचित्रें अुदाहरणार्थ प्रा. वि. बा. आंबेकर यांनीं ज्योत्स्नेंत लिहिलेलीं व वाङ्मयशोभा मासिकांत श्री. निरंतर यांनी लिहिलेलीं व्यक्तिचित्रें. त्यांत वरील व्यक्तींच्या लौकिकजीवनाच्या मागील वैयक्तिक जीवनाची पार्श्वभूमि जाणण्याचा अत्यंत कसोशीने प्रयत्न केला आहे. प्रतिभा पाक्षिकांतील किती तरी व्यक्तिचित्रें धुळींत पडून आहेत ! त्यांतील लेखक आता आपापलीं (आपण लिहिलेलीं) चित्रें गोळा करूं लागले आहेत ही फार आनंदाची गोष्ट आहे.

सदरहु दोन चित्रसंग्रह हे व्यक्तिचित्रांच्या दालनांत फार चांगली भर घालणारे आहेत; तरीसुद्धा आरंभीं सांगितलेली वाचकाची अपेक्षा या चित्रांनी सर्वथैव पूर्ण होत नाही. कदाचित् या दोन लेखकांच्या दृष्टिकोनाचा हा फरक असेल. परंतु स्थूलमानाने असें म्हणतां येअील की, या ग्रंथांतील व्यक्तींच्या जीवनाविषयी असणारी अुत्सुकता पूर्ण करणें हा या लेखकांचा हेतु नसावा. असल्यास तो पार पडला नाहीं.

प्रथम प्रकाशांतील व्यक्ति हेंच पुस्तक पाहा. त्या पुस्तकास व्यक्तिचित्राचे लेखक प्रा. वि. ह. कुळकर्णी यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी व्यक्तिचित्रांस

प्रस्तावना लिहिली असती तर फार चांगला योग आला असता ! प्रस्तावनाकार लेखकाविषयी सांगतात की, "कोणत्याहि विषयाची अैतिहासिक छाननी करून तदनुषंगिक विचारपरंपरेची संगति लावणें हें श्री. पाध्यांच्या लिखाणाचें अेक अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे." आणि श्री. पाध्ये यांच्या ग्रंथांत व्यक्तिचित्रास लागणारा जिव्हाळा नसण्याचें नेमकें हेंच कारण आहे. 'तें' वैशिष्ट्य हें या प्रकारच्या लेखनास मारक ठरलें आहे. त्यांनी रंगविलेलें पहिलेंच गांधींचें चरित्र पाहा. त्या व्यक्तिचित्रांत लेखकाचा प्रचारकी दृष्टिकोन फार जबर असल्याने तें चित्र अत्यंत अुग्र झालें आहे. गांधी महात्मा कीं मुत्सद्दी या विषयावरच तो अेखाद्या साप्ताहिकांत दणदणीत ठरणारा प्रचारकी लेख आहे, तें व्यक्तिचित्र नव्हे ! मीं शेगावला काय काय पाहिलें ? या श्री. माडखोलकर यांच्या लेखाचा श्री. पाध्ये यांनी (पृ. ९ वर) हवाला दिला आहे त्यावरून तर वरील विधानास पुष्टीच मिळते आणि शेवटीं माणुसकी हें समाजरचनेचें आद्य तत्त्व आहे अशी धिटाअीने (?) घोषणा करणाऱ्या लेखकांत, अैतिहासिक दृष्टिकोनाच्या वेडाने माणुसकीचे हाल होत आहेत कीं काय अशी हळहळ वाटूं लागते. लिअँ ट्रॉटस्कीचें ते अनन्य भक्त आहेत; परंतु गांधींना विरोध हा जसा प्रचारकी हेतु व्यक्तिचित्रास मारक झाला तशीच ही, अनन्य भक्ति, ट्रॉट्स्कीच्या चित्रांत तें चित्र आवेशपूर्ण करण्यास अुपयोगी पडली. परंतु आपल्या वैयक्तिक भक्तीच्या आवेशापेक्षा ट्रॉट्स्कीच्या चरित्रांतील अेक हृदयंगम हकीकत दिली आहे (पृ. २३) तशा दृष्टीने हें चित्र रंगीवेलें असतें तर स्टॅलिनलासुद्धा तें व्यक्तिचित्र माणुसकीच्या भूमिकेवर आवडलें असतें ! कारण व्यक्तिचित्रांत ती दृष्टि व तसे प्रसंग लागतात. डॉ. आंबेडकरांच्या व्यक्तिचित्रांतहि लेखक गांधींविषयीचा संताप विसरूं शकत नाहीत. तरी त्या पार्श्वभूमीवर कां होअीना तें व्यक्तिचित्र जिव्हाळ्याने बऱ्याच ठिकाणीं हृदयंगम झालें आहे. लोकनायक अणे यांच्या लोकनायकत्वाचें यशोमापन काटेतोलपणें केलें आहे, आणि त्या व्यक्तिचित्रांत अर्धस्फुट असलेला श्री. केळकर यांच्याविषयीचा तिरस्कार श्री. न. चिं. केळकर यांच्या शब्दचित्रांत भडकला आहे ! जी. के. चेस्टरटन यांना लेखकाने भूतकालांत जन्मलेला आणि वर्तमानकाळांत अुलटा झालेला पिरॅमिड ठरविलें आहे. प्रस्तावनालेखकानें श्री. पाध्ये यांचा जो विशेष सांगितला आहे तो लक्ष्यांत घेतला म्हणजे या पिरॅमिडजवळ श्री. पाध्ये '१० पानें' तरी थांबले हेंच विशेष होय. तें व्यक्तिचित्र रेखाटतांना कागदाखाली शॉचेंहि व्यक्तिचित्र अुटलें आहे. प्रा. वा. म. जोशी यांच्या चित्रारंभीं श्री. पाध्ये यांनी केलेला खुलासा फार महत्त्वाचा आहे. ते म्हणतात : "मला त्यांचे गुण आवडतात त्या गुणांपुरती मी मनसोक्त स्तुति करतों. ...... त्यांच्याबद्दल स्तुतीचे आत्यंतिक अुद्गार काढण्याची मला सवय आहे ...... माझी कोणावर आंधळी श्रद्धा जडेल असें मला वाटत नाही." या खुलाशाच्या मदतीने हा ग्रंथ वाचला की, मग यांतील मजकूर व्यक्तिचित्रांचा कां नाही हें आपणांस कळेल. पण प्रस्तावनाकार अैतिहासिक दृष्टि म्हणतात ती कोणती ? ती आपणांस या ग्रंथांत कळली नाही तरी चालेल. आणि हा ग्रंथ 'व्यक्तिचित्रें' ठरला नाही तरी हरकत नाही. या ग्रंथांतलें खरें वैशिष्ट्य श्री. पाध्ये यांच्यावरील खुलाशाच्या दृष्टीने ग्रंथ वाचल्यास कळेल. गुण आणि (दोषहि) याविषयींची त्यांची आत्यंतिक वृत्ति या ग्रंथांत सर्वत्र वावरत असल्याने आणि त्यांच्या अत्यंत प्रशंसनीय (हें विधान आत्यंतिक नाही !) मनमोकळेपणाची त्या वृत्तीस जोड मिळाल्याने या ग्रंथांतील धडाडी आपणांस अतिशय आनंददायी होअील यांत शंका नाही. प्रा. वा. म. जोशी यांच्या संशयवादाचें त्यांनी केलेलें विवेचन अतिशय मार्मिक आहे. श्री. पाध्ये यांना अितकें मार्मिक लिहिण्याचीहि सवय आहे हें पाहून किती

आनंद वाटतो आणि प्रा. फडके यांच्याविषयी आता ते काय लिहतील हें पाहण्यासाठी आपण अुत्सुक होणारच ! आरंभींच काय बेफाम विवेचन आहे. कलेचा हेतु आनंद: जीवन ही कला आहे : म्हणून जीवनाचाहि हेतु आनंद हें प्रा. फडके यांचें जीवनकलासूत्र श्री. पाध्ये यांनी सांगितलें आहे. किती अचूक ! किती बरोबर !! आणि किती खुबीदार कारण संदिग्ध !!! आनंद या शब्दावर ही कोटी तर नाही ना? नामाने समता चुन्यास अमृता येअील कैशी परी, या ओळीची येथे आठवण होते. प्रा. वाडेकर यांचा या चित्रांत अुल्लेख आहे. म्हणून आम्ही वाचकांस असें सुचवितों की, प्रा. वाडेकर यांनी प्रा. फडके यांचें प्रतिभेत लिहिलेलें शब्दचित्र या शब्दचित्राच्या शेजारीं ठेवावें (त्या शब्दचित्राच्या आरंभीं Philosophy is smoke हे प्रा. फडके यांचे अुद्‌गार दिले आहेत) म्हणजे श्री. पाध्ये यांची संदिग्धतेंतील खुबी लक्ष्यांत येअील. लहरीच्या आहारीं जाण्याची सवय आहे ही ! श्री. पाध्ये यांनी प्रा. फडके यांच्या सिगारेटच्या धुराबरोबर निघालेल्या त्या नादान वाक्याचें समर्थन करावयाचें ठरविलें ! बस ! त्यासाठीं त्यांनी तत्त्वज्ञानाचीच रेवडी अुडविली. प्रा. फडके यांचें हें बंड आहे म्हणे ! शास्त्रीय दृष्टीचें (?) आधुनिक बंड आहे हें असेंहि श्री. पाध्ये म्हणतात ! आणि शेवटीं (पृ. ९२ वर) वर्णिलेली प्रा. फडके यांची कलाटणी आणि अेका सुरेख, सुंदर नाजूक जीवाला कलाटणी देणारी ती चांडाळीण– दुष्ट– राक्षसी–परिस्थिति–परिस्थिति !! ती परिस्थिति प्रा. फडक्यांची बौद्धिक दरकारी विकृत तर करणार नाही ना अशी शेवटीं श्री. पाध्ये यांनी काळजी व्यक्त केली आहे. तशी काळजी करण्यासारखें कांही झालें आहे का याचा आपण सावकाश विचार करूं. पुढील पानावर रॉयसाहेब वाट पाहत आहेत आणि श्री. पाध्ये यांच्या लेखणीचा अत्यंत मनोरम विलास या व्यक्तिचित्रांत पाहून त्यांच्यावर आपला जास्तच लोभ जडेल. त्यांचें भावना-प्रधान अंतःकरण, आपला लहरी स्वभाव विसरुन रॉयच्या जीवनाशीं समरस (ट्राटस्कीच्या जीवनाशीं झालें त्यापेक्षाहि जास्त अुत्कटतेने) झालेलें दिसतें. विभावरी शिरूरकर हें यापुढील व्यक्तिचित्र हा फार सुरेख कल्पनाविलास आहे. त्या चित्रावरील कल्पनेचा पडदा अितका तलम विणण्यांत श्री. पाध्ये यांनी फारच बहार केली आहे. विभावरी वाङ्मयाचा अुगम श्री. पाध्ये यांनी शोधला आहे. त्यांत त्यांची वाङ्मयीन महात्मता दिसून येते. ज. र. आजगांवकरांच्या व्यक्तिचित्रांत पूर्वार्धांत त्यांचें सामर्थ्य फुलवून दाखवून तें माविकवृत्तीने पछाडलेलें आहे या अुत्तरार्धाने अगदी वाङ्मयांतील आदर्श कलाटणी कशी असावी याचें जणूं अुदाहरणच दाखवलें आहे. परंतु त्यांना exhibit in the Museum of Marathi Literature असें म्हणतांना त्यांच्या आदरातिथ्यशील स्वभावाची कृतज्ञपणें नोंद करावयास श्री. पाध्ये विसरले नाहीत. परंतु ती नोंद तपासतां तपासतां वक्तृत्वकलाकुशल आजगांवकर मागील वाक्य तसेंच जाअूं देणार नाहीत असें वाटतें. ते ताडकन् अुत्तर देतील "त्या म्युझियममध्ये माझ्याभोवती जीं exhibits आहेत, त्यांच्या सहवासांत राहणें हें अद्याप तर मानाचें लक्षण आहे ना? मग असूं या मी त्या म्युझियममध्ये !"

या व्यक्तिचित्रसंग्रहांत अेका गृहस्थांचें चित्र पाहून हें चित्रदर्शन पुरें होअील. ते गृहस्थ म्हणजे झेड्. अे. बुखारी. म्हणजे आपले ऑल अिंडिया रेडिओ स्टेशन डिरेक्टर ! तेंहि व्यक्ति-चित्र वाचण्यासारखें आहे. परंतु त्यासाठीं दालन बदलावें लागतें हें मात्र लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे.

वि. ह. कुळकर्णी यांच्या व्यक्तिचित्रसंग्रहांत श्री. पाध्ये यांची धडाडी, आत्यंतिकता, अैतिहासिक दृष्टि यांपेक्षा अगदींच निराळे गुण दिसतील. त्यांनी अुघड अुघड सगळे 'साहेब' लोक निवडले आहेत. त्यांनी आपल्या पुस्तकाची प्रस्तावना शेवटीं छापली आहे. परंतु वाच-

कांनी स्वतःच्या सोअीसाठी ती आधी वाचावी. म्हणजे त्यांना पहिला महत्त्वाचा खुलासा असा मिळेल की, हे सर्व लेख अगदीं शुद्ध प्रासंगिक कारणांनी लिहिले आहेत. निरनिराळ्या वेळीं कांही व्यक्तींचीं नांवें कांही प्रसंगाने गर्जू लागतात आणि त्या वेळीं वाचकवर्गांत अुत्पन्न झालेल्या अेक प्रकारच्या वृत्तपत्रीय अुत्सुकतेचें समाधान करणें हें वृत्तपत्रांचें कर्तव्य असतें. त्या कर्तव्य-बुद्धीने प्रा. कुळकर्णी यांनी हे लेख लिहिले आहेत. त्यांना त्यांच्या आवडत्या व्यक्ति निवडा-वयास सांगितल्या तर त्या याच असतील असें म्हणतां येणार नाही. या भूमिकेमुळे या व्यक्ति-चित्रांत अंतःकरणापेक्षा बुद्धीला संतोष वाटणें जास्त साहजिक आहे. प्रत्येक व्यक्तीविषयी काळजीपूर्वक माहिती मिळवून नंतर हीं चित्रें लिहिलीं आहेत. माहितीचें समाधान होअीपर्यंत लेखक लिहावयास बसले नाहीत, आणि हा ग्रंथ वाचल्याबरोबर वाचकहि अशी मनमोकळे-पणाने कबुली देतील कीं, भरपूर माहिती मिळाली; समाधान झालें.

पण कशाची माहिती ? या व्यक्तींच्या वैयक्तिक जीवनाची कीं लौकिक कार्याची ? लेखक सांगतील लौकिक हेतूनेच जें लिहिलें त्यांत लौकिक कार्याचीच माहिती मिळणार, आणि हेंच खरें आहे. श्री. पाध्ये व प्रा. कुळकर्णी यांनी चेस्टरटनवर लिहिलें आहे तीं दोन्ही व्यक्ति-चित्रें अेकत्र वाचावींत. आपणांस असा अनुभव येअील अेकाच व्यक्तीचें अेक रेखाचित्र व दुसरें तैलचित्र आहे. प्रा. कुळकर्णी यांनी चेस्टरटन यांचा पिरॅमिड अुलटा अुभा केला नाही, त्यामुळे आपणांस तो निर्धास्तपणें मनसोक्त पाहतां येतो. या चित्राच्या शेवटीं चेस्टरटन यांच्या दर्शनी तऱ्हेवाअीक दिसणाऱ्या विचारांची मीमांसा केली आहे ती अतिशय विचारणीय आहे. क्रांतीचा जोर समाजास सुसह्य व्हावा यासाठी ते क्रांतिअश्वाचा लगाम मधून मधून खेचून धरीत असत अशी ती विचारणीय मीमांसा आहे. येथे शॉ व चेस्टरटन यांच्यांतील विरोधाचा पुष्कळसा अर्थ आपणांस कळेल. बेनेटवरील लेखांत वाङ्मयापेक्षा व्यक्तित्वाचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे असें लेखक खुलाशांत म्हणतात, परंतु हा लेख वाचल्यावर लेखकानें दोन्ही कामें केलीं आहेत असें आपणांस वाटेल. परंतु हें मात्र लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजें की, Old Wives' Tale सारखी कादंबरी लिहिणारे बेनेट ते हेच. म्हणजे हा गृहस्थ अगदीच यंत्र नाही, चांगला मोठा माणूसहि आहे, याची आपणांस त्या ग्रंथाने आठवण राहील. गॉर्कीच्या व्यक्ति-चित्रांत त्याची टॉलस्टायबरोबर तुलना करतांना टॉलस्टायविषयी लेखकाने केलेलीं विधानें, तुलनेंतून जो अर्थ अपेक्षित आहे त्या अर्थानें, फारच निसरडीं आहेत. त्यामुळे टॉलस्टायविषयी गैरसमज व त्याला अुपमान करून मोजलेल्या गॉर्कीविषयी भलत्या कल्पना अुत्पन्न होतात. लेनिन व गॉर्की यांच्या विरोधाचें स्वरूपहि असेंच अनैतिहासिक वाटतें. प्रा. कुळकर्णी यांचें स्वतःचें मत काय असावें हा प्रश्न नाही. त्यांनी तें विस्ताराने सांगणें जरूर होतें. गॉर्कीचा "भूत-दयाप्रेरित विशिष्ट ध्येयवाद" व टॉलस्टायने "दलितवर्गाच्या सुखदुःखांची त्यांनी फक्त हळव्या अंतःकरणाने केलेली चिकित्सा" यांतील अंतर (जें प्रा. कुळकर्णी यांस वाटतें) तें, वाचकांस अुमगत नाही. लेनिनने लोकांच्या राजकीय हक्कांवर व मतस्वातंत्र्यावर वरवंटा फिरविला या वाक्याने गॉर्कीच्या प्रतिक्रियेला अुठाव आला तरी त्या वाक्यानेच वाचक गोंधळतो त्याची वाट काय ? वाङ्मय हें साधन आहे. तलवार या साधनाच्या अभावीं तें वापरावयाचें. खरें साधन तल-वारच ही गॉर्कीची लढाअू वृत्ति प्रत्यक्ष त्याच्या जीवनांत कशी व्यक्त झाली हें कळण्याची अुत्सुकता या व्यक्तिचित्रांत पूर्ण कां होअू नये ? कॉनन डॉयल यांच्या गुप्तपोलीसाविषयीच्या कादंबऱ्यांमुळे त्यांच्या व्यक्तिचित्राविषयी साहजिकच अुत्सुकता वाटणार आणि त्या कादंबऱ्यांना वाङ्मयांत स्वतंत्र स्थान मिळवून देणारा लेखक किती विविध जीवनक्षेत्रांशीं परिचित व त्या विविधतेचा सूक्ष्म अभ्यासू आहे हें आपणांस कळतें. पण त्यांच्या परलोकविद्याव्यासंगाविषयी जरा विस्तार

केला असतां तर त्यांच्या जीवनाची आणखी अेक अद्‌भुत बाजू कळली असती. आणि नंतर ज्या व्यक्तिचित्रांबद्दल प्रा. कुळकर्णी यांच्या मित्रांना वाअीट वाटलें तें ग्रीटा गार्बोचें व्यक्तिचित्र ! आपणांसहि प्रा. कुळकर्णी यांच्या मित्रासारखेंच वाटेल की, लेखक या नात्याने हा अधःपात आहे. परंतु फक्त पहिलीं तीन पानें ! हे राणी हे वनदेवते ! हे अुर्वशी ! हे तारके—आणि काय वाटेल तें हें !— या स्तोत्रपद्धतीचा अवलंब करण्यांत प्रा. कुळकर्णी यांनी खरोखरच आपल्या लेखणीला कमीपणा आणला आहे. त्या मापणांत अतिशयोक्ति बिल्कुल नाही असें ते म्हणतात (पा. ८३). तेंहि मान्य. परंतु वाटणें आणि वाटलेलें सांगणें यांत फरक आहे ना ! आणि 'यांत मुळीच अतिशयोक्ति नाही ?' हें म्हटल्यावरहि कोणीहि माणूस असें म्हणणारच की, अतिशयोक्ति नसली, अगदी सत्य असलें तरी अुगाच 'वाटेल' तें (म्हणजे तें तें सर्व) बोलण्यांत काय स्वारस्य आहे ? पुन्हा ग्रीटा गार्बोसाठी अेवढी तयारी मग टागोरांनी अुर्वशीचें शब्दचित्र लिहिलें तसें लिहिण्याची वेळ आली तर अुर्वशीसाठी आता काय शिल्लक राहिलें ? मित्रांना वाटलें असावें तें हें. लेखकाच्या अभिरुचीबद्दल त्यांच्या मित्रांस किंवा कोणासहि शंका येण्यासारखें या व्यक्तिचित्रांत कांहींच नाही ! तिच्या अंतर्मुख वृत्तीची छाननी लेखकाने अतिशय कुशलतेने केली आहे. तिच्या जीवनांतील अनेक प्रसंगांचें पर्यवसान तिच्या भेदक औदासीन्यांत कसें झालें हें फार सूक्ष्मपणें दाखवलें आहे. पण शेवटीं लेखक म्हणतात 'खरी गार्बो मात्र रुपेरी पडद्यावरच पाहावयास मिळते हें विसरतां कामा नये !' वास्तविक तिच्या चित्रपटांतील भूमिकेच्या वैशिष्ट्याचें कोडें या व्यक्तिचित्राने अुलगडल्यानंतर, तिच्या जीवनांत 'खरें' नि 'खोटें' असें काय अुरतें ? लेखकाने वर्णन केलेलें तिचें जीवन यःकश्चित् माणसाप्रमाणे आहे का ? त्यांत लोकविलक्षण असें कितीतरी आहे आणि त्यावर औदासीन्याची कायमची छाया पडलेली आहे हें या व्यक्तिचित्रांत परिणामकारकपणें दाखविलें आहे. त्याच तोलाचें पुढलें चार्ली चॅप्लिनचें व्यक्तिचित्र. चार्लीच्या विनोदांत प्रतीकात्मक अर्थ कोणता आहे हें दाखविण्यांत लेखकाची सूक्ष्म दृष्टि चांगली प्रत्ययास येते. चित्रपट पाहण्याचा हक्क लेखकास आहे असें ते खुलाशांत सांगतात. चॅप्लिनचें व्यक्तिचित्र लिहिणाऱ्या लेखकास हा हक्क कोणीहि बहाल करील. इतकेंच नव्हे तर, त्यांच्या दृष्टिकोनाचा परिचय झाल्याखेरीज कोणा-चेंहि 'पाहणें' पूर्ण होणार नाही. अितकी सूक्ष्म दृष्टि त्यांनी या व्यक्तिचित्रांत दाखविली आहे. आणि विनोदमूर्ति चार्ली हा जगांतील अेक अत्यंत दुःखी प्राणी आहे, या विलक्षण गोष्टीचें विवेचन करतांना त्याच्या दुःखाचें स्वरूपहि ओझरतें दाखवून चार्लीविषयी प्रेक्षक-वाचकांचे ठिकाणीं नवा जिव्हाळा अुत्पन्न केला आहे. क्रीडाक्षेत्रावरहि वाङ्मयाचा हक्क आहे हें सिद्ध करण्यासाठी डॉन ब्रॅडमन हा लेख वाचला तर मात्र आपणांस हें पुन्हा अेकदा पटेल की, क्रीडानैपुण्य हें शंभर टक्के दृष्टिगम्यच सुख आहे. आणि तें प्रत्यक्ष क्रीडा पाहूनच (वाचून नव्हे) मिळवितां येतें. तेवढा भाग सोडला तर ब्रॅडमनच्या जीवनांत क्रीडानैपुण्याच्या मागे कशी तपश्चर्या आहे हें दाखविणारा भाग स्मरणीय आहे. पुढील व्यक्तिचित्र (फिलिप स्नोडन) हें सार्वजनिक आयुष्यांत अपयशी पण खाजगी वैवाहिक आयुष्यात यशस्वी (?) अशा माणसाचें आहे. अपयशाची कथा सहानुभूति अुत्पन्न करणारी नाही आणि वैवाहिक जीवनयशहि विलोभनीय वाटेल असें या चित्रांत व्यक्त झालें नाही. लॉर्ड बर्कनहेड (व्यक्तिचित्रांतले) तसेंच. चित्रासाठी 'व्यक्ति' म्हणून निवडण्यासारखें त्यांत काय आहे ? परंतु बरेंच वेळां तें नांव आपल्या 'डोक्या'वर आदळल्याने कांही तरी बडें प्रकरण असावें असें वाटतें. तो भ्रम आहे अेवढें हें व्यक्तिचित्र दाखवील !

सन १९४०-४१ सालीं दुसऱ्या सहामाहींत डे. व्ह. ट्रा. सोसायटीने बक्षिसें व प्रशंसापत्रें दिलेल्या पुस्तकांची यादी

पुस्तकाचें नांव	कर्त्याचें नांव	बक्षिसाची रक्कम
१ अविवाहितांचे प्रश्न	राजरत्न वा. वि. जोशी	रु. ३० द. प्रा. फंडांतून
२ हिमालयांतील प्रवास	रा. भाऊ धर्माधिकारी	रु. ३० ,,
३ सुश्लोककुमार	डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे	रु. ६० ,,
४ लोकहितवादींचीं शतपत्रें	रा. श्री. रा. टिकेकर	रु. ३० देशमुख फंडांतून
५ संस्थानांतील लोकशाहीचा लढा	रा. वि. अ. पटवर्धन	रु. ३० ,,
६ शीघ्रसाहित्यादर्श	रा. वा. कृ. भावे	रु. ४० ,,
७ वादळी वारे	प्रा. द. के. केळकर	रु. ४० ,,
८ सामुद्रिक तिलक	पं. रघुनाथशास्त्री पटवर्धन	रु. ४० मुळ्ये प्राअीझ
९ मुलांचा भक्तिमार्ग भाग ३ रा	रा. म. अ. भागवत	रु. ३० संस्थेच्या फंडांतून
१० चित्रवंशदीप काव्य भाग १ ला	श्रीसमर्थदास रामदासी	रु. ३० ,,
११ श्रुतिगुणनाटिका	रा. शं. ब. तळेकर	रु. ४० ,,
१२ अद्यार्चे जग	रा. श्री. रा. पोतनीस	रु. ३० ,,
१३ श्रीज्ञानदेव	प्रो. मा. दा. अळतेकर	रु. ३० ,,
१४ निळा पक्षी	रा. साने गुरुजी	रु. ३० ,,
१५ स्त्रीजीवनविषयक कांहीं प्रश्न	सौ. कमलाबाअी टिळक	रु. ३० ,,
१६ विलायतेंतील अजब गोष्टी	डॉ. वि. ना. गोखले	रु. ३० ,,
१७ कुलाबकर आंग्रे सरखेल	रा. दा. गो. ढबू भट	रु. ५० ,,
१८ महात्मा कीं मोहात्मा	रा. वि. वि. दीक्षित	रु. ३० ,,
१९ शरयू	रा. सीताराम मनाठकर	रु. १५ ,,
२० हिंदुस्थानचे हिंदु सम्राट	रा. वा. पु. हर्डीकर	प्रशंसापत्र
२१ रामायणामृत	रा. ग. रा. हवलदार	,,
२२ संजीवनी बालबोध गीता	रा. वा. गो. थत्ते	,,
२३ ग्रहणापूर्वी सुटका भाग १।२	रा. ना. वि. कुलकर्णी	,,
२४ आंधळ्यांचें शिक्षण व जीवित	रा. वि. वा. पोतदार	,,
२५ आधुनिक आहारशास्त्र	रा. र. धों. कर्वे	,,
२६ मार्शी कोरीव लेणीं	सौ. शांताबाअी नाशीककर	,,
२७ शांतिकुंज भाग २ रा	,,	,,
२८ सार्थ ऋग्वेद प्रातिशाख्य भाग १ ला	पं. शिवरामशास्त्री शिंत्रे	,,
२९ आदर्श स्त्रीजीवन	रा. ना. प. थत्ते	,,
३० रम्य रात्री	रा. र. वा. दिघे	,,

अनुक्रमणिका

नियामक मंडळाची सभा

म. सा. परिषदेच्या नियामक मंडळाची सभा ता. ११ अेप्रिल १९४१ शुक्रवारीं सायंकाळीं ६ वाजतां सोलापूर येथे संमेलननिवासस्थानांत (सेवासदनसंस्थेची अिमारत) भरली होती. सभेस खालीलप्रमाणे १५ सभासद अुपस्थित होतेः—

वा. दा. गोखले, श्री. ग. देवरुखकर, द. सी. पंगु, गं. गो. कानेटकर, के. नारायण काळे, अ. ना. मालेराव, वि. द. घाटे, वा. म. जोशी, मा. वि. वरेरकर, दि. वि. आमोणकर, शं. वा. किर्लोस्कर, ना. सी. फडके, श्री. ना. बनहट्टी, य. रा. दाते, व र. लु. जोशी.

सभेस आरंभ होतेवेळीं परिषदेचे अध्यक्ष किंवा कोणतेहि अुपाध्यक्ष सभास्थानीं आले नसल्यामुळे सभेच्या विनंतीवरून अध्यक्षस्थान प्रो. वा. म. जोशी यांनी स्वीकारिलें.

२. रत्नागिरी संमेलनापूर्वी व नंतर छापलेले दोन्ही वृत्तान्त वाचून झाले आहेत असें गृहीत धरून पक्के करण्यांत आले.

३. कार्यकारी मंडळाने तयार केलेलें १९४० या वर्षाचें अितिवृत्त सभेपुढे मांडून झाल्यावर तें मान्य करण्यांत यावें अशी सूचना श्री. दि. वि. आमोणकर यांनी केली व श्री. मा. वि. वरेरकर यांनी या सूचनेस अनुमोदन दिल्यानंतर वरील अितिवृत्त मान्य करण्यांत आलें.

४. १९४० या वर्षी अंदाजपत्रकापेक्षा खालील बाबींत अधिक खर्च झालाः—

पत्रिकाखर्च रु. २०६-८-६, परीक्षाखर्च रु. ५६-१३-९, किरकोळखर्च रु. ८-१४-६.

या अधिक खर्चास मंजुरी द्यावी अशी सूचना श्री. वि. द. घाटे यांनी केली व त्यास प्रो. द. सी. पंगू यांनी अनुमोदन दिल्यानंतर सभेने हा जादा खर्च मंजूर केला.

५. कार्यकारी मंडळाने १९४० या वर्षासाठी तयार केलेले हिशेब सभेपुढे मांडण्यांत आले. हे हिशेब मंजूर व्हावे अशी सूचना प्रो. द. सी. पंगू यांनी केली. श्री. श्री. ग. देवरुखकर यांनी या सूचनेस अनुमोदन दिल्यानंतर हिशेब मंजूर करण्यांत आले.

हीं कामें झाल्यानंतर परिषदेचे अेक अुपाध्यक्ष प्रो. ना. सी. फडके हे सभास्थानीं अुपस्थित झाल्यामुळे त्यांनी अध्यक्षाचें काम चालविलें.

६. १९४१ या वर्षासाठी तयार केलेलें अंदाजपत्रक सभेपुढे मांडलें असतां रत्नागिरी संमेलनाकडून नुकतीच आलेली रु. १०० ची देणगी जमेच्या बाजूस धरून संमेलन ठराव अमलबजावणीसाठी रु. ५० खर्चाच्या बाजूस दाखवावे अशा दुरुस्तीसह हें अंदाजपत्रक मान्य करावें अशी सूचना श्री. मा. वि. वरेरकर यांनी केली व या सूचनेस श्री. शं. वा. किर्लोस्कर यांचें अनुमोदन मिळाल्यानंतर अंदाजपत्रक सभेने मंजूर केलें.

७. श्रीमंत सरदार किबे हे अुपाध्यक्ष म्हणून व नियामकमंडळाचे सभासद म्हणून दोन जागीं निवडून आल्यामुळे त्यांनी अेका जागेचा राजीनामा पाठविला. सभेने तो स्वीकारून अिंदूर गटांतील नियामकमंडळाच्या सभासद म्हणून सौ. कमलाबाई किबे यांची नेमणूक केली.

८. कार्यक्रमपत्रिकेंतील शिल्लक असलेलीं कामें त्याच रात्रीं भरविण्यांत येणाऱ्या वार्षिक साधारण सभेपुढे येणार असल्यामुळे त्यांचा विचार त्या सभेंतच व्हावा असें सभेने ठरविलें. हीं कामें झाल्यानंतर अध्यक्षांनी सभा बरखास्त केली.

नियामक मंडळाची दुसरी सभा

घटनानियम ३० प्रमाणे संमेलनाच्या अधिवेशनानंतर संमेलनस्थळीं होणारी नियामक-मंडळाची सभा संमेलननिवासस्थानांत ता. १४ अेप्रिल सोमवारीं दुपारीं १२ वाजतां प्रा. पोतदार यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. सभेस पुढील १३ सभासद अुपस्थित होतेः—दि. वि. आमोणकर, वा. दा. गोखले, श्री. ना. बनहट्टी, श्री. नि. चाफेकर, गो. प. पटवर्धन, के. नारायण काळे, वि. स. खांडेकर, द. वा. पोतदार, य. रा. दाते, वि. द. घाटे, अ. ना. भालेराव, शं. के. कानेटकर, व र. लु. जोशी.

१. घटनानियम ४९ प्रमाणे खालील गृहस्थांचें संपादक-मंडळ नियुक्त करण्यांत आलेंः— १ प्रा. द. वा. पोतदार, २ श्री. कृ. ग. लिमये, ३ श्री. श्रीं. म. वर्दे, ४ प्रा. वि. भि. कोलते, ५ श्री. वा. रा. ढवळे.

२. सोलापूर-संमेलनांत मान्य झालेल्या ठरावांची शक्य तेवढी अंमलबजावणी कार्यकारी मंडळाने करावी असें सभेने ठरविलें.

याप्रमाणे काम झाल्यानंतर सभा बरखास्त करण्यांत आली.

वार्षिक साधारण सभा

म. सा. परिषदेची वार्षिक साधारण सभा ता. ११ अेप्रिल १९४१ शुक्रवारीं रात्रीं ९ वाजतां सोलापूर संमेलनाच्या निवासस्थानांत (सेवासदन संस्थेची अिमारत) भरली होती. सभेस पुढील २८ सभासद अुपस्थित होते :—

वा. म. जोशी, वा दा. गोखले, बा. शि. नाअीक, श्री. ना. बनहट्टी, श्री. ग. देवरुखकर, वि. गो. शेट्ये, य. रा. दाते, वा. दा. गाडगीळ, कृ. गो. मराठे, र. धों. कर्वे, राम एल्. गोगटे, भा. वि. वरेरकर, दि. वि. आमोणकर, माधव मनोहर, शं. के. कानेटकर, य. र. आगाशे, र. वि. कुलकर्णी, अ. ना भालेराव, नी. शं. नवरे, गो. प. पटवर्धन, र. भा. रायकर, के. नारायण काळे, वि. द. घाटे, कृ. गो. गोसावी, रा. ने. शहा, श्री. ब. रानडे, गं. बा. सरदार, व र. लु. जोशी.

परिषदेचे अध्यक्ष किंवा अुपाध्यक्ष यांपैकी कोणीहि सभास्थानीं न आल्यामुळे श्री. र. वि. कुळकर्णी यांनी प्रा. वा. म. जोशी यांचें नांव अध्यक्षस्थानासाठी सुचविलें, व श्री. भा. वि. वरेरकर यांनी या सूचनेस अनुमोदन दिल्यानंतर प्रा. जोशी यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारलें.

२. मागील वार्षिक साधारण सभा व विशेष साधारण सभा यांचे छापील वृत्तान्त वाचून झाले आहेत असें गृहीत धरून ते पक्के करण्यांत आले.

३. खालील दिवंगत साहित्यिक व साहित्यसेवक यांजविषयीं दुखवट्याचे ठराव करण्यांत आले :--

"कोल्हापूरचे कै. श्रीमंत छत्रपति राजाराममहाराज यांच्या अकालीं निधनामुळे या संमेलनास खेद होत आहे त्यांच्या निधनाने त्यांच्या आतस्वकीयांस व प्रजाजनांसच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्रीय जनतेस जें दुःख होत आहे त्यांत ही सभा सहभागी आहे."

"(१) श्री. केशवराव बागडे, (२) श्री. बाबासाहेब विद्वांस, (३) श्री. प्रा. ग. ग. पेंडसे, (४) प्रा. वा. गो. अूर्ध्वरेषे, (५) रा. सा. पु. सी. वैद्य, (६) श्री. आनंदराव तेलंग, (७) प्रा. र. श्री. जोगळेकर अित्यादि जे साहित्यभक्त व साहित्यसेवक कालवश झाले त्यांच्या निधनाबद्दल या सभेस अतिशय दुःख होत आहे."

४. कार्यकारी मंडळाने तयार केलेलें १९४० चें अितिवृत्त सभेपुढे मांडण्यांत आलें. तें मान्य व्हावें अशी सूचना प्रा. श्री. ना. बनहट्टी यांनी केली व श्री. श्री. ग. देवरुखकर यांचें या सूचनेस अनुमोदन मिळाल्यानंतर सभेने हें अितिवृत्त मान्य केलें.

५. १९४० या वर्षांत झालेल्या जमाखर्चाचे हिशेब सभेस सादर झाले. या हिशेबांस मंजूरी द्यावी अशी सूचना श्री. भा. वि. वरेरकर यांनी केली व श्री. कृ. गो. मराठे यांनी तीस अनुमोदन दिलें. यानंतर ट्रस्टींकडील पक्के हिशेब आले नाहीत याजविषयीं चर्चा होअून कार्यकारी मंडळांकडून मांडिलेले हिशेब सभेने मंजूर केले.

६. श्री. म. वि. गोखले व श्री. द. दा. देशपांडे यांनी गतवर्षी हिशेबतपासनिसाचें काम केलें त्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यांत येअून त्यांची पुन्हा १९४१ या वर्षासाठी नेमणूक करण्यांत आली.

सूचकः-- श्री. भा. वि. वरेरकर अनुमोदनः-- श्री. कृ. गो. मराठे

७. रत्नागिरी संमेलन ठराव अमलबजावणीचा वृत्तान्त सभेस सादर झाला.

८. घटनानियम ४६ अन्वये नवें ट्रस्टडीड करण्याच्या प्रश्नावर बरीच चर्चा झाल्यानंतर ठराव करण्यांत आला तो येणेप्रमाणे :--

"ता. १-१-१९४० पासून पुढे मिळालेल्या व मिळणाऱ्या सर्व रकमांसाठी नवीन ट्रस्टी नेमून व घटनेच्या ४६ व्या नियमाप्रमाणे नवीन ट्रस्टडीड व नियम करावे असा या सभेचा आदेश आहे."

सूचकः-- माधव मनोहर अनुमोदनः-- श्री. वि. गो. शेट्ये

९. श्री. चिटणीस, मध्यप्रांतशाखा सभा, नागपूर, यांजकडून आलेले ठराव, त्याचप्रमाणे श्री. कृ. गो. मराठे यांचा ठराव व श्री. र. धों. कर्वे यांनी पाठविलेला ठराव चिटणीसांनी सभेस सादर केले. हे सारे ठराव कार्यपत्रिका पाठविल्यानंतर आले असल्यामुळे त्यांची सर्व सूचना सभासदांस देणें शक्य न झाल्यामुळे त्यांचा विचार करितां येत नाही असा निर्णय अध्यक्षांनी दिला.

हीं कामें झाल्यानंतर अध्यक्षांनी सभा बरखास्त केली.

परिषद्वार्ता

(चिटणिसांकडून)

कार्यकारी मंडळ— ता. ११ अेप्रिल, १७ मे, ८ जून व २० जुलै या दिवशीं कार्यकारी मंडळाच्या सभा भरविण्यांत आल्या.

श्रीमंत सरकार अिचलकरंजीकर यांनी निराळ्या ट्रस्टमध्ये गुंतविलेल्या रु. २००० चे सरकारी कर्जरोखे परिषदेच्या स्वाधीन करण्याची अिच्छा दर्शविल्यामुळे श्रीमंतांनी घातलेल्या अटी स्वीकारण्यांत आल्या.

खालील दुखवट्याचा ठराव मान्य करण्यांत आला:—

"अिंदूर येथील विद्वान व साहित्यप्रेमी प्राध्यापक वा. गो. अूर्ध्वरेषे तसेंच नाशिक येथील साहित्यिक व प्राध्यापक र. श्री. जोगळेकर यांच्या अकाली निधनाने म. सा. परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास दुःख होत आहे. त्यांच्या निधनामुळे त्यांच्या आप्तेष्टांस होणाऱ्या दुःखांत कार्यकारी मंडळ सहभागी आहे."

ता. २० जुलै या दिवशीं भरलेल्या सभेंत परिषदेच्या १०६ सभासदांचे राजीनामे स्वीकारण्यांत आले.

'शारदामंडळ, कोल्हापूर' व 'कलोपासक मंडळ, वेगुर्लें' या संस्था परिषदेशीं संलग्न करून घेण्यांत आल्या.

संमेलन— ता. १२,१३ व १४ अेप्रिल १९४१ या दिवशीं सोलापूर येथे महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें २५ वें अधिवेशन श्री. वि. स. खांडेकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं थाटाने भरविण्यांत आलें होतें. संमेलनाचे कार्याध्यक्ष श्री. साठे व सरचिटणीस श्री. जामदार हे तुरुंगवासांत असल्यामुळे संमेलन कसें पार पडतें याची धास्ती वाटत होती, परंतु सोलापूरकरांनी अुत्साहाने व चिकाटीने संमेलन यशस्वी केलें याबद्दल त्यांस धन्यवाद दिल्याशिवाय राहवत नाही. शब्दभांडाराच्या दृष्टीने प्राचीन जैन वाङ्मयाचें संशोधन करण्यास दिलेली चालना हें यंदाच्या संमेलनाचें वैशिष्ट्य होय. हें संशोधन यशस्वी होअील अशी अपेक्षा आहे.

संमेलनांत मान्य झालेले ठराव याच अंकांत अितरत्र प्रसिद्ध झाले आहेत व ठरावांच्या अंमलबजावणीच्या कार्यास आरंभ झाला आहे.

अितर—महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेसंबंधीच्या सरकारी धोरणाविषयी अिलाखाधिपतींचे सल्लागार श्री. मदन यांच्याशीं चर्चा करण्यास ७ जुलै या दिवशीं डॉ. र. पु. परांजपे यांच्या नेतृत्वाखाली शिष्टमंडळ गेलें होतें. महाराष्ट्र विद्यापीठाची निश्चित योजना तयार करण्यास सरकारने अधिकृत समिति नेमावी अशी विनंती शिष्टमंडळाने केली.

प्रतिवर्षाप्रमाणे अुन्हाळ्याच्या सुट्टींत पुण्यांत येणाऱ्या पाहुण्यांस ३ जून या दिवशीं परिषदेच्या कार्यालयांत येण्याविषयी निमंत्रण दिलें होतें. परिषदेच्या कार्याविषयी त्यांना माहिती करून द्यावी हा हेतु हें निमंत्रण देण्यांत होता. या प्रसंगीं पाहुणे मंडळी व परिषदेचे सभासद मिळून सुमारे १००-१२५ मंडळी अुपस्थित होती. परिषदेच्या कार्याची माहिती कार्याध्यक्ष प्रा. वा. म. जोशी यांनी करून दिली व अुपस्थितांस परिषदेच्या कार्यांत लक्ष्य घालण्याविषयी विनंती केली. याच हेतूने पुणें येथे मे महिन्यांत भरलेल्या अध्ययन-अध्यापन परिषदेच्या प्रतिनिधींसहि परिषदेच्या कार्यालयास भेट देण्याविषयी पाचारण केलें होतें. या वेळीं सुमारे ५०-७५ प्रतिनिधिशिक्षक अुपस्थित होते.

व्याकरण-समितीच्या कार्यव्यवस्थेसाठी केलेले पोट-नियम

व्याकरण परिषदेने नेमलेल्या व्याकरण-समितीच्या कार्यव्यवस्थेसाठी खालील पोट-नियम करण्यांत येत आहेतः—

१ व्याकरण-समितीस सदस्यांचीं त्यागपत्रें स्वीकारण्याचा व अधिक सदस्य स्वीकृत करून घेण्याचा अधिकार आहे.

२ म. सा. परिषदेच्या वर्षगणनेप्रमाणे या समितीची वर्षगणना राहील.

३ वर्षारंभीं समितीने अध्यक्ष व कार्यवाह यांची नेमणूक करावी.

४ प्रत्येक सभेचा वृत्तान्त लिहून ठेवून वर्ष संपतांच वार्षिक वृत्तान्त समितीने म. सा. परिषदेच्या कार्यालयास सादर करावा.

५ (अ) सोयीप्रमाणे चर्चेसाठी समितीच्या पाक्षिक अित्यादि बैठका होतील. या चर्चांचा निष्कर्ष विचारार्थ समितीच्या सर्व सदस्यांच्या निर्णयसभेपुढे ठेवण्यांत येअील.

(आ) अशा निर्णयसभा वर्षांतून प्रायः चार वेळां होतील. या सभांच्या सूचना सदस्यांकडे सभेच्या दिवसापूर्वी दोन आठवडे पाठविण्यांत येतील.

(अि) लागोपाठ तीन निर्णयसभांस अनुपस्थित असलेल्या सभासदाचें नांव समितींतून आपोआप गळेल.

र. लु. जोशी
कार्यकारी मंडळाच्या वतीने

नवीन सभासद

तहहयात

डॉ. मु. रा. अुर्फ बाबासाहिब जयकर, मुंबअी
डॉ. सी. अेम्. मेहता, कोपरगांव
श्रीमंत राजेसाहिब अप्पासाहिब पटवर्धन, सांगली
श्री. ज. वि. दातार, पुणें
श्री. बापूराव बोरावके, कोपरगांव

तहहयात (साधारणांतून)

सौ. लक्ष्मीबाअी धर्माधिकारी, पुणें
सौ. मनोरमाबाअी फडके, दादर

साधारण

प्रा. कैलासचंद्र शिवलाल मेहता, सोलापूर
श्री. दाअुद युसफ मुकदम, अहमदाबाद
,, रा. वा. दाते, लष्कर
,, भास्कर धोंडो कर्वे, पुणें
,, विष्णु रामचंद्र राजवाडे, अमरावती
,, महादेव दामोदर संत, वाशीम
,, शांताराम पांडुरंग कणेकर, मांडवी
,, प्रभाकर पाध्ये, दादर
श्री. अनंत आत्माराम काणेकर, दादर
,, दत्तात्रय वामन जोशी ,,
,, लक्ष्मण शिवराम देअूसकर, ,,
,, दिगम्बर महादेव ओक, जव्हार
,, दत्तात्रय नारायण बापट, वहाळ
डॉ. वि. भि. फडके, पुणें
श्री. पु. पां. कुळकर्णी, करोळी
,, वि. स. जोशी, मुरुड-जंजिरा

परीक्षांविषयक वृत्त

म. सा. पत्रिकेच्या जानेवारी १९४१ च्या अंकांत प्राज्ञ व विशारद या परीक्षांत यशस्वी झालेल्या अुमेदवारांचीं नांवें प्रसिद्ध झालीं आहेत. यानंतर श्री. श्री. दा. पंडित या अुमेदवाराचा पुनर्विचार होअून तो प्राज्ञ परीक्षेंत यशस्वी झाला आहे असें ठरवण्यांत आलें आहे.

अुमेदवारांच्या सोयीसाठी नगर येथील 'वाङ्मयोपासक मंडळ' व अिंदूर येथील 'महाराष्ट्र साहित्य सभा' या परिषदेच्या संलग्नसंस्थांनी अभ्यासाचे वर्ग सुरू केले आहेत. नू. म. विद्यालय, पुणें, व गांधी ट्रेनिंग कॉलेज, पुणें, या संस्थांच्या प्रमुखांनी प्रतिवर्षाप्रमाणे अुमेदवारांच्या अभ्यास-वर्गाची व्यवस्था केली आहे. गांधी ट्रेनिंग कॉलेजांत 'विशारद' परीक्षेच्याहि अभ्यासाची सोय स्वतंत्र वर्ग सुरू करून तेथील प्रमुखांनी केली आहे. मुंबअी, नागपूर अित्यादि शहरांतून अभ्यास-वर्गांची स्थापना व्हावी म्हणून प्रयत्न चालू आहेत.

परीक्षांसाठी नेमलेल्या पाठ्य-पुस्तकांच्या अभ्यासास साहाय्य म्हणून खाली दिलेलीं पुस्तकें अुपयुक्त होतील—

प्राज्ञ परीक्षा

यशवंतराव खरे— हरिभाअूंच्या आठवणी व कादंबऱ्या (वाग्भट नारायण देशपांडे) हरिभाअू आपटे यांचें चरित्र (वेणूबाअी पानसे).

रानडे चरित्र— श्री. न चिं. केळकरकृत 'टिळक चरित्र'

समासदांची बखर— 'साहित्य समालोचन' (सरवटे).

रसतरंगिणी— 'महाराष्ट्र सारस्वत' भाग १ व २

रसवंती— 'अभिनव काव्यप्रकाश'— (रा. श्री. जोग) या ग्रंथांतील काव्यप्रकारांबद्दलचें प्रकरण.

व्याकरण, पद्यप्रकाश, अलंकार— 'मराठी साहित्य आणि व्याकरण' (मोने).

विशारद परीक्षा

प्रश्नपत्रिका १ ली— मराठी कादंबरी (प्र. वा. बापट), गडकरी— व्यक्ति आणि वाङ्मय (वि. स. खांडेकर), गडकऱ्यांचा विनोद (भावे), फडके— व्यक्ति आणि वाङ्मय (मा. का. देशपांडे), भावबंधनावरील टीका (घारपुरे).

प्रश्नपत्रिका २ री— बखर वाङ्मयविषयक श्री. वि. सी. सरवटेकृत 'साहित्यसमालोचन' या ग्रंथांतील भाग.

प्रश्नपत्रिका ३ री— मोरोपंत— हंसकृत निबंध, मोरोपंतचरित्र (पांगारकर), मयूरकाव्यविवेचन, (बनहट्टी) निबंधमाला; केशवसुत व तांबे— काव्यचर्चा (भिडे व अनंततनय), काव्यालोचन (द. के. केळकर), अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक भाग १—२ (खानोलकर).

प्रश्नपत्रिका ४ थी— अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका (गं. बा. सरदार), मराठी भाषेची घटना (रा. भि. जोशी)

यांशिवाय विनोदमीमांसा (न. चिं. केळकर), प्रतिभासाधन, (ना. सी फडके); मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा अितिहास (वा. अ. भिडे), स्वभावलेखन (पु. ग. सहस्रबुद्धे) या पुस्तकांचाहि सर्वसामान्य माहितीसाठी अुपयोग होअील.

परीक्षांस नेमलेलीं पुस्तकें मिळण्यास अुमेदवारांस अडचण पडूं नये व शक्यतों अेकाच ठिकाणीं मिळावीं या अुद्देशाने चालक 'हिंदमाता पुस्तक मंदिर, गणपति चौक, बुधवार पेठ, पुणें २', यांजकडे तीं मिळण्याची व्यवस्था केली आहे.

म. सा. परिषदेच्या परीक्षा आतापर्यंत नोव्हेंबर महिन्यांतील तिसऱ्या आठवड्यांत घेण्यांत येत असत. अुमेदवारांच्या सोयीसाठी त्या आता डिसेंबर ता. १६ च्या सुमारास घेण्यांत याव्या असें ठरलें आहे. या वर्षी 'प्राज्ञ' परीक्षा १५ डिसेंबर व 'विशारद' परीक्षा १७ डिसेंबर या दिवशीं सुरू होतील.

अुमेदवारांकडील अर्ज व शुल्क हीं स्वीकारण्याची शेवटची तारीख १० नोव्हेंबर ही आहे.

साभार स्वीकार

१ **हसरे हिरे** – (प्रातिनिधिक विनोदी कथासंग्रह) भाग १ ला—संपा० व प्रका० श्री. रतनलाल डी. शहा. मूल्य २ रु.

२ **जलधारा** — ले० बाबूलनाथ; प्रका० श्री. ल. ना. चाफेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

३ **एक पाऊल पुढें** — ले० व प्रका० प्रो. वि. पां. दांडेकर, हाथी पोळ नाका, बडोदें; मूल्य १। रु.

४ **जुना बाजार** (कथासंग्रह)— ले० श्री. ग. खं. पवार; प्रका० श्री. शांताराम आठवले, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १। रु.

५ **सहवास**—ले० श्री. ना. मा. व सौ. अिंदिरा संत; प्रका० आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

६ **प्लेटोची आदर्श राज्यघटना**— अनुवा० श्री. ज. ग. जोगळेकर, १०२ उमासदन, हिंदु कॉलनी, दादर, मुंबई १४; मूल्य ४ रु.

७ **प्रेमसुधा** (स्वामी रामदास यांच्या मराठी कवितांचा अनुवाद)— अनुवा० श्री. श्री. र. देशपांडे; प्रका० आनंदाश्रम, रामनगर, कन्हनगड; मूल्य ६ आणे.

८ **पानपतचे पडसाद** (एकांकी नाटक) — ले० श्री. पु. म. वैद्य, प्रका० नवरस-कार्यालय, अिंदूर शहर; मूल्य ४ आणे.

९ **श्रीज्ञानदेव** — ले० व प्रका० प्रो. माधव दामोदर अळतेकर, विलेंपार्लें; मूल्य २॥। रु.

१० **पहिली उडी**—लें० प्रो. श्री. स. भावे, प्रका० श्री. ज. पु. भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, मुंबई ४; मूल्य १। रु.

११ **रेखाचित्रें**—लें० श्री. श्री. ना. कुलकर्णी; प्रका० किर्लोस्कर प्रेस, किर्लोस्कर-वाडी; मूल्य ३ रु.

१२ **न बोलायच्या गोष्टी**— लें० श्री. य. ग. वझे; प्रका० श्री. ल. ना. चाफेकर, आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, टिळक रस्ता, पुणें २; मूल्य १ रु.

१३ **वाङ्मयीन महात्मता**—लें० श्री. बा. सी. मर्ढेकर; प्रका० श्री. कृ. ना. सापळे, रामकृष्ण प्रकाशन मंडळ, त्रिभुवनरोड, मुंबअी ४; मूल्य १। रु.

१४ **साहित्यप्रकाश**—लें० श्री. दा. ना. आपटे; प्रका० श्री. पु. आ. चित्रे, खारीबाव, बडोदें; मूल्य रु. १-२-०.

१५ **फुलांची बाग** (काव्यसंग्रह)—लें० श्री. म. बा. शिंदे (वासुदेवाग्रज); प्रका० श्री. डी. एन्. मोघे, स्कूल ॲन्ड कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर; मूल्य १। रु.

१६ **सामराज** (चर्चात्मक व संशोधनात्मक)—द्वितीयावृत्ति–लें० प्रो. द. सी. पंगु, प्रका० कर्नाटक पब्लिशिंग हौस, मुंबअी २; मूल्य २ रु.

१७ **अितिहास कसा शिकवावा**—लें० श्री. शं. दा. चितळे; प्रका० श्री. वि. गं. केतकर, अ. वि. गृह, ६२४ सदाशिव पेठ, पुणें २; मूल्य १। रु.

१८ **नरेंद्र कविकृत रुक्मिणीस्वयंवर**—संपा० प्रो. वि. भि. कोलते; प्रका० श्री. ज. भि. कोलते, अरुणप्रकाशन, मलकापूर (वऱ्हाड); मूल्य २।। रु.

१९ **मराठवाड्यांतील गद्यविहार** (पुस्तक ३ रें)—संग्रा० व प्रका० डॉ. वा. दा. गाडगीळ, मनोरंजक ग्रंथ प्रसारक मंडळ, हैदराबाद [द.]; मूल्य १।। रु.

२० **मराठी नाट्यसृष्टि**—पौराणिक नाटकें (खंड १ ला) लें० व प्रका० प्रो. वि. पां. दांडेकर, हाथी पोळ जवळ, बडोदें; मूल्य ४ रु.

२१ **वडोदें राज्यदप्तरांतील ऐतिहासिक वेंचे**–खंड ६ (खंड ३ ऱ्याच्या पुरवणी-रूपानें)–अि. स. १७९३-१८८०; प्रका० बडोदें सरकार, बडोदें; मूल्य ९ आणे.

———

अनुक्रमणिका

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळक रस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यालयांत परिषदेकरिता वामन मल्हार जोशी यांनी प्रसिद्ध केलें.

